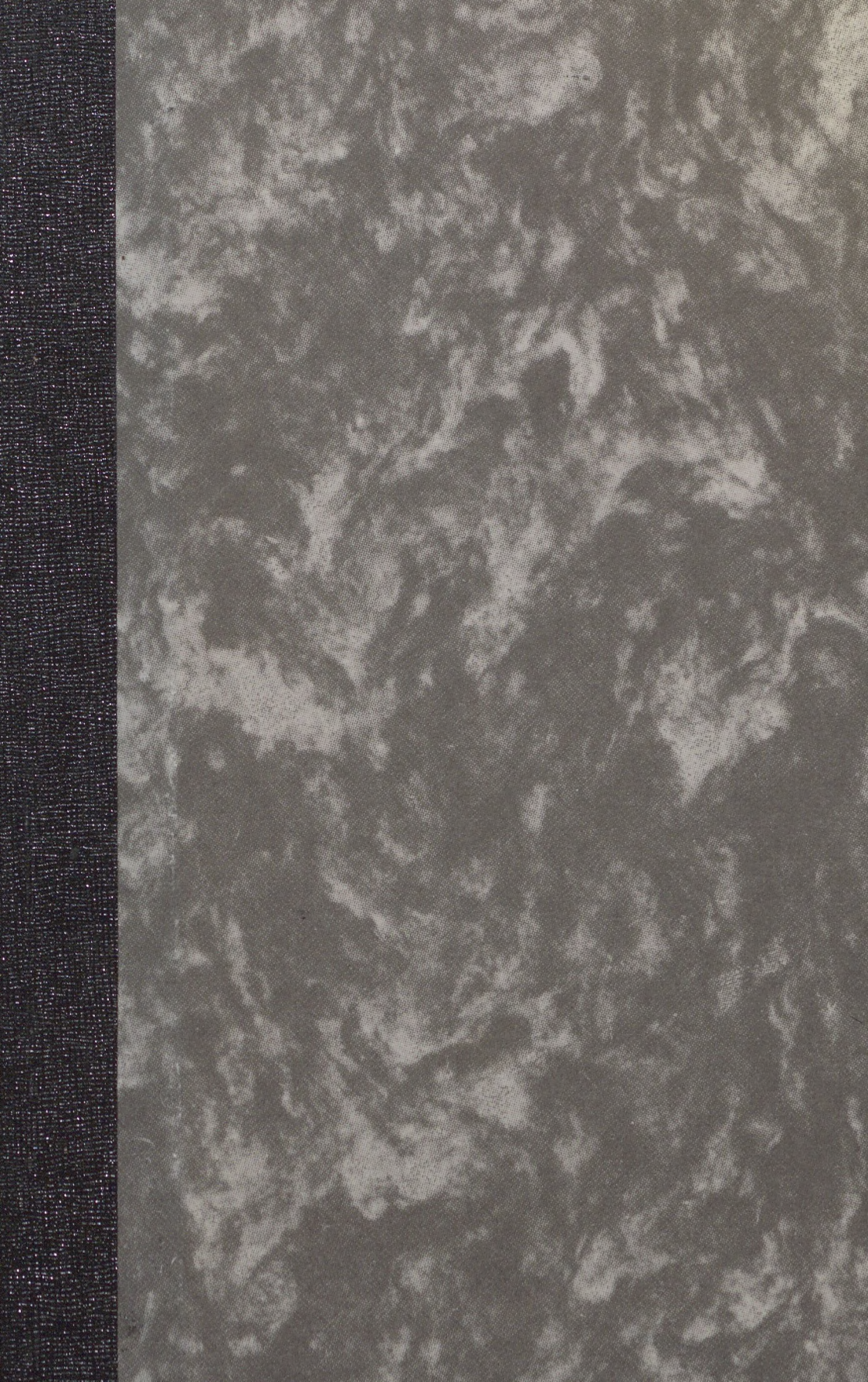

517/05-1
19/1994

A NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

1994

NOGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE

1994

A
NÓGRÁD
MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

1994

1994. évi kiadás
1994. évi kiadás
1994. évi kiadás
1994. évi kiadás
1994. évi kiadás
1994. évi kiadás
1994. évi kiadás

1994. évi kiadás
1994. évi kiadás
1994. évi kiadás
1994. évi kiadás

1994. évi kiadás
1994. évi kiadás

1994. évi kiadás
1994. évi kiadás
1994. évi kiadás

1994. évi kiadás
1994. évi kiadás
1994. évi kiadás

1994. évi kiadás
1994. évi kiadás
1994. évi kiadás

A NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE
JAHRBUCH DER MUSEEN DES KOMITATES NÓGRÁD

*Az évkönyv megjelenését a „Nógrádi Mecénás” Alapítvány és a
Művelődési és Köznevelési Minisztérium Múzeumi Osztálya támogatta*

Szerkesztő – Der Redakteur
SZVIRCSEK FERENC

Lektorok – Lektoren des Bandes
CSIFFÁRY GERGELY
ERDÉLYI ZSUZSANNA
FÜGEDI MÁRTA
HORVÁTH ISTVÁN
HOPPÁL MIHÁLY
SZŐKE DOMONKOS

A kötet rezüméit fordította– Die Rezümees des Bandes übersetzte
FÖLDI SÁNDOR
HIR JÁNOS (ANGOL)

Borítótér – Umschlaggestaltung
PRESITS ANTAL

Fotó – der Fotograf
BUDA LÁSZLÓ

Műszaki szerkesztő – Technischer Redakteur
CSIPKA ROZÁLIA

Készült a MIKSZÁTH KIADÓ ÉS NYOMDA gondozásában
Fv. DR. NÉMETH JÁNOS igazgató
Salgótarján
1994

Kiadja a Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága
Felelős kiadó: DR. HORVÁTH ISTVÁN
HU ISSN 0133-0802

1994

517057

A NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE XIX.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOMJEGYZÉK

INHALT

Tanulmányok

Essays

TÖRTÉNELEM

GESCHICHTE

Cs. Sebestyén Kálmán

„Fekete Csütörtök” 9

„Schwarzer Donnerstag”

Horváth István

Sztranyavszky, a cár 19

Sztranyavszky, der Zar

Balogh Zoltán

Vendéglátás Salgótarjánban 1890-1922 37

Gaststättengewerbe in Salgótarján in den Jahren 1890-1922

Szvircesk Ferenc

A Salgótarjáni Öblösüveggyár III..... 51

Die Salgótarjáner Hohlglasfabrik III.

IRODALOMTÖRTÉNET

LITERATURGESCHICHTE

Kovács Anna

A nyúllá változott jáger esete – avagy Mikszáth a jubileumáról..... 73

Der Fall des in Hasen verwandelten Jagers – oder von dem Jubiläum Mikszáths

Praznovszky Mihály

Emlékirat Szontagh Pálról 87

Pál Szontagh (Quellenmitteilung)

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

KUNSTGESCHICHTE

Peák Ildikó

„Profán mítoszvágy” 105

„Der profane Mythoswunsch”

NÉPRAJZ

ETHNOGRAPHIE

Kapros Márta

„Jönni-menni” viselet a Nógrád megyei Patak községben 1985-ben. II. 113

Die „Kommen und Gehen” – Tracht der Gemeinde Patak im Komitat Nógrád II.

Lengyel Ágnes

A paraszti imádkozás rendje 127

Die Bauernbetordnung

Limbacher Gábor

Egy nógrádi javasasszony életútja és gyógyítóná válása 139

Der Lebensweg einer Nógráder Quacksalberin und ihre Veränderung zur

Heilerin

TERMÉSZETTUDOMÁNY

NATURWISSENSCHAFT

Hir János – Mészáros Zoltán

Megkészt emlékezés Liphay Bélára, Nógrád megye

első természettudományos múzeológusára 157

Eine verspätete Erinnerung an Bela Liphay, and den ersten

naturwissenschaftlichen Museologen des Komitats Nógrád

"Feltételek között"

Tanulmányok – Essays

„Fekete csütörtök”

(Salgótarján, 1905)

Cs. Sebestyén Kálmán

A címben említett megjelölést a kortársak adták 1905. január 26-nak. Emellett feltűnik még a „sajnálatos esemény”, „tüntetés”, „zavargás”, „romboló erőszak” a történetek minősítésére. Ha a történeti feldolgozásokat vesszük szemügyre e témáról, akkor azt látjuk, hogy a korban legközelebb álló „Borovszky”-ban (1911-ben jelent meg a megyéről szóló kötete) csak a „nemzeti ellenállás” megyei eseményeit ismerteti Miskolczy-Simon János vármegyei levéltáros, s az e mű alapján az 1930-as évek elején megjelenő Ladányi Miksa szerkesztette Nógrád és Hont k. e. e. vármegye című – erősen támadott – monográfia sem megy tovább. Hasonlóan nem szól ezen időszakról Dornay Béla Salgótarján és a Karancs-Medves-vidék részletes útikalauza című füzetében, a történeti résznél. A közel egyidőben megjelent Nógrád megye története II. kötetben (1970) és a Salgótarján történetében (1972) hasonló módon történik az ismertetés, hisz a szerző személye mindkét esetben ugyanaz. Az események rövid leírása után az értékelés a munkások ösztönös megmozdulásának tartja, a polgárság és munkásság ellentétére, illetve a szervezett és szervezetlen munkások harca közötti különbségre helyezi a hangsúlyt. (Az elsőnek említett kötetben a 194-195. oldalon, a várostörténetben a 160-161. oldalon.) Ugyanakkor Dr. Belitzky János az 1890-1918 közötti megyei munkásmozgalomról írt cikksorozata ötödik részében már megállapítja: „Sokszor találkozunk olyan észrevételekkel, hogy ez az esemény a helyi munkásmozgalommal áll szoros összefüggésben. Ez tévedés, bár kétségtelen, hogy politikai háttere volt...”

A jelen írás igyekszik a fellelhető források minél szélesebb körének felvonultatásával ezen – a város történetében nem meghatározó, de fontos – eseményt nyomon követni azzal a szándékkal, hogy a századelő Salgótarjánjának alaposabb megismeréséhez egy pillanatfelvétellel hozzájáruljon.

A keret

„A Bánffy-kormánynak 1895-ben történt kinevezése vármegyénk vezetésében változást s ennek következtében – huzamosabb időre – izgalmas életet teremtett” – írta Miskolczy-Simon János a „Borovszky”-ban. A „hagyományos” és 1867-től különböző intenzitással jelenlévő megyei ellenzéki-ség pozíciói 1895-ben végképp megrendültek. Több mint tíz évi hivatal után a decemberi tisztújításon Scitovszky János alispán alulmaradt a szabadelvű politikát magáénak valló Török Zoltánnal szemben. Az egykori losonci polgármester 1898-tól mint főispán irányította a megyét. Természetesen pártállása rányomta bélyegét a tisztikar összetételén túl a törvényhatósági bizottság működésére is. Így például a századforduló egyik kulcskérdésében, az önálló magyar hadsereg felállításával kapcsolatban hozott állásfoglalására. Más törvényhatóságok átiratai alapján 1903-ban tárgyaltak erről, s egyetértettek az-
al, hogy „a hadsereg kérdésével kapcsolatos intézmények nemzeti irányban fokozatosan kifejlesztés-
senek, hogy a magyar nyelv a magyar szellem ezen intézmények körében is fokozatosan érvényre
juttassanak”, azonban elvetették a radikális megoldási kísérleteket, melyek nem állnak összhangban a
Pragmatica Sanctio és az 1867. XII. t.c. szellemével. Ezek ugyanis alkalmasak az „Alkotmány alap-
oszlókait megingatni”. A megyét aggodalommal töltik el azok a törekvések, melyek a törvényhozó
testület „működésének válságos és a nemzet létérdekeivel kérlelhetetlenül ellentétben álló irányba
történt sodortatását” jelzik. A kormánypárti állásfoglalásokon alapvetően nem változtatott, csak az
elfogadásuk körülményeit módosította, helyjel-közzel nehezítette a Scitovszky köré szerveződő Nó-
grád megyei Egyesült Ellenzék tevékenysége. 1903 – Scitovszky János halála – után azonban fokoza-
atosan ez is szétesett.

Természetesen ennek ellenére érzékelték a megyében is az országos politikai küzdelmek hullám-
veréseit. Így azokat a törekvéseket is, melyekkel a szabadelvű kormányzatok a kiegyezés repedéseit

igyekeztek betömni. Ezek azonban hol Bécs, hol a hazai ellenzék ellenállásán buktak meg. Az utóbbit kommentálva írta a megyei vezető körök nézetét közvetítő Nógrádi Lapok és Honti Híradó, hogy "...a függetlenségi pártnak s az általa inaugurált programnak jövője mindaddig nem lehet, míg annak vezetőit őszinte meggyőződés nem vezeti. Egy pártnak beteges állapota nem igényelheti, hogy a közügyek intézkedésénél domináljon, s arra irányuló törekvést kénye kedve szerint megakasszon... Az obstrukciónak nyája tehát nem valamelyes egészséges eszme, célja nem a helyzet javítása, hanem kizárólag az, hogy a kisebbség dictatúrája fenntartassék." Az obstrukciót letörő 1904. november 18-i "zsebkendőszavazás"-sal keresztül vitt háziszabály-revízióra – melyre a cikk utalt – válaszul az ellenzék december 13-án szétverte az üléstermet. Az elhatalmasodó kormányzati válság megoldási lehetőségei közül az új választások megejtése kínálta a reális kiutat. A szóba jöhető másik, radikális és erőszakra alapuló elképzelés megvalósítását kétségessé tette a Monarchia ingatag külpolitikai helyzete, illetve az osztrák államrészben is az 1890-es évektől látenszen jelen lévő kormányzati válság kiéleződése. A választások hírére az előbb idézett újság nem kis malíciával jegyzi meg: "Tisza István tudja, hogy mi kell a magyaroknak. Elrendeli az új választást és megszűnik az éhség. Csak az a fő, hogy a választási kampány kezdődjék novemberben és végződjen márciusban. Nem fogja senki énekelni ebben az országban: „Szögény embörnek szögény a sorsa”. Lesz pénz, lesz bor, lesz pecsenye". Ennek ellenére rendíthetetlen hittel közvetíti a megyei vezetés álláspontját: „A megindult küzdelemből tehát a szabadelvű párt kerülhet ki győzelemmel, nyíltan, őszintén, férfiasan s az igazság fegyverével küzdi végig a harcot". Egy hét múlva újabb érveket sorakoztat föl ezen állítása mellett: „Nincs arra meg példa a nemzetek történetében, hogy aulicus, néppárti, 48-as, 49-es s egyéb elemek egészséges párttá tömörüljenek." A sajtón és különböző kortesfogásokon túl azonban a hatalom sokkal hathatósabb – és bevált – intézkedéseket is foganatosít. Január közepén a választási központokba jelentős fegyveres erőket vezényeltek: Fülekre 350 katonát és 20 csendőrt, Losoncra 200 katonát és 19 csendőrt, Balassagyarmatra 200 katonát és 20 csendőrt, Nógrádra 200 katonát és 19 csendőrt, Szirákra 200 gyalogos, 50 lovas katonát és 19 csendőrt, „hogy a szabadelvű választók bántatlanul mehessenek a választás helyére” – jegyzi meg a Salgótarjáni Lapok. Nemis alaptalanul, mivel Kisterenyére Losoncról kellett egy század katonaságot irányítani, hogy a szécsényi terület kormánypárti képviselőjelöltjét, Fechtl Jánost meghallgassa a nép. Turopolyán (losonci választókerület) pedig január 21-én Rohonyi Gyula szabadelvű képviselő programbeszéde alatt úgy elszabadultak az indulatok, hogy a kivezényelt csendőrség a fegyverét használta. Az eredmény: négy halott és egy súlyosan sebesült. Ilyen zaklatot közhangulatban zajlott le a megyében január 26-án a választás, s kapcsolódott Salgótarján az előbb említettekhez a „fekete csütörtök”-kel.

A szavazás eredményeként a nógrádi hat kerületből ötben az ellenzék jelöltje győzött, s csak a szécsényiből került ki szabadelvű képviselő, mivel nem volt ellenfele. Ez a földcsuszamlás a megye vezetőit is óvatossá nyilvánított, késztette, az uralkodó döntése pedig, mellyel „átmeneti időre” a Fejérváry vezette „darabont kormány”-t nevezte ki, az ellenzékhez sodorta. Ugyanis itt már nem a hatalom személyi összetétele volt a lényeg, hanem az „ősi magyar alkotmány” elleni támadás, illetve a nyíltan vagy hallgatólagosan elfogadott „67-es alapok” felrúgása az uralkodó részéről. Ki is hangsúlyozta a törvényhatósági bizottság október 5-i „végrehatározata”, hogy az „ügyvezető minisztériumnak az országgyűlés mindkét házában nyert bizalmatlansági szavazat után továbbra is kormányon maradását az 1848. évi III. t.-cikk erejénél fogva törvényellenesnek s a magyar alkotmánnyal s a népképviselői rendszerrel kapcsolatos felelősséggel összhangban nem állónak tartja, miért is vele szemben a legmerekvebb bizalmatlanság álláspontjára helyezkedve, azt alkotmányellenes működésében támogatni nem kívánja és a kormányzat továbbvitelére szükségként jelentkező eszközöket és szolgáltatásokat megtagadja, azok előállítását és közvetítését a rendelkezésre álló törvényes intézkedések keretén belül tilalmazza és meggátolni kívánja." Több határozatában részletezi is ezeket: adók nem bocsáthatók a kormány rendelkezésére, beleértve a bor-, ital- és hús-fogyasztási adókat is; az újoncok és póttartalékos behívó jegyeket a megyei hatóságok nem kézbesíthetik, illetve a megye tisztviselői a kormány rendeleteinek nem tehetnek eleget. Ugyanakkor figyelmeztetett arra, hogy az adókat ne költse el, hanem a „törvényes állapot” helyreállításáig „gyümölcsözőben helyezték el." A határozatok végrehajtására és a tisztikar támogatására még júliusban létrehozták az „alkotmányvédő 55-ös bizottság”-ot.

A „teljesen ellenálló” megyék sorába lépő Nógrád főispánja, Török Zoltán, látva politikai ellehetetlenülését, lemondott. Nyíltan be is vallja, mikor a vármegye tisztikarától búcsúzik. „Méltóságától nem válik meg fájó szívvel, mert hiszen felmentését kérte. Érezte, előre látta, hogy ennek így kell

lennie. A kornak irányzata, szelleme ma már túlcsapong mindenén” – tudósít beszédéről a Losoncz és Vidéke. A losonci búcsúztatón „tette meg azt a kijelentést, hogy megmáshíthatatlan szándéka a politika színteréről visszavonulni, ahol a közeljövőben nincs szándéka semmiféle szerepet betölteni”.⁹ A lemondás elfogadását és az új főispán, gróf Brechtold Arthur kinevezését a november 28-i rendkívüli közgyűlésen tudatták a törvényhatóság tagjaival. A reakció: elutasítás. A határozatban azzal indokolják ezt, hogy az uralkodó ténykedéséért a politikai felelősséget az alkotmányos kormánynak kell vállalni ellenjegyzés formájában. Viszont a kormány nem alkotmányos alapon áll, ezért az uralkodói leiratot is ellenjegyzés nélkülének kell tekinteni, tehát a törvényhatósági bizottságot nem kötelezi. Ezért megtiltják minden tisztviselőnek, hogy a beiktatás előkészítésében részt vegyen, a főispáni hivatalt és lakást pedig lepecsételtetik.¹⁰ December 13-án gróf Brechtold 80 csendőr kíséretében megjelent a vármegyeházán, feltörte a közgyűlési termet és ott letette az esküt. Természetesen az ellenállás megtörésére tett kísérlet még nagyobb felháborodást idézett elő. Fokozta még ezt, hogy a kormány beszüntette a megyei tisztviselők fizetésére szolgáló dotációk folyósítását december 1-től. Az 1906. január 10-én tartott közgyűlésen elhatározták, hogy a főispán ellen hivatalos hatalommal való visszaélés, magánvagyon rongálás (zárfeltörés) és magánlaksértés miatt feljelentést tesznek.

Lényegében ezután az ellenállás – az ország politikai egyezkedések hullámlásával párhuzamosan – egyre inkább a belügyminisztériummal való kölcsönös üzengetések formáját öltötte. A megoldás az áprilisi koalíciós megegyezés következtében májusban következett be, amikor Prónay Mihály alsópetényi földbirtokos főispáni kinevezését követően a törvényhatósági bizottság úgy döntött, hogy a „nagy horderejű s örömdetes fordulat” miatt feloszlatja az „alkotmányvédő 55-ös bizottság”-ot.

Az események

Január 4. Salgótarjánban a Vadász Szállodában tartotta alakuló ülését a füleki választókerület szabadelvű pártja. „A gyűlést Szilárdy Ödön udvari tanácsos, Horváth Bertalan, Kuhinka Géza, Kuhinka István nagybirtokosok hívták össze. A gyűlés, melyen Szilárdy Ödön elnökölt, nagy lelkesedéssel ifj. Chorin Ferencet jelölte képviselőjelöltnek. A gyűlésen nagyszámú választó közönségen kívül dr. Török Zoltán főispán, Chorin Ferenc főrendiházi tag, Wohl Rumi is jelen voltak” – tudósít a Salgótarjáni Lapok. (Wohl Rumi Adolf a szabadelvű párt egyik nógrádi alelnöke volt, s hasonló tisztséget töltött be az összehívók között említett két Kuchinka testvére, Gyula is. Horváth Bertalan a füleki választókerület szavazatszedő bizottságának elnökhelyettese, melynél a salgótarjáni polgárok is leadták voksukat.)

Január 5. „Péntekről szombatra való éjjel egy pár éretlen suhanc a képviselő zászlait letépte és patakba dobálta. Derék rendőrbiztosunk a tetteseket elfogta s most a börtönben várják megérdemelt büntetésüket.” (Chorin zászlóiról van szó)

Január 15. A törvényhatósági bizottság közgyűlése kijelölte a választási bizottságokat. A füleki választókerületben Fülek székhellyel a következőként állt össze ez: választási rendes elnök: Szilárdy Ödön; helyettes: Pock Jenő; rendes jegyző: Pap János; helyettes jegyző: Tininszky Antal; szavazatszedő küldöttségi elnök: Kund Jenő; helyettese: Horváth Bertalan; küldöttségi jegyző: Szlovák István; helyettese: Zeleznik Gyula. (Közlí a teljes listát a megyében akkor megjelenő három hetilap: a Nógrádi Lapok és Honti Híradó, a Losoncz és Vidéke, a Salgótarjáni Lapok, valamint a Nógrád vármegye Hivatalos Lapja január 19-i 3. száma)

Január 18. Saly Endre szociáldemokrata képviselőjelölt nem kap engedélyt sem a Füleken, sem a másnap a salgótarjáni Vadász Szállóban tervezett választási gyűlésének megtartására. Egy Gyula szolgabíró hibás bejelentéssel indokolta az elutasítást. Saly Endre a belügyminiszternél tiltakozott, de intézkedés nem történt.

Január 20. „E hó 20-án du. 3 órakor Losoncra való utaztában Kossuth Ferencz és gróf Zichy Jenő az állomásnál kiszálltak. Ott őket nagy lelkesült néptömeg várta és a helybeli függetlenségek nevében Tóth Gyula üdvözölte. Kossuth Ferencz röviden válaszolt és ismét nagyobb deputáció Losoncra is elkísérte.”

Január 26. Reggel 7 óra körül „a szabadelvű választók a Vadász szállodánál gyülekeztek. Tömérdek asszony, leány, inas gyűlt össze és abcúgolták a választókat, sőt hógolyókkal dobálták. Mikor a különvonat a választókért a Vadász szálloda elé ért és a választók felszálltak, dacára annak, hogy négy csendőr és a hatósági közeg is kint álltak, a sínek mellett közápor zúdult a vonatra és többen könnyen meg is sebesültek”. Kora délután a hatóság intézkedett a kocsmák és üzletek bezárásáról.

Este 7 óra után, „mikor sok füleki választópolgár a gyorsvonattal visszajött, asszonyok, lányok ének-
szóval várták a független párti és abcúgolással a szabadelvű választókat.” A 3-4000 főre becsült tö-
meg elindult. A rombolás színtere a Főter déli része és a Szilárdy-major, valamint a vasút által bezárt
terület volt. Kezddőtt a Vadász szállodával, majd Kohn Hermann üzlete, a Pannónia szálló, Römer
Hermann kereskedő üzlete következett. „Patay asztalosnál nemcsak összeűztak mindent, de Patayné
megsebesült úgy, hogy péntek reggel operálni kellett.” A hazatérő dr. Löwinger Rezső városi orvost
kihúzták a kocsijából és bántalmazták. Megtámadták a postakocsit „és a kocsist zászlórudakkal verték
le.” Kemény János postafőnök – ki szintén a postakocsival utazott – mikor „a posta épületéhez jött, a
tömeg már dobálta az ablakokat, rögtön telefonhoz kérte a Füleken lévő postatitkár útján a választási
elnököt, hogy intézkedjék miként Salgótarjánban rögtön katonaság jöjjön, mert a postát is ostromol-
ják már”. (Egy héttel később helyreigazításként közlik: „...Kemény János Fülekről kért katonaságot,
nem tudva azt, hogy már előzetesen a helybéli közigazgatási hatóság minden tőle telhető módon in-
tézkedett, hogy a katonaság a lehető leggyorsabban itt lehessen.”) Szabó postaszolga, Timaróczy és
egy rendőr mentették meg a pusztulástól az épületet. A szolga a tömeg fölé a levegőbe lőtt, így meg-
ijesztve hátrálásra bírta. A postahivatallal átellenben lévő zsidó templomnál is lejátszódott ugyanez a
jelenet. Másik variáció szerint – vagy az előbbivel párhuzamosan – „a zsidótemplom megmentése
Wattay Józsefné úrnő érdeme.” Wattayék háza a Zsidó (később Régiposta) utcában volt. „A bátor
asszony, mikor látta, hogy házában is dobálják be az ablakokat, kiment a bösz tömeg közé és megjelené-
sével a tömeg onnan elvonult ama kiabálással menjünk a zsidótemplom ellen. Mikor ezt Wattay úrnő
meghallotta egész beszédet intézett a tömeghez, kérve hogy Isten házáat ne bántsák és annyira lelkükre
beszélt, hogy a templomot nem bántva elvonultak.” A következő célpont már a vasúton túli bányai
terület volt. Időközben az arra haladó vonatot „a tüntetők kövekkel dobálták meg és egy pár ablak
betört.” A vonaton Coburg Ferdinánd bolgár fejedelem utazott haza magyarországi birtokairól. Ezu-
tán a „garázda tömeg neki akart menni a bányakolóniáknak is, de ott a bányamunkások dorongokkal
felfegyverkezve visszaverték.” Este 10 óra előtt megérkezett Kisterenyéről az egy héttel korábban
Losoncról odarendelt katonaság, s a tömeg magától eloszlott.

Salgótarján Izr. templom és posta épület

Az események egyik fő helyszíne: a Fő utca és Zsidó (később Régiposta) utca találkozása

Január 27. A csendőrség jelentése: „Csendőrszakasz. Balassagyarmat. Tegnap Salgótarjánban este 2/4 8 óra tájban a függetlenségi pártnak bevonulása alkalmával tüntető 3000-4000 főnyi tömeg a főutcán több üzlet ablakát, 3 szálloda összes ablakait és a berendezési tárgyakat mind összetörték, eddig meg nem állapított kárértékben. A tüntetés a kirendelt katonaság megérkezése után volt megszüntethető. Csendőrőrmester.” Az utcákon a katonaság járőrözött egész nap feltűzött szuronnal, „mint valódi ostrom idején” – jegyzi meg a Salgótarjáni Lapok. Tilos volt a gyűlés és csoportosulás. Dél előtt 11 órakor a városháza tanácstermében főszolgabírói engedéllyel összegyűltek a károsultak. Jelen volt Szecsey Ernő szolgabíró is. „Buchwalder Zsigmond nyitotta meg a gyűlést, ki rámutatva a tegnapi történetekre, a felháborító eset hatása alatt megtámadta a hatóság intézkedéseit és ama véleményének adott kifejezést, hogy itt vagy vétkes gondatlanság vagy kötelesség mulasztás forog fenn. A jelen volt szolgabíró a gyűlést a városháza tanácstermébe betiltotta.” Erre a résztvevők többsége az izraelita hitközség tanácstermében gyűlt össze újra. Határozatot hoztak, hogy egy bizottságot választanak, mely „a lakosság panaszait magába foglaló memorandumot készít és azt egy küldöttség a belügyminiszternek fogja átnyújtani.” A bizottság tagjai: Frank Dezső, Weinberger Soma, Buchwalder Zsigmond, Dörnyey Károly, Herczeg Gyula, Dr. Hertsko Adolf. Egész nap folytak a letartóztatások. „Többnyire inasok, gyerekek, asszonyok, leányok vannak elfogva, dicséretökre legyen mondva válaszló polgár nincs közöttük.”

Január 28. A reggeli gyorsal Budapestre utazott a hat bizottsági tag, hogy átadják memorandumukat a belügyminiszternek. Az időközben hozzájuk csatlakozó id. Dr. Chorin Ferenc vezette küldöttséget Sélley miniszteri tanácsos fogadta és a legszigorúbb vizsgálat megindítását ígérte. Dél előtt Salgótarjánba érkezett Nagy Mihály alispán „és legnagyobb sajnálkozását fejezte ki a történetek felől.” Megjelentek az első nyilatkozatok, melyek visszautasították és megtorló lépéseket helyeznek kilátásba azok ellen, akik azt állítják, hogy a nyilatkozó(k) a zavargások vezetője vagy értelmi szerzője volt. A letartóztatottak száma meghaladta a százat. „Az elfogottak közt olyanok is vannak, kiket a pusztaság alapján fogtak el és kikerül alig tehető fel, hogy lázítottak volna” – írja a helyi sajtó.

Január 29. A királyi ügyész Salgótarjánba érkezik, hogy tájékozódjon az eseményekről és a nyomozás állásáról. Salgótarjáni Lapok kérése: „Bocsánatot kérünk igen tisztelt olvasóinktól, hogy lapunk a kellő időben meg nem jelent, de a városunkban romboló erőszak nagy mértékben nyomdánkat is sújtotta és így technikai okból lapunk csak most jelenhetett meg.” (Az újságot Boros Ignác nyomdájában nyomták.)

Január 31. Salgótarján képviselőtestületének rendkívüli közgyűlése. Tárgyak: „1. A jegyzőkönyv hitelesítésére két képviselő felkérése. 2. A f. év január hó 26-án Füleken tartott országgyűlési képviselő választás alkalmával Salgótarjánban történt zavargások folytán veszélyeztetett polgárok élet és vagyon biztonságának megóvása céljából szükségessé vált intézkedések megtétele.” Az indítványt Frank Dezső képviselő terjesztette elő, melyben az eseményekre utalva megállapította: „nem volt elégséges fegyveres erő, amely minket ezen csöcselék támadásaitól megoltalmazott volna. Ha tehát oltalmunkra ilyen nem létezik, magunknak kell teremteni egy véderőt.” Ezért javasolja olyan határozat hozatalát, mely „Salgótarjánban a polgárok vagyona és életbiztonságára állandó katonaságnak helyőrségkénti alkalmazását kéri meg és illetékes helyen azt kieszközöli.”

Február 3. „A beállt zavargások miatt az ide helyezett katonaság egy részét a polgári fiúiskolába szállásolta el a község, e miatt ott az előadások e hó 3-áig szüneteltek.”

Február 8. Salgótarján képviselőtestületének rendkívüli közgyűlése. Többek között: „Olvastatott: járási főszolgabírói hivatalnak az országgyűlés képviselő választás alkalmával történt rendzavarásokból kifolyólag előállítottak illetőségi helyének megállapítása tárgyában kiadott 159/1905. kih. számú rendelete.” A felsorolt 84 férfi közül a képviselőtestület 26-ot ismer el salgótarjáni illetőségűnek. Ezen alkalommal Weinberger Soma községi képviselő kérdést intézett a községi előljáróshoz, hogy „az alkalmazott rendőrök szolgálataik teljesítésére nézve időközönként ki vannak-e oktatva, s egyáltalán figyelmeztetnek-e arra, hogy első és legfőbb kötelességük a polgárság személyi és vagyoni biztonságának megóvása.” Az előljáróság igennel válaszol erre, de a közgyűlés úgy dönt, hogy „a kioktatást újabban és ismételten is eszközölje”, valamint „a rendőrségi szabályzatot más városok mintájára alkalmazzák, s az átdolgozott tervezetet terjessze a közgyűlés elé.”

Február 10. „Szomorú farsang. A Salgótarjánban lefolyt zavargások okozták azt, hogy az idén roppant szomorú farsangunk van, miután a főszolgabírói hivatal a tüntetésekre való tekintetből a mulatságok megtartását nem engedélyezi. Búsulnak is ám ezen a vendéglősök, de talán még annál jobban városunk fiatalága és a Rudi banda.”

Február 15-16. Újabb nyomozás eredményeként két letartóztatás és tizenegy feljelentés történt. (Utóbbiak között egy nő is van; a felsorolt nevek között három egyezik csak meg a korábbi illetőségi

helyre vonatkozó névsorban szereplőkkel.) „A nyomozás közben illetéktelen beavatkozás történt, de erélyes csendőrségünk a fogadatlan prókátorságot visszautasította.” Egy hét múlva „Cáfolat” címmel jelent meg egy hír: A fogadatlan prókátor megnevezés alatt a rendőrséget értették „jólehet a fogadatlan prókátornak feltüntetett rendőrségünk másnap elégtételt szerzett magának – mégis, miután arról illetékes helyen meggyőződést szerezünk, rendőrségünk élén Egry rendőrbiz-tossal igen is nagy buzgalmat fejtett ki a tettesek kézrekerítése körül.”

Február 22. A délutáni órákban a katonaság elhagyta Salgótarjánt és a közbiztonság őrzését 14 csendőr vette át.

Február 26. „Salgótarján nagyközség rendőrsége a közös pénztárának alapja javára ... a „Vadász szálloda” összes helyiségében tekintetes Hricsovszky András községi bíró úr védnöksége mellett Bódi Rudi zenekarának közreműködésével zártkörű táncmulatságot rendez. Belépti díj: személyjegy 1 korona, családjegy 3 korona. Kezdeté este 8 óra.”¹⁵

Március 9. Salgótarján képviselőtestületének rendes közgyűlése. Többek között: „Olvastatt: Weisz M. Dávid és Polacsek Ignác s.tarjáni lakosok a f. év január hó 26-án volt képviselő választás alkalmával történt zavargások által nekik okozta tetemes károkért kárpótlás engedélyezés iránti kérvényük.” A határozat 300-300 korona segélyről szól, melyet a községi pénztári számadás előre nem látható költségek című rovatában kell elszámolni. (Weisz a Vadász, Polacsek pedig a Pannónia tulajdonosa.) Ugyanezen a közgyűlésen Gerő Nándor községi képviselő két bejelentést tett. Egyik szerint a rendőrség új szabályrendelete ügyében tájékozódott és kiderült, hogy Szatmár, Nagybecskerek, Kikinda és Zenta városok is hasonlóan meg akarják újítani szabályzatukat. Javasolta, hogy kérjék meg a városok rendelőtervezetét és használják fel a salgótarjáni összeállításánál. Másik felszólalásában intézkedést kért a csendőrség jelenlegi számának megtartására, mert „tudomása szerint a salgótarjáni csendőr őrsnél elhelyezett legénységi létszámot ismét a régi számra szállítják le, vagy tán (sic!) már le is szállították”. Annál is indokoltabbnak tartja a 40 csendőr jelenlétét, mert „az itteni és közeli vidéki állapotok mellett könnyen megtörténhetik a múltban történetekhez hasonló azon eset, hogy még a katonaság a rend helyreállítása végett kirendeltetik és ide tényleg megérkezik, addig a polgárok személyi és vagyoni biztonsága nem lesz kellőleg megóvható.” A közgyűlés határozata szerint ezen ügyben Jónásch Antal, Gerő Nándor, a községi bíró és főjegyzőből álló bizottság járjon el a megyei fő- és alispánnál. Ha ez eredménytelen, menjenek a belügyminiszterhez.

Április 15. Salgótarján képviselőtestületének rendkívüli közgyűlése. Ismertették a belügyminiszter rendeletét, miszerint a nagyközségben 16 csendőrnek mindig készenlétben kell állnia. Ugyanekkor azt is elhatározta a közgyűlés, hogy más városokhoz hasonlóan kérvényt ad be a községi rendőrség csendősséggel való helyettesítésére.

Szeptember 24. Az újonnan megjelenő Salgótarjáni Hírlap „Katonaság kell!” címmel vezércikket közöl a felelős szerkesztő, Rosenberg Miksa tollából. Utalva a január 31-i képviselőtestületi gyűlés határozatára, követeli: „vagy tessék nyilatkozni, hogy végleg elejtették, vagy tessék garanciát nyújtani, hogy megvalósításán dolgoznak, s teremtsenek katonaságot nekünk. Ha elejtették, végleg félretették, akkor tartoznak nekünk az urak annyival, hogy hallgatásukat megindokolják; ha nem ejtették el, tessék bennünket megnyugtadni, hogy a terv közel a megvalósulás felé.”

November 7. A balassagyarmati királyi törvényszék mint büntető bíróság tárgyalta a január 26-i salgótarjáni zavargások vádlottainak ügyét. A vád „magánosok elleni erőszak vétsége”, illetve egy esetben emellett lopás és orgazdaság. A tanúk – Salgótarján tekintélyes polgárai – „mindannyian csak annyit tudtak, hogy a vandalizmus megtörtént, de a résztvevőket nem ismerték fel s fenntartották a rendőri nyomozás során tett nemleges vallomásaikat.” A 35 vádlott többségét 5 naptól 3 hónapig terjedő elzárással büntették, hat személy ellen pedig újabb köröző levelet bocsátottak ki. „Az elítéltek közül 6 férfi, a többi nő.

1906. január 26. Salgótarján községi tisztviselőinek választása minden rendzavarás nélkül lezajlott. A Salgótarjáni Lapok emlékeztetett az egy évvel korábbi eseményekre: „máig is látszanak még nyomai az akkori éjszakának a Pannónia és a Vadász szállodában. A kedélyek lecsillapultak, csend és egyetértés uralkodik most nálunk. Ments meg isten minket egy másik ilyen napról.”

„Nem igaz, hogy e hó 26-án lesz Salgótarján legcsendesebb napja”

Az idézet a Salgótarjáni Lapok 1905. január 22-én megjelent számában található a Nem igaz című rovatban. Ebben sok olyan megállapítást közölnek, amely sejtéseken alapul, a szóbeszéd és valóság határán van, vagy esetleg más formában becsületsértésnek minősülne. Az iménti mondat azonban –

frója akaratától függetlenül – telitalálat volt. Az események után a kortársak is legelőször azt a kérdést tették föl: ki szervezte a tüntetést, majd a rombolást? Az első felindultság nyomán a Salgótarjáni Lapokban megjelent cikk megjegyzi: "Kit illet érte a felelősség, azt kikutatni a felsőbb hatóság dolga. Mi addig vádolni senkit sem akarunk, bevárjuk a vizsgálat eredményét, mely hivatva lesz eldönteni azt, vajon a hatóság gondatlanságán, vagy szándékos kötelesség mulasztásán múlt-e a dolog? Mert ha igaz az, amit szívében beszélnek, hogy rendőri fedezet mellett a hatóság szeme láttára ment végbe a borzasztó rombolás, rablás, pusztítás, akkor követelni fogjuk azt, hogy a bűnösök példásan lakoljanak." Más helyen újabb szempontot emelnek ki: "...a nép nem tudta, hogy ki kire szavazott. Nem szokott a nép lajstromokat vezetni, hogy ezután menjen és felkeresse a "bűnösöket", akár a vízen túl, vagy a hegyen is lakik, megbüntetni. Megtörtént, hogy egy udvarban háromnak összetörték a lakását, a negyedikét megkímélték, mert nem volt szavazni. Már ez is bizonyítja, hogy voltak úgynevezett intelligens vezetők, akik parancsoltak, mert különben a nép úgy szokott büntetni, hogy addig nem mozdul egy helyről, míg ott valamit épségben talál."²⁰ A hivatalos szervekre vetődő gyanú árnyéka egyébként végigkíséri az eseményekkel kapcsolatos későbbi megnyilatkozásokat, még a képviselőtestületi üléseken is. Mivel a nagyközség vezetésére legnagyobb befolyással Szilárdy Ödön földbirtokos bírt, s mint láttuk, ő volt a szabadelvűek fő szervezője Salgótarjában, Belitzky János a következőképp összegzi a történeteket: "Az egykorú adatokból célzások alakjában kiderül, hogy a bányagazgató képviselőjelölt ifjabb Chorin Ferencre, illetve klikkjére gyanakodtak."²¹ Ennek igazát alá lehet támasztani azzal is, hogy a károsultak között sok a kereskedő és iparos. Márpedig a községben élő iparosok és a bányai vezetés között igen feszült volt a viszony, amelyek oka a múlt század utolsó éveiből ered. Ekkor indult mozgalom a községben a tisztességtelen versenyt folytató bánya ellen, mivel az "munkásai szükségleteinek fedezésére minden kisiparágból műhelyt, raktárt és közlelmezési üzletet tart fenn," így "a társulat törvényellenes ipart gyakorol minden ágból". 1900-ban, majd 1902-ben is beadvánnyal fordultak a salgótarjániak a kereskedelemügyi miniszterhez. Az első esetben az "iparfelügyelő jelentést tett a vizsgálatról a kereskedelmi miniszternek, melynek eredménye az lett, hogy a "Rimamurányi"-nál beszüntették, a salgótarjáni köszénbányánál, csodálatosan meghagyták az összes iparágbeli műhelyt és közlelmezési raktárt."²² Két év múlva sem ért el eredményt a mozgalom. Ugyanakkor épp ez mond ellent egy ilyen típusú indítéknak Chorinék részéről. Ha politikai úton tudják érdekeiket érvényesíteni, nem nyúlnak bizonytalan eszközökhöz. Mivel ők is nagyon jól tudják a választ arra a kérdésre, melyet a Salgótarjáni Lapok tett föl: „most felnyitották az alvó oroszlánnak az egyik szemét, mi történik, ha a másik szeme is kinyílik?”²³

A bányakolónia egyébként sem mozdult meg. Pedig korábban csak a bányamunkásságnak voltak nagyobb – többször a község belterületét is érintő – mozgalmai Salgótarjában.

Furcsának tűnik az is, hogy a megyei „félhivatalos”, a Nógrádi Lapok és Honti Híradó meg sem említi az esetet, a deklaráltan szabadelvű párti Losonczi és Vidéke²⁴ pedig a Salgótarjáni Lapok „Rombolás mindenfelé” című összefoglaló cikkét közli szó szerint, s később sem tér vissza az eseményekre. Még jobban növeli a gyanút, hogy a január 31-i képviselőtestületi ülésen a katonai helyőrség létesítéséről szóló határozat élét Szilárdy Ödön ütötte el, aki „a beadott indítványt oda kérte módosítani, hogy mielőtt a főszolgabíró, mint a közigazgatási hatóság feje az ügyben nem intézkedik, addig a képviselőtestület lépéseket ne tegyen.” Természetesen hozzáfűzte: „egyébként magam is azon leszek és illetékes helyen mindent elfogok (sic!) követni, hogy Salgótarjában egy zászlóalj katonaság még az év folyamán állandóan elhelyeztessék.” („Nem igaz, hogy a szobaciczusok azért vettek részt a tüntetésben, mert csak így érthették el céljikat t. i. hogy katonaságot kap Salgótarján” – írta a Salgótarjáni Lapok az előbbi határozatra utalva.²⁵) A képviselőtestület mindenesetre nem foglalkozott többet ezzel a kérdéssel, sőt a csendőrség megerősítésének követelése is kifűlt májusra, hasonlóan a községi rendőrség megreformálására tett kísérlethez. Így érthető az augusztus végén induló félig-meddig ellenzéki Salgótarjáni Hírlap megállapítása: „De mint minden képviselőtestületi határozatunk, ez is a kedélyek lecsillapításáig maradt a felszínen, azután lemerült, elmerült örökre!”²⁶

Ugyanakkor ellentmond a Chorinék felelősségét hangsúlyozó feltevésnek, hogy a források a szabadelvű választók megfélemlítéséről és káraitól szólnak. Ehhez kapcsolódva vetődik föl a másik alapvető kérdés: a hatóságok magatartása. Belitzky János szerint „a választás napján Salgótarjában is nagy karhatalom volt. Ez a karhatalom azonban nem avatkozott bele a rombolásokba.”²⁷ Hogy ténylegesen mennyi volt az adott napon a karhatalom létszáma Salgótarjában, nem deríthető ki. Azonban az biztos, hogy jóval kevesebb mint normális körülmények között. Akkor ugyanis 19 csendőr és 9 községi rendőr teljesített szolgálatot, természetesen váltásokban. A választások előtt azonban a válasz-

tási székhelyekre összpontosítottak nagy erőket. Így Salgótarjánból is a csendőrök egy részét átirányították Fülekre. Erre utal a Salgótarjáni Hírlap egyik cikke: „De sem derék rendőrségünket, sem csendőrségünket nem akarom bántani, mert tudom, hogy honn (sic!) lettek volna mindnyájan, nem történik az ami történt.”¹⁰ Az események leírásánál reggel, a Vadász szálló előtt „négy csendőr és a hatósági közegek”-ről történik említés. Ezen kívül a postahivatal védelménél van jelen egy rendőr. Ellene mond a jelentős karhatalom jelenlétének az a megállapítás is, amely szerint „hanyagság volt hatóságunk részéről, hogy a kellő óvintézkedéseket meg nem tették,... nem gondoskodtak idején, hogy a választás napján itt katonaság vagy legalább elég csendőri fedezet legyen”.¹¹ A község vezetőinek többsége, akik időben intézkedhettek volna, szintén Füleken tartózkodtak hivatalos minőségben. Részben a választási bizottsághoz beosztva, részben a törvényben előírt módon. Ez utóbbi szerint a „választók személyazonosságának ellenőrzésére... községekben a községi bíró vagy helyettese és valamelyik községi esküdt vannak hivatva, kik e célból a választás helyén megjelenni s a záróra alatt is jelen lenni tartoznak.” (Füleken a szavazás este 11 óráig tartott.) A Salgótarjánban maradt intézkedésre jogosultak ugyan tettek egy rendkívüli lépést a korai zárórák elrendelésével, de az esti zavargások minden bizonnyal meglepték őket és későn intézkedtek. S ehhez hozzászámíthatjuk, hogy a katonaság mozgósítása és átirányítása Kisterenyéről szintén időbe telt. A becslések szerint 3-4000 fős tömeg megfigyelésére valószínűleg kevésnek érezték a jelenlévő erőket. A zavargások helyszínét figyelembe véve, annak északi részének közelében a „városháza”, déli részének közelében, a Szilárdy major egyik épületében, a csendőrök voltak. A tömeg egyik épületet sem közelítette meg, hanem a posta és zsinagóga körüli (Fő utca – Régiposta utca találkozása) rombolások után a vasúton túlra, a bányakolóniára csapott át. Minden bizonnyal szerepet játszott ebben, hogy a jelenlévő karhatalom az előbb említett két fontos épület biztosítását látta el. Talán e miatt tűnt úgy a kortársaknak, hogy a hatóság asszisztált a tüntetéshez, s ezért ragadtathatta magát a Salgótarjáni Lapok cikkírója arra a kitérésre, hogy: „Nem vagyunk Oroszországban, ahol a hatóság emberei lázítják a népet, ahol a hatósági közegek senkinek sem felelősek.”¹²

A tudósítások szerint a tüntetés idején többször elhangzott „abcúg zsidó kiáltás mellett, nagy kődarabok repültek minden ablakba, még az emeleti ablakokat is beverték.” Azonban elhamarkodott dolog lenne ez alapján antiszemita megmozdulásnak feltüntetni január 26-át. Ezt cáfolják a név szerint említett sebesültek. „Breiner Kati nevű kis iskolás lánynak az ablakon dobott kő több fogát ütötte ki” – írják egy helyen. A másik áldozat dr. Löwinger Rezső városi orvos, akit kocsijából húztak ki. De ebbe a képbe semmiképp sem illik bele Kemény János postafőnök, ki a fején vérzett több helyen és a legsúlyosabb sebesült, Patay asztalos felesége, kit „péntek reggel operálni kellett.”¹³ Hogy mégis izraelita személyek szenvedték a legnagyobb károkat, azt egyszerűen a rombolás helyszíne magyarázza. A kereskedők és iparosok többsége a község akkori központjának számító Fő utca és Zsidó (később Régiposta) utca által határolt területen lakott és tartott fenn üzletet.

Ha más oldalról közelítjük meg az előbbi híradást, talán közelebb jutunk az események magyarázatához is. 1905-ben a község vezetésében- és a nagyvállalatok helyi irányításában is – közel 50%-os arányban részesedtek izraelita hitfelekezettiek. A választópolgárok között hasonló volt az arányuk. Éppen ezért kizárt dolog, hogy bármelyik párt átmeneti előnyök, vagy megtorlás, megfélemlítés céljából a tömeget ráuszítsa hittársaira. Hisz még élénken éltek az emlékeztetben az 1880-as évek elejének pogromjai; nem egy Salgótarjánban letelepedett család menekült a galíciai üldözések elől.

A fentebb leírtak alapján az események egyfajta rekonstrukciója a következő lehet: valamelyik párt (ebből a szempontból mindegy melyik) kortesei szervezhettek szimpatizáns megmozdulást, amelynek célja nem lehetett több a választók életetésénél. Erre utal a résztvevők köre, kik a községben lakó fiatalok, főként tanoncok, házi alkalmazottak stb., az úgynevezett „alsóbb néposztály” köréből kerültek ki. Tehát nem mozgósították a községet körülvéő acélgyári, bányai és a déli terület (üveggyár, Hirsch és Frank) kolóniáinak munkásságát. (A Hirsch és Frank gyárban és a „Rimamurányi”-ban egyébként feszült volt a helyzet, amelyet jelez, hogy nem sokkal később sztrájk robbant ki mindkét helyen.) Hasonlóan ezt erősíti, hogy a reggeli incidens után sem gondoltak komolyabb fegyveres erő összpontosítására a hatóságok (amely viszont a község vezetésében kulcspozíciót betöltő szabadlövűkre veti a gyanú árnyékát a tüntetés kezdeményezésében). Este, a reggelihez hasonló, egyszerű üdvözlés lehetett a cél, de a biztonság kedvéért délután bezáratták a kocsmákat. A tömeg azonban átlendülve egy ponton, önállósította magát és az életetésből rombolás lett. Hozzájárult ehhez a nemcsak a gyárakban, hanem a községben is érzékelhető feszültség a megélhetés körülményeinek romlásával, amely január-februárra mindig kimerítette a tartalékokat. Az elszabadult indulatok ezért

irányultak a község központja, a „tehetősebbek”, az iparosok és kereskedők lakóházai és üzletei ellen, s nem a hatalmat megtestesítő „városháza”, illetve csendőrség ellen. Ezért találó a Salgótarjáni Lapok keserűen ironikus megjegyzése, miszerint: „Nem igaz, hogy a Pannónia és Vadász tulajdonosai midőn a tüntetők helyiségeikből eltávoztak azt mondták: „Legyen máskor is szerencsém”.

Jegyzetek

- ¹ Nógrád 1968. július 21.
- ² Nógrád vármegye szerk.: Dr. Borovszky Samu. Országos Monográfiai Társaság, Budapest (1911.) (Magyarország vármegyéi és városai) 557. p.
- ³ Nógrád megye Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyve (továbbiakban: N.m.Th.Biz.kgy.jkv.) 53/1903. Nógrád Megyei Levéltár (továbbiakban: NML) IV.402.29.
- ⁴ Nógrádi Lapok és Honti Híradó (továbbiakban: NLHH) 1904. november 6.
- ⁵ NLHH. 1904. október 23.
- ⁶ NLHH. 1905. január 15., január 22.
- ⁷ Salgótarjáni Lapok (továbbiakban: St.L.) 1905. január 22.
- ⁸ N.m.Th.Biz.kgy.jkv. 17537/1905. NML. IV.402.31.
- ⁹ Losoncz és Vidéke 1905. december 3.
- ¹⁰ N.m.Th.Biz.kgy.jkv. 1454/1905. NML. IV.402.31.
- ¹¹ St.L. 1905. január 8., Nógrád vármegye Hivatalos Lapja 1905. január 19. (XXIV. évf. 3. szám); Népszava 1905. január 21.; St.L. 1905. január 22., február 12.; St.L. 1905. január 29.
- ¹² Salgótarján nagyközség képviselőtestületének közgyűlési jegyzőkönyve (továbbiakban: St.kt.jkv.) 1905. január 31. NMK. V.171/a.45.
- ¹³ St.L. 1905. február 5.
- ¹⁴ St.kt.jkv. 1905. február 8. NML. V.171/a.45.
- ¹⁵ St.L. 1905. február 12., február 19., február 26.
- ¹⁶ St.kt.jkv. 1905. március 9. és április 15. NML. V. 171/a.45.
- ¹⁷ Salgótarjáni Hírlap (továbbiakban: St.H.) 1905. szeptember 24.
- ¹⁸ St.H. 1905. november 12.
- ¹⁹ St.L. 1906. január 28.
- ²⁰ St.L. 1905. január 29., február 5.
- ²¹ Nógrád 1968. július 21.
- ²² St.L. 1902. augusztus 3.
- ²³ St.L. 1905. február 5.
- ²⁴ St.L. 1905. január 29. „A „Losoncz és Vidéke” január 15-étől politikai lappá lett. Céljával a szabadelvű párt támogatását tűzte ki.”
- ²⁵ St.kt.jkv. 1905. január 31. NML. V. 171/a.45.
- ²⁶ St.L. 1905. február 5.
- ²⁷ St.H. 1905. szeptember 24.
- ²⁸ Nógrád 1968. július 21.
- ²⁹ St.H. 1905. szeptember 24.
- ³⁰ St.L. 1905. január 29.
- ³¹ Nógrád vármegye Hivatalos Lapja 1905. január 19. (XXIV. évf. 3. szám)
- ³² St.L. 1905. január 29.
- ³³ uo.
- ³⁴ uo.
- ³⁵ St.L. 1905. február 5.

Resümee

KÁLMÁN CS. SEBESTYÉN:

„Schwarzer Donnerstag“

Die Parlamentsabgeordnetenwahlen des Jahres 1905 haben in gespannter innenpolitischer Atmosphäre stattgefunden. Die Masse hat an 26-sten Januar in Salgótarján gebrochen und zerstoben. Ob die Zerstörung organisiert war? Wenn ja, in wessen Interesse stand das? Diese Fragen haben auch die Zeitgenossen intensiv beschäftigt, aber eine eindeutige Antwort hat man darauf nicht gefunden. Dieser Aufsatz versucht in Anbetracht auch der weiteren Komitatereignisse, mit der Aufzählung der erreichbaren Quellen aus der Perspektive von 90 Jahren die Geschehnisse zu rekonstruieren. Letzten Endes hat die Offenbarung der politischen Sympathie – die höchstwahrscheinlich organisiert war – in eine Demonstration, dann in der Angriff gegen den damaligen zentralen Teil der Gemeinde umgeschlagen. Hier lebte ein bedeutender Teil der Händler und Handwerker. Die sog. „Untere Volksklasse“ (Gelegenheitsarbeiter, Dienstboten, Lehrlinge, Gehilfen), die die Mehrheit der versammelten Masse ausmachte, wandte sich, von ihrer immer schwerer werdenden Lage empört, gegen diejenigen, die verhältnismäßig bessere Lebensumstände hatten. Die Arbeiterschaft der Fabriken und Kolonien der Stadtumgebung blieb damals noch unbeweglich.

Sztranyavszky, a cár

Horváth István

A XIX. század szellemi értékeit kutatók közül sokan nevezik az időszakot aranykornak. Az általános megállapítás különösen életteli a közép-európai régióban. A minősítés egyaránt szól a politikai gondolkodás eredményeinek, valamint a művészet, a tudomány létrejött alkotásainak. A liberalizmus, a nemzeti függetlenség, a nemzeti államok kialakulása, fejlődése, az ebből következő konfliktusok megoldására tett törekvések jelentik az egyik pólust. Olyan személyiségek mint Széchenyi és Kossuth a magaslatokat, az egyszerű és megismételhetetlent teremtették meg, és egyben a folytatandó irányt jelölték ki.

A magyarság tudatára oly nagy hatású Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Arany kimagasló szellemisége kitörölhetetlen pecsét a nemzet arculatán.

A XIX. sz. utolsó harmadára egyre intenzívebbé váló modernizáció tovább gazdagította ezt a hagyományt, és a gazdaság új gyakorlatát, a technika, a műszaki fejlődés új elemeit, felfedezéseit építette be a mindennapi gyakorlatba.

Századunk, a XX. század ezt a teljesítményt nem tudta megismételni. Különösképpen az egyes tevékenységek közötti összhang bomlott meg. A technika nagyot lépett előre, de ezt az előrelépést a társadalmi élet más területei nem követték. A politikai gondolkodás lelassult, kísérletező hajlama zsákutcás gyakorlatot alakított ki. A művészetek állandósult válsága a korábbiakban kiérdemelt progresszivitást korlátozta. A nagy alkotók, személyiségek hiánya korunkban szembetűnő.

A nagy folyamatok hatása, a helyi ellentmondásoktól tovább mélyülve a XIX-XX. század nógrádi történetében is tetten érhető. A múlt század Madách, Mikszáth minőségű tehetsége-értéke a 30-as években kialakult köznemesi politikus kör – többek között Sréter János, Kubinyi testvérek, Prónay János – szellemiségétől termékenyült meg. A folyamat azonban ekkor megszakadt. Az új irány a század közepétől kiindulva más hangsúlyokat képviselt. A bányászkodás, az acél és üvegyártás a műszaki értelmiség és gondolkodása új, európai tartalmat hoztak e tájra a Borbély Lajos, id. Chorin Ferenc, Gerber Frigyes féle személyiségek megjelenésével. Az általuk képviselt ipari, és a vele együttjáró modernizációs szándék azonban korlátozott visszhangot váltott ki a XX. századi Nógrád megyében: a politikai szemléletet hangsúlyosan a nemzeti konzervativizmus uralta, amely gyakran beszűkítette a gazdasági-műszaki cselekvési lehetőségeket. A művészetek, a tudományok tisztességes szakiparosai tevékenykedtek, és kaptak munkásságuk révén korlátozott megyei nyilvánosságot. Ebben a helyzetben különösnek tűnhet, hogy 1920 után a megyei, majd az országos szintű politikai életben három személyiség: Scitovszky Béla, Huszár Aladár és Sztranyavszky Sándor is megjelent, és tartósan részt vett. Törekvéseik, tulajdonságaik és politikai gondolkodásuk révén az országos politikában kaptak szerepet: belügyminiszter, nemzetgyűlési elnök volt egyidőben Scitovszky Béla, Budapest főpolgármestere, a társadalom biztosítás igazgatója volt Huszár Aladár, aki Dachauban fejezte be életét. A nemzetgyűlés, az Egységes Párt elnöke volt a harmincas években Sztranyavszky Sándor. Kortársak voltak. A megyei politikai életben szinte egymást követték, a főispáni széket egymásnak adták át. Személyes életvitelük révén is összekapcsolódtak. Úgy tűnt, folytatni tudják a századok alatt kialakult hagyományt, amely szerint Nógrád jeles közéleti férfiakat képes adni a hazának.

Dolgozatom ez utóbbi – talán hármuk közül a legérdekesebb, legszínesebb – személyiség életútját és tevékenységét kívánja felvillantani, és az olvasó a szakmai közvélemény elé tárni.

A család

A Sztranyavszky család – mint oly sokan a névtelenségből előbukkanók közül – a XVII. században jelent meg a vármegyei közélet színpadán. A módszer sem volt a szokásostól eltérő: az ősök, Sztranyavszky Miklós és fiai: János és Mihály 1640-ben nemesi levelet kaptak III. Ferdinánd király-

tól, és azt először Zólyom vármegyében hirdették ki. 1646-ban a családnak a Trencsény megyebeli Birczón volt birtoka. Nógrád megyétől jó száz év múltán 1757. augusztus 11-én nyerték el a nemesi bizonyosságot. A család tagjai közül Mihály és utódai Gömörben, Tamásfalván telepedtek le. Mások Nyitrán, Zólyomban. A többség azonban, így András, János fiai, annak unokái Nógrádban lettek honosak. János fiának unokája Sámuel, 1810. május 10-én kapott Nógrád vármegyétől nemesi bizonyítványt.¹ A XIX. század nagy politikai forгатagának, tisztító forradalmának, lecsendesülő kiegyezésének elmúltával a század végén találkoztunk újra a család figyelemreméltó, törekvő szándékával. Az új világhoz alkalmazkodó fiatal, ambiciózus Sztranyavszky Gézát (1854) Nógrád vármegye szolgálatába találtuk. A vármegye központjában, Balassagyarmaton tisztviselőködött, a század utolsó harmadától, pontosan 1879-től – „királyi közjegyzőként” öregbítette a család és saját maga hírnevét.

Sztranyavszky Géza az önmaga által be nem teljesült közéleti karriert nem a köztisztviseléségben látta, hanem a fényes politikusi pályától remélte. Azt is felférte, és kissé romantikusan úgy gondolta, hogy azt a gazdasággal, az önálló független vagyoni helyzettel szükséges megalapozni. Reményeinek beteljesülését utódától, Sándor (1882) fiától várta. A fiú életútjának megalapozására a nógrádmарcali bérlemény és birtok fejlesztése, annak teljesítménye volt hivatott. A saját tulajdonú марcali birtokot: 417 kat.hold szántó; 5 kat.hold kert; 25 kat.hold rét; 101 kat.hold legelő; 225 kat.hold erdő; 21 kat.hold használatlan föld terület jelentette, amely 4546 korona tiszta jövedelmet biztosított a családnak. Mindezt kiegészítette a fiú, Sándor nevén bérelt földterület. Nógrádmарcalban özv. Weisz Józsefné és gyermekeitől 362 kat.hold szántó; 57 kat.hold legelő; 95 kat.hold erdő; 22 kat.hold használatlan föld, 2602 korona tiszta jövedelmet hozott. Ugyanitt a Kacsovics Ferenc örököseitől bérelt 181 kat.hold szántó; 1 kat.hold legelő; 36 kat.hold erdő; 1 kat.hold használatlan terület 1503 korona tiszta jövedelmet jelentett. 2 Más források szerint mindezekhez Sztranyavszky Géza vásárlás útján szerezte meg az Ebeczky birtokot, a Tornynos, a Folkusházy családi birtokot, a Szentiványi birtok egy részét is. A birtok szerkezete a XIX. század végén, a XX. század elején Nógrádban honos művelési rendszert tükrözte. A hagyományos ún. háromnyomásos rendszer, (ősz, tavaszi, ugar) gazdálkodás még élt a középbirtokon is. Sztranyavszky Géza, a gazdálkodó pedig igyekezett a környék korszerűsödő nagybirtokától, gróf Mailáth Géza gárdonyi birtokáról sok mindent tanulni. és amit lehetett önérből korszerűsíteni. Sztranyavszky Sándor Szügyben bérelt: Schindler Dénesné birtokából 106 kat.holdat: 143 kat.hold szántó. 5 kat.hold. rét, 12 k.h. legelő, 39 k.h. erdő, 4 k.h. használatlan, amely 678 korona tiszta jövedelmet hozott. Kacsovics Gyulánál Szécsénykovácsi birtokából 249 kat. holdat; 220 k.h. szántó, 15 k.h. erdő, 3 k.h. rét, 3 k.h. kert, 3 k.h. legelő, 4 k.h. használatlan 1703 korona jövedelmet eredményezett. Mailáth Géza patvarci birtokából 529 k.holdat; 390 k.h. szántó, 12 k.h. rét, 119 k.h. erdő, 7 k.h. használatlan, 3437 korona tiszta jövedelmet hozott bérlőjének. A XX. század elején a családi birtokot már úgy tartották nyilván, mint az engedéllyel dohányt termelő 19 nógrádi nagy és középbirtokos egyikét. Ugyanakkor Sztranyavszky Géza tehénésztét, amely a jellegzetes nógrádi tájfajtáj volt, a vármegyei legjobbak között jegyezték. A birtokszerkezetből is kitűnhet, a család jövedelmét elsősorban az állattartásból, sőt a szarvasmarha tenyésztésből teremtette elő. Mindezt a kiterjedt erdők haszna és pihentető vadászata, a közfeladatokból származó havi fix tette teljessé.

Az életút főbb állomásai

Sztranyavszky Sándor 1882. december 9-én született Balassagyarmaton. Édesapja Sztranyavszky Géza (1854) Balassagyarmaton „magyar királyi közjegyző” volt 1879. óta. A fiú elemi iskoláit szülővárosában végezte el. Középiskolai tanulmányait (1892-től) a budapesti Ferenc József Intézetben, a pozsonyi líceumban és Losoncon folytatta. Ez utóbbi városban tette le érettségi vizsgáit. 1900-tól egyetemi tanulmányokra vállalkozott és a kor, a család felfogását követte: jogot a budapesti és a kolozsvári egyetemen hallgatta. „Az utóbbin államtudományi doktorátust” nyert. A felsőfokú tanulmányok után rövid, önként vállalt, de a társasági lét, és a közéleti pálya szempontjából is fontos katonai szolgálatot teljesített, és „császári és királyi tartalékos huszárhadnagyként” szerelt le. 1905-től – édesapja mellett Balassagyarmaton – közjegyző gyakornokként dolgozott. Egyes források szerint már ugyanebben az évben a vármegyei törvényhatósági bizottság tagja volt. Ekkor 23 éves. Magas, délcsg, szép orgánumú fiatal ember, aki a vármegye központjában a társasági élet közismert és kedvelt személyisége lett. A középosztálybeli lányos házak gyakran meghívtak és szívesen látott vendégeként málatta az időt. Vármegyei ünnepeken pompázó alakján a polgári ruha, a díszmagyar, a huszár

Az optimista, feltörekvő politikus

Feleségével, Madách Emmával

tiszti egyenruha egyaránt jól feszlűt. Nem is csodálkozhatunk azon, hogy ezt az adottságát ő és környezete is kihasználta. Így nem véletlen, hogy az 1905. szeptember 12-én a szécsényi országgyűlés 200 éves évfordulóján, az ünneplő vármegyei díszbandérium egyik vezető tagja volt. A külső adottságait jól hasznosító események mellett egyre aktívabban politizált szülő megyéjében. Életrajzírói szerint törvényhatósági bizottsági tagként résztvett az 1905-ben – Nógrádban és az országban sok helyütt kibontakozó, és a Fejérvári kormány választójogot kiterjesztő javaslatai elleni „vármegyei ellenállásban”. Azonban erre ilyen irányú hiteles forrásra nem találtunk. Az ellenállás vezérkarában, az ún. 55. bizottságban bizonyosan nem tevékenykedett. 1906-1912 közötti évek a vármegyei politizálásban tették járatossá Sztranyavszky Sándort. Ez az az időszak amikor kibontakozott politikai felfogása. A politikai terepfelmérés, az erő és tapasztalatgyűjtés időszaka volt ez. Bekapcsolódott a Tisza István körül tevékenykedő vármegyei politikusok munkájába. Török Zoltán nyugalmazott főispán vitte ekkor a Munkapárt vármegyei zászlóját, mint a párt megyei elnöke, és itt találtuk az idősebb és ifjabb Sztranyavszkyt is. (Az apa egyidőben a Munkapárt egyik megyei ügyvezetőjeként is egyengette a fiú útját.) E politikusi hatásrendszerben formálódott, alakult ki politikai nézetrendszere, amelyet összefoglalóan a nemzeti konzervativizmus jellemzett. Lényegében ez a felfogása alapjaiban, az országos politikai csatározások tüzeiben sem változott.

A politizálás hatására szépen haladt a vármegyei közéleti pályán, a társadalmi életben is. 1912-ben a vármegyei törvényhatósági bizottság elnöke, és mint ilyen aktívan és szakértelemmel munkálkodott „Balassagyarmat rendezett tanácsú várossá válásának” ügyén. 1912 nyarán a bizottsága vezetésével – a jobb tájékozottsága érdekében – „tanulmányutat tett a rendezett tanácsú városokban”. Az eredményre – tudjuk – éppen egy évtizedet kellett még várnia a vármegye székhelyének. A nagy és politikai tartalmú vadászatok megszervezésének időszaka is volt ekkor, amely minden bizonnyal állíthatóan az ifjú politikus pályáját meghatározta. E láncolatból most egyet említek, amely a pályáiv kezdetét jelentő 1912 elején történt: az 1912. január 20-i nógrádmarchali birtokon megszervezett társasági vadászatot, amelyen részt vett gróf Wickenburg Márk is, aki ekkor Balassagyarmat országgyűlési képviselője volt. A jól informáltak már tudták, hogy rövidesen meg fog válni a képviselőségétől, a külügyi pályára készült. A vadászat izgalmas, oldott légköre, a társaságbéli személyiségek lehetőséget terem-

tettek az utód kiszemelésére, megmustrálására is. A későbbiekben történtek azt igazolták nem volt véletlen az esemény kiválasztásának színhelye.

1912 más szempontból is jól indult Sztranyavszky Sándor számára. A balassagyarmati takarékpénztár nagy befolyású igazgatósága – élén gr. Dégenfeld Lajos állt – egyik legjelentősebb részvényesét, dr. Sztranyavszky Sándort tagjai sorába választotta. A tekintélyes két alelnök id. Laszkáry Gyula, gróf Mailáth Géza a szándék megvalósulásával maradéktalanul egyetértett. 1912 csücsév volt Sztranyavszky Sándor, a politikus számára. Az április 21-én országgyűlési képviselőválasztást tartottak a balassagyarmati kerületben, és a valóban más pályára került Wickenburg Márk helyett – Sztranyavszky Sándort választották meg. A harminc éves fiatalember úgy élte meg ezt az eseményt, hogy „örökre eljegyezte magát a politikai pályával.”

1912 a személyes szándékok és törekvések, az érzelmek szempontjából is meghatározó volt Sztranyavszky Sándor számára. A társasági életben korábbiól is oly közismert, csinos fiatalember a századfordulótól megismerkedett Madách Emmával, a megye legrégebbi családjának szép leányával, akit eljegyzett, majd nem sokkal ezután feleségül is vett. Hosszú ideig zavartalan életük biztosítására kijelölt Nógrádmarchalon lázas építkezések kezdődtek. 1912 nyarán „a régi jegyzői lakot modern kastéllyá alakították át családjának”. Mindennap bizonyítani akart a nagynevű családnak, és a szerinte – gőgös ellenfelei fölé kerülni. A csendes családi élet azonban jó tíz év múltán, Sztranyavszky államtitkársága idején felbomlott. Elvált feleségétől. Lányát férjhez adta. Fiait Imrét és Sándort ő nevelte.

A parlamenti életbe – aholis Tisza István „egyik leghívebb támogatója volt” – bekapcsolódott fiatal képviselő rövidesen – 1912. júniusában – országosan is ismertté vált: Tisza István elleni fegyveres parlamenti merénylet – Kovács Gyula – ellen oly határozottan lépett fel Sztranyavszky egy képviselő-társával együtt, hogy azt a parlamenti tudósítások némelyike – így az ellenzéki sajtó is – brutálisnak, embertelennek minősítette. Ezek szerint a már – a revolverrel öngyilkosságot megkísérlő, – vérében fetrengő merénylet megrugdosták volna. Amit Sztranyavszky sajtónyilatkozatában cáfolt. A nyugodt parlamenti éveknél rövidesen végét szakította az 1914-ben kitört világháború. Amikor, mint az „1. honvéd huszárezred tartalékos főhadnagya két éven át teljesített harctéri szolgálatát” Sztranyavszky Sándor. A keleti fronton, a Strypa menti harcokban tüntette ki magát. Frontélményeiről írásokban számolt be a helyi újságolvasó közönségnek. „Az oroszországi bolsevizmus kitörésekor a parlamenti munkától akkor magát távoltartó ellenzékhez azt a figyelmeztető felhívást intézte, hogy az oroszországi eseményekből vonják le a tanulságot, és egységes nemzeti front kialakítására törekedjenek.” A parlamentnek 1918 októberig, az összeomlásig volt tagja.

Az 1918-1919-es forradalmakban nem vett részt. Családjával visszahúzódva élt nógrádmarchali birtokán, kastélyában.

1919 augusztus és 1922 április között is a megyében, a birtokán élt. Lassan és tapogatózva tért vissza a politikai életbe. Ezt mutatta, hogy 1919 októberében megalakult hétagú bizottság tagja, akinek az volt a feladatuk, hogy a vármegyei tisztviselők és alkalmazottak kommun alatti magatartását vizsgálják meg. 1919. december 24-én Sztranyavszky Sándor lakásán tartotta alakuló ülését a legitimista királyságot. Sztranyavszky nem vállalt vezetőségi tagságot sem. 1920-as választási kampány idején politikai hezitálása tovább tartott. A vármegyei területvédő Liga ülésén részt vett, ott a nemzeti célkitűzéseket vázolta fel. A Keresztény Nemzeti Egyesülés programjával szándékozott, de végül is nem indult el a képviselői mandátumért. 1921. szeptember 17-től betöltötte a megyei mezőgazdasági bizottság elnöke tisztségét, 1921-től a MOVE megyei elnöke is volt. 1922. április 20-án nagy megyei pompával, országos jobboldali politikusok jelenléte mellett beiktatták tisztségébe, és lett Nógrád és Hont főispánja. Úgy tűnt: a háború, a forradalmi időszak, az utána megjelent politikai bizonytalanság hatásai alól nehezen tudott megszabadulni. Főispánsága idején sokat tett a megyéért, elsősorban is Balassagyarmat érdekében. Tevékenysége különösen az elmúlt években „szétzilált viszonyok rendezése”, „a vármegyei közigazgatás és állami igazgatás adminisztrációjának” újraindítása, szakszerűsége irányában volt eredményes.

1923-ban Balassagyarmaton járt a miniszterelnök, Bethlen István: mély benyomással volt Sztranyavszkyra. Olyannyira, hogy az eddigi politikai példaképnek tekintett gróf Tisza István mellé, odaállította a bethleni mentalitás példáját is. Valószínű, hogy kapcsolatuk elmélyülése – no meg Scitovszky Béla belügyminiszter, korábbiakban szécsényi is balassagyarmati képviselő javasolta – is belejátszott, hogy a Bethlen-kormány újjáalakulásakor, 1926. október 15-én belügyi államtitkárrá nevezték ki. Ezt a feladatkört 1931-ig látta el. Az életsors, a politikus hétköznapi tragédiái közé sorolhatjuk, hogy 1935-ben az „imádott” Bethlen azt javasolta Gömbösnek, hogy Sztranyavszkyt, a párt elnökét és főtitkárát, Marton Bélát küldje el a kormányprét élről.

1926-ot nagy újraindulás éveként tarthatjuk számon más miatt is Sztranyavszky Sándor életében. Ekkor ismét elindult a parlamenti választásokon. Valószínű, hogy az országos politikai érdek, és a megtapasztalt helybeli politikai csatlódások is közrejátszottak abban, hogy nem Balassagyarmaton – szeretett városában – hanem Salgótarjánban lett képviselő. Azt a célt tűzte ki új választókerületében, hogy „a szociáldemokrata munkáspártot visszatéríti a nemzeti gondolat alapjára”. Jelölő gyűlésére elkísérte és beszédet mondott a miniszterelnök Bethlen István is. Elvei megvalósulását önmaga sikernek tekintette, mert megítélése szerint „a munkásság bizalma feléje fordult úgy, hogy az ottani szociáldemokrata pártszervezetek megbomlottak.” A képviselőiséget közel tíz évig – 1935-ig – tartotta meg. Ez a tíz év Salgótarján addigi történetének legkeményebb, szociális feszültségekkel: sztrájkokkal, tömegtüntetésekkel terhes időszaka volt, amelynek megoldásában, tény és való a helyi szociáldemokraták részvétele nem volt egységes.

Salgótarján vezetői sokszor rendeztek számára „fényes” képviselői látogatást. A megyei politizáló közvéleményt képviselő nógrádi sajtó szerint Salgótarján „naggyá fejlesztette”. Ezért kapott városi díszpolgárságot, és jelen lehetett 1930. május 29-én, a Siklós Ödön által megfestett portréja városházi elhelyezésén. Képe id. Chorin Ferenc, dr. Vass József népjóléti miniszterével együtt került a helyére. A politikus pályája – így tűnt – felfelé ívelt. Magabiztosságának is köszönhető, hogy Károlyi Gyula miniszterelnök takarékosági intézkedéseit nem vállalta, mert azok a közigazgatást is érintették. Ezért 1931-ben lemondott államtitkári állásáról, és rövid időre Nógrádmárcalra húzódott vissza. Gömbös miniszterelnöksége idején azonban újra politikai szerepet vállalt. Már korábban is Gömbös híveihez tartozott. A személyes kapcsolatuknak is volt köszönhető, hogy a kormányzó Nemzeti Egység Párt elnöke lett 1932 és 1935 között. Ezt követően – 1935. május 1-től, 1938. május 17-ig a képviselőház elnöke. Noha ezt a feladatát Horthy Miklós kormányzó szerint is „kiemelkedően” látta el”, a pártelnöki tevékenysége oly – negatív – hatástú volt, hogy meghatározó politikai személyiségek is távozását követelték a politikai életből. (A már fentebb említett Bethlen, Gömbösnek szóló javaslata is ezt igazolta. A képviselőház elnökévé történt megválasztása is ezt támasztotta alá.) Ekkorra már a megyei politikai pályáve megdőni látszott: a megyében központinak számító Salgótarján elhagyta, és az akkor periférikus Szirák képviselőjeként került csak be a parlamentbe. Az 1935-1939 május közötti ciklus zárta hosszú parlamenti tevékenységét. A harminkilences választásokon már nem indult. 1912 és 1918 között hat éven át, 1926-tól tizenhárom évig, vagyis összesen tizenkilenc évig tartott képviselőisége alatt, vezető állami tisztviselőként óriási tapasztalatot, ismeretet halmozott fel, és az életű széles kapcsolatrendszer megteremtését eredményezte. hasznosítására, továbbadására azonban nem került sor. 1938-ban ugyan még adódott egy lehetősége, hiszen 1938. májusától – fél évig – 1938. november 15-ig földművelésügyi miniszter lett Imrédy Béla kormányában. A szélsőségek előrenyomulását azonban nem tudta elviselni. Tiltakozásul Imrédy erősödő németbarát kül- és belpolitikája miatt tisztségéről lemondott.

Haza költözött Nógrádmárcalra. A birtoka irányítása kötötte le elsősorban. Az idősödő politikusnak a gazdaságban elért sikerei hozhattak ekkor már megnyugvást: szarvasmarhái több mezőgazdasági kiállításon is a díjazottak között voltak.

A megyei politikai közvélemény sem tudott ekkori életéről. A nyilvánosság kevésbé érdekelte már. Megfáradtan, magára hagyottan, egészségileg megviselten halt meg – viszonylag fiatalon, hatvanévesen – 1942. április 30-án. A május 2-i nagy pompával, külsőségekkel megrendezett nógrádmárcali temetése az elmúlt időszak politikai személyiségének szólt. A kormányzó részvétlévítartat küldött, Budapestről külön busz érkezett ez alkalomra. Ekkor vett búcsút az evangélikus egyház, – amelynek hosszú időn át világi gondnoka volt – is tőle. Képviseltette magát Gömbös Gyula Társaság, amelynek elnöke volt. Temetését Kapi Béla dunántúli püspök végezte, tizenhét fős papi segédlettel. A szülőváros nevében Kardos Gyula evangélikus főesperes búcsúzott. Bárányos Károly földművelésügyi államtitkár elsősorban a féléves miniszterségét méltatta. Neográdi Horváth Sándor a vármegye nevében „a vashól való közéleti ember” életútjáról szólt. Laszkáry Gyula „a kemény férfi” ideáljaként példázta. A Baross Szövetség Domokos László szavaival köszönt el Sztranyavszky Sándortól. A megyei sajtó tudósítása szerint, a hivatalos helyről származó koszorúk és csokrok száma hatvannyolc volt. A díszpárnákon ott voltak kitüntetései is: a Magyar Érdemrend Nagykeresztje, a Magyar Koronás Nagy Aranyérem, a Magyar Érdemrend csillagos középkeresztje, Signum laudis (háborús) kardokkal. A sírnál mondott beszédet: dr. Csengődy Lajos evangélikus lelkész, dr. Vannay Béla Balassagyarmat, dr. Förster Kálmán Salgótarján polgármestere és dr. vitéz Kocsis József Nógrádmárcal jegyzője is.⁵

1912 elejétől felfokozódott politikai hangulat uralkodott Balassagyarmat közéletében. Az országos politikában jelenlévő – a kormány és az ellenzék közötti állandósulni látszó – konfliktus mellett az izgalmi állapotot elsősorban az motiválta, hogy a település és a kerület parlamenti képviselői helye megüresedni látszott. A mandátum megszerzéséért a munkapárt megyei vezetősége egységre szólította fel a vármegye közönségét: „tömrőljenek az alá a zászló alá, amelyre a magyar hazának a jövő boldogulása van írva”.⁶ Az idősebb Sztranyavszky által jól előkészített januári, márcali vadászatot követően egyre világosabbá vált, hogy ezt a zászlót – a távozó Wickenburg Márk után – nem viheti más, mint az ifjú, a harmincéves politikus Sztranyavszky Sándor. A munkapárt megyei vezetősége – Török Zoltán nyugdíjas főispán elnök, Baintner Ottó és Sztranyavszky Géza ügyvezető elnökök – megegyezett a személyébe. Csatlakozott hozzájuk dr. Fáy Albert, aki a választások levezetését végzte több alkalommal is. Az ő véleményét – amit közölt a nyilvánossággal – egyetértéssel fogadták: „olyan férfi kell, aki tisztában van a város jól megfontolt érdekeivel, a kerület és a város érdekeit is szolgálja”.⁷ A meghatározó politikai tényezők tehát elvileg is eldöntötték: nem engednek „idegent”, kintről való jött-mentet maguk közé, némi kockázatot – a fiatalos tapasztalatlanságot – is felvállalva határoztak így.

A tavasz az egység demonstrálásában, a képviselő megválasztásának előkészítésében telt el. Úgy tűnt zökkenő nélkül sikerülni fog a munkapárti politikai akarat érvényesítése. Hiszen a jelölt, ritka nagy egyéniség: „Mi, dr. Sztranyavszky Sándor jelöltünk személyében olyan férfiút küldünk, aki egyik kezét szívünkre teszi, hogy érezze dobbanását, s e szerint igazodjon, másik keze ha kell, a küzdő kardot is vitézül forgatja.” Az április 10-én megtartott megyei munkapárti értekezlet határozatában ismét hangsúlyozta: Sztranyavszky Sándor a párt jelöltje, mert: „egyetért a város fejlődésével, törekvéseivel. Hivatali állásából is volt alkalma az embereket, azok fajsúlyát megismerni.”⁸ A választás utolsó szakaszában a nyomatékosan hangsúlyozott egység megbomlani látszott: a saját pártjából támadt ellenzéke Sztranyavszkynak: Tokay Lajos „a munkapártiból lett hirtelen Kossuth-párti” lépett fel az ellenérdekeltségük képviselésében. Összesen azonban csak 18 szavazatot kapott, a hivatalos jelölt 519 voksával szemben.¹⁰

A rövid izgalom után kezdődhetett a felszabadult vigasság a „tüntető éljenzés”, a győzelmet megünneplő, el nem hagyható lakoma a Tóth szállodában, a mandátum átadása a győztesnek. Az ünnepségen Balassagyarmat jeles férfiai – a vármegye politikai közvéleményének reprezentánsaiként – voltak jelen: dr. Baltik Frigyes evangélikus püspök, Kacs Kovács Iván, Jaskovics Ferenc és a távozó képviselő volt a fő szónok.¹¹

Sztranyavszky Sándor ugyan „komoly hazafias lendülettől áthatott beszédet” mondott, emellett azonban – politikustól szokatlanul, de egy pályakezdőtől elfogadottan – megmutatta emberi tulajdonságait is: „átölelte, megcsókolta bájos nejét” és sírt, amikor átvette a mandátumot, majdnem sírt, amikor a banketten apja felköszöntötte, meghatódott volt, amikor barátai köszöntötték. Sztranyavszkyt választottuk – hangzott az általános vélemény, „mert szeretjük a hazát, hódoló tisztelettel övezzük körül a királyt, rajongunk családi szentélyeink békéje és boldogságáért”.¹²

Sztranyavszky Sándor tehát megválasztották képviselőnek. Milyen politikai nézeteket valló személyiség került a megyeszékhely és kerület képviselőiben a parlamentbe? A párt, a kerület, az ország érdeke vajon egységes rendszerbe, egymáshoz közelítve, vagy a teljes diszharmonióba érthető e tettei felfogásában?

Az országos politikusi pályára került Sztranyavszky több beszédét, parlamenti felszólalásának szövegét ismerjük, hogy kérdéseinkre némi választ kapjunk, érdemes azokat vizsgálat alá venni. Az érzelmeket sem nélkülöző képviselői programbeszéde három egységre bontható. Törekvéseinek első irányát általános célkitűzéseit abban látta, hogy a „kerületben a múlt küzdelmek szülte ellentétet” kiegyenlítse, „a békét, melyre mindannyiunknak, de főként a közérdeknek oly szüksége van megteremtsem”.

Tevékenységének középpontjába mély hazafiságát állította. Szavaival szólva: „legyenek meggyőződve tetteimet egyedül lelkiismeretem, hazafias meggyőződésem adja.”

Az általános megközelítés után, programjában állásfoglalt az ország politikai közvéleményét akkor élénken foglalkoztató konkrét kérdésekben is. Támogatta a *védőreformot*. „Ma, amikor körülöttünk minden állam, szinte örült versenyre kellve fegyverkezik, tökéletesíti, növeli haderejét, akkor mi, igen tisztelt Polgártársaim, nem kedvtelésből, hanem a magunk biztosítása végett utalva vagyunk arra,

hogy a rendelkezésünkre álló eszközök felhasználásával véderőnket fejlesszük.” Javaslatában egyet ért a két éves katonai szolgálat bevezetésével, a katonai perrendtartásnak a kormány által benyújtott módosításával.

Megvetette és elvetésre javasolta az *obstrukciót*, „mert megöléssel fenyegeti a magyar parlamentarizmust.”

Sztranyavszky úgy vélte, hogy „a választójog kiterjesztése elől ma már kitérni nem lehet”. „De csak addig a mértékig és határig, amíg a magyarság túlsúlyát – Suprematiáját – biztosítottak látom.”

Gazdasági tennivalók közül az *ipar, a kereskedelem, a földművelés együttes fejlesztését* javasolta. „Egymással karöltve, egymást megértve és támogatva, anélkül, hogy a másik rovására menne, haladjanak” az ország érdekében előre.

Szükségnek tartotta, hogy rendeződjék az ország *közgazdasága és pénzüiara*. A nagy veszélyt abban látta, hogy a külföldi – ahogy ő nevezte az idegen – tőke „látva politikai életünk tengődését, nem bízva... a nemzet jövőjében óvatossá visszavonul”. Ezek miatt „pénzügyeink is kénytelenek a minimumra redukálni a hiteligények kielégítését.” Az országos tennivalók közül hangsúlyozta, hogy „a nyugatból úgyis messze elmaradt közigazdasági szociális és kulturális intézményeit a leglázásabb munkával” kell fejleszteni az országban.

A feladatok elvégzéséhez elengedhetetlenül szükségesnek tartotta „a *felekezetek közötti béke* és a különös tisztelet és szereteten alapuló” megvalósítását.

A képviselő program általános, országos súlyú feladatai mellett Sztranyavszky felvállalta a *kerület és Balassagyarmat* néhány aktuális gondjának képviseletét, a megoldás megkeresését. Hangsúlyozta a Balassagyarmat – Kékkő – Zólyom vasút kiépítésének szükségességét, amelyet abban látott, hogy ez a vasút lesz egyik legfőbb tényezője Balassagyarmat jövő fejlődésének „és a vidék felvirágzásának”. A nógrádi – hagyomány szerinti – rossz utak járhatóvá tételének, új utak építésének, előmozdítására Balassagyarmaton 50-60 fős országos útmesteri iskola létesítésére gondolt. A gimnázium mellé *internátust* tartott felépítendőnek. A vasutasok sérelmes lakbér ügyének rendezését is felvállalta: hogy „a balassagyarmati vasúti tisztviselők és alkalmazottak hátrányos lakbérössztályba sorolása megváltozzék.” Azt is fontosnak tartotta, hogy *állami tisztviselők és felekezeti tanítók* jogos hátrányos helyzetén jó irányú változás következék be.

Sztranyavszky a program elmondásának befejezésekor lényegesnek tartotta, és így hangsúlyozta, hogy: „Szívem minden dobbanásával, lelkem minden érzésével gyarmatinak, e városhoz, e kerülethez tartozónak érzem magamat, és ezt az érzést belőlem kiölni sem lehetne.”¹³

A programból a kor aktuális feladataival, osztályának névján foglalkozó, azokat érzékelő, praktikus gondolkodó politikus képe tűnt elénk. Tapasztalatlanságának is tulajdonítható, hogy a felvállalt feladatok között bőséggel található – elsősorban a helyi irányultságú, célkitűzések között – olyan, aminek megvalósulása kétséges volt. Sztranyavszkyn kívül máshol, sem politikai programban, sem egybűtt nem is szerepelt például a zólyomi vasút ügye. Általában elmondható, hogy a helyi érdek megjelenítése egyenetlen, kimunkálatlan volt programjában. Az országos irányok és a helyi feladatok felvetések közötti összhangra törekvés sem található meg tervei között. Mindezek miatt is fontos eseményre került sor 1912. szeptember elején: Sztranyavszky Sándor munkapárti nagygyűlésen adott számot közel fél éves képviseletének tanulságairól. Az eseményre sokan eljöttek a politikai vezetők közül is: ott volt Török Zoltán a munkapárt megyei elnöke, dr. Scitovszky Béla szécsényi képviselő, gróf Keglevich István, gróf Zichy István, báti Berkó István a munkapárt ipolysági elnöke, Nagy Mihály alispán, a szomszéd járások főszolgabírói.

Sztranyavszky beszédében elemezte a parlamenti néhány hónapos tapasztalatát. Elsőként is az ellenzék „lelkiismeretlen munkálkodását” mutatta be részletesen a véderő törvény obstrukciója, a választójogi törvény vitája kapcsán. Jellemzése szerint: ez a politikai erő, amelyet „éretlen politikai fenegyerekek” tartottak hatásuk alatt: „Kéjelegve tobzódott a névszerinti szavazások örömeiben, mámorában úszva rendezte a napirend előtti felszólalásokat, ujjongva saját nagy leleményességükön, kérte minden komoly ok nélkül, és beszélt agyon üres frázisokkal a zárt üléseket az a párt, mely hallani sem akart a véderő javaslatokról, de közben kacéran felkínálta magát, és patentírozott találmányát, a provizóriumot bécsi titkos barátainak.”

A kormány és a többségi párt „nézte megdöbbenve, de szinte emberfeletti türelemmel ezt a játékot”. Az ellenzéki magatartásnak esett „áldozatul” Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök, akinek lemondását követően Lukács László vette át, e rangos tisztséggel járó feladatokat.

A helyzet megoldását azonban nem ő, hanem Tisza István házelnöki kinevezése jelentette, aki a „tespedés béklyói alól szabadította fel a magyar parlamentarizmust”, aki „izzó hazaszeretettel”, „törhetetlen lángoló akaraterővel” volt megáldva, aki az ismét „zárt üléséért üvöltöző” ellenék meghallgatása után többséggel elfogadtatta a véderő törvényt – mondta rajongóan – Sztranyavszky Sándor. Beszédében továbbá kifejtette véleményét a választójogi vitákat felidézve. Meggyőződése szerint a törvény kiterjesztése elsősorban „a kialakult művelt iparos osztálynak” irányában indokolt. De annak olyannak kell lenni, amely biztosítja „hogy a nemzetközi irányzatoknak, Isten és hazát nem ismerő követői kihulljanak a rostán”. Határozottan és hallgatósága megtartására is jelentette ki, hogy „általános és titkos választójogról még beszéni sem lehet, „bármely kedvesen is hangzik a tömegek fülében”. Ennek okát elsősorban „hazánk nemzetiségi viszonyai- ban” látta, a jövőben sem tehetünk mást, minthogy a „magyar faj túlsúlyának gondos biztosítása mellett” a nemzetiségi kérdést „okosan kezeljük”, „a népnevelést lelkiismeretesen fejlesztjük”, és ekkor kialakulhat a választójog feltétele. Ez pedig nem más, mint: a magyarul írni és olvasni tudás, a 24 éves kor, a legalább két év egy helyben lakás.

A balassagyarmati képviselő kemény, elítélő hangon szólt beszédében a sajtóról, „aki nálunk nagy hatalommá” vált, amely a kormányzó munkapárt képviselőit: „a hazaárulás bélyegével is felruházott mezben” próbálta bemutatni, és hogy ez nem sikerült, azt csak „magyar közvélemény ítélő képességeinek” volt köszönhető.

A „hosszú és szűnni nem akaró éljenzéssel” fogadott beszéd hangsúlyjaiban, fő mondanivalójában eltért a korábbiakban nyilvánosan elhangzott Sztranyavszky közszereplésektől. E mostani beszámoló elsősorban az ország politikai viszonyait elemezte, a parlamenti tapasztalatok alapján. Az elemzés elvi sarkpontjait a munkapárt elvi nézetrendszere alkotta, amelyet a szónok visszatitkrozott, és egyéniségét is érvényesülni engedte. Úgy vélem, hogy a beszédet – amellet, hogy a választói program helyi lehetőségeiről nem szólt – már egy önmagát országos feladatok képviselőjére és ellátására képes, a megyei kereteket meghaladó formátumú politikus megnyilatkozásaként kell nyilvántartanunk.

A beszédben – ha nagyon röviden – utalt személyes bátorságára is, aki ennél fogva képes arra is, hogy a veszélyes politikai merénlylőt önmaga életének kockáztatásával is megfékezzen, aki „legény a gáton”. Az esetről valószínű azért sem akart szólni Sztranyavszky részletesen, mert erről a helyi újságban közzétett levéléből székes kör tudomást szerezhetett. Ezek szerint nem igaz az amit az országos lapok hírként közöltek, hogy Sztranyavszky „néhány képviselő társával együtt Kovács Gyulát a legsúlyosabban bántalmaztuk, rugdostuk, tapostuk volna akkor, midőn gróf Tisza Istvánra irányzott lövései eldördülése után, már önmaga ellen irányítva fegyvere csövét, a földön vérében fetreggett. Arra kérem a mélyen tisztelt Pártelnök urat, hogy leveletem választópolgártársaimmal közölni méltóztassék, azon kijelentésem kapcsán, hogy mindenkor férfias nyíltsággal, és egyedül lelkiismeretesen szavát követve, teljes erőmmel fogom szolgálni az ország ügyét, és lépéseimben soha más, mint az igaz hazaszeretet vezérelni nem fog.”¹⁵

A helyi, praktikus követelések felvetését sem mulasztotta el Sztranyavszky Sándor. Ezt példázta 1913-as év költségvetési vitájában tett parlamenti felszólalása, amely általában a közutak alkalmasságának javítását, valamint a kisiparosok betegsegélyezési járulékának 3 %-ról 2 %-ra való visszaállítását kérte.

A képviselő általános érvényű megnyilatkozása mögött azonban nem nehéz felismerni a nógrádi viszonyokat, amelyekben az utak rossz állapotáról, és az ebből következő gazdasági hátrányok okozta kárról szólt. Elmondta, hogy „magam elé képzelem azt a sok, a megváltozott viszonyok nehéz terheit alig bíró gazdát, ha azt látom, hogy ezek a gazdák akkor, amikor a legnagyobb szűkség volna rá, hogy terményeiket értékesíthessék, mikor az idő legalkalmasabb volna arra, hogy azt elszállíthassák, ezt utak híján meg nem tehetik”. Hozzáfűzte, hogy „ma már gazdasági kultúráról beszélni ott, hol kibővített út nincs, nem lehet”. Javaslatában a megyék gőzhengerrel való ellátását javasolta, a korszerű útfenntartás érdekében.¹⁶

A tapasztalt politikus a főispáni székben

Sztranyavszky Sándor 1918 óta nem vett részt az országos, a „nagy” politikai életben. A megyei közéletben is alig szerepelt. Négy év múltán, 1922-ben változni látszott ez a helyzet: a még mindig csak negyven éves Sztranyavszky az ideiglenesen egyesített Nógrád és Hont vármegyék főispáni tisztségének ellátására kapott felkérést és megbízást.

Az ünnepélyes eseményre – úgy tűnt – az 1922. április 3-án megtartott ceremónián, a két megye együttes képviselőinek rendkívüli közgyűlésén sor került. A hercegprímás képviselője, és néhány település képviselője a vármegyéből alkotta a protokollt. Az országban, a világban történtek azonban másképp alakították az ülésrendet: 1922 április elsején Funchalban meghalt IV. Károly, a monarchia utolsó koronás uralkodója, magyar király. A gyász miatti, felolvasott alispáni határozat szerint: „a vármegye közönsége a Szent Korona iránt való hívségével szemben tartozó kötelességének ismeri, hogy e közgyűlésen történő első megnyilatkozása elvesztett koronás királya emlékének szólnon. Elhatározza ezért a törvényhatósági bizottság, hogy jegyzőkönyvben mindenkorra megörökíti szerencsétlen sorsú királyának, IV. Károly királynak emlékét.” Az alispáni távirat a törvényhatósági bizottság részvétét nyilvánította a miniszterelnöknek, és az özvegyé lett Zita királynőnek is.

Mindezek után a egy kérést olvasott fel Pongrácz György főjegyző: „Sztranyavszky Sándor a nemzetet ért mély gyász első napját alkalmatlannak tekinti a beiktatással járó ünnepek lefolytatására, ezért azon óhaját fejezte ki, hogy beiktatása más, alkalmasabb időre halasztassék”. A kérést határozatban történt megfogalmazással teljesítették.

Az újabb törvényhatósági díszközgyűlés megtartására 1922. április 22-én került sor. A teljes tagságon kívül a kormány képviselőjében Mayer János földművelésügyi miniszter jelent meg. Vele volt Gaál Gaszton a nemzetgyűlés elnöke, Echardt Tibor miniszteri tanácsos, Gömbös Gyula volt államtitkár, Fáy Gyula volt helyettes államtitkár, Czobor László Hont vármegye nyugalmazott alispánja. A Nógrád vármegyei vitézi széklet vitéz Dobák Géza magyar királyi tábornok, székkapitány, és Payer Imre őrnagy, székartó képviselte. A társadalmi egyesületek közül megjelent a MOVE, az ÉME, a Nemzeti Szövetség, a Keresztény Nemzeti Liga, a Baross Szövetség, a Madách Társulat, a Nógrád vármegyei Nemzeti Intézet, a vármegyei gazdasági egyesület, a MANSZ, a Római Katolikus Nőegylet, az ág.ev. nőegylet, az ev.ref. nőegylet képviselője. Küldöttséggel vett részt az esemény Salgótarján város, Balassagyarmat, Szécsény nagyközségek. „A megszállás alatt álló területről átjött magyar testvérek nagy számban.”¹⁸

A közgyűlési terembe belépő Sztranyavszky Sándort „az egybegyűlt közönség lelkes éljenzése” fogadta. Ezt követően letette a főispáni esküt, miután pedig elmondta „az éljenzésekkel megszakított, és lelkesedéssel fogadott” székfoglaló beszédét.

A beszéd nem volt hosszú, az országos politikából ismert Sztranyavszky Sándorhoz volt méltó. Bevezető mondataiban az országot vezető politikusokat méltatta, a hozzájuk fűződő viszonyát rögzítette: *Horthy Miklóshoz*, a magyar kormányzóhoz „rendíthetetlen bizalommal és törhetetlen ragaszkodással” kapcsolódott. „A legmélyebb tisztelettel és hűséges ragaszkodással követem az én kiváló vezéremet, gróf *Bethlen István* miniszterelnök urat” – mondotta a főispánná lett Sztranyavszky. Kifejezésére juttatta háláját és hűségét „a geszti kriptá mélyén fekvő” gróf *Tisza István* személye és életműve, „történelmi alakja és megdicsőült emléke előtt”.

„Bizalmát, tiszteletét és nagyrabecsülését” érez a megcsonkított nemzeti hadsereg előtt, amellyel valószínű a megjelent *Gömbös Gyula* figyelmét is önmagára kívánta felhívni.

A továbbiakban a saját szemléletét, felfogását ismertette néhány alapelvhez kapcsolódóan. Elsőként emelte ki *nógrádi kötődését*: Ehhez a vármegyéhez köt gyermek és ifjúkorom minden szép emléke, férfikorom gyarló erőmhez mért szerény munkássága”. „Nem személyes, önző célok” vezették eddigi munkásságában sem. Így fog eljárni a továbbiakban is. „Célját és eszközeit alárendelni kívánom hazám, vármegyém és a köz önzetlen szolgálatának.”

Megfogalmazta eszmerendszerének alapját: „*keresztény és nemzeti alapon* állok”. „Én a keresztény és nemzeti alapra nem a konjunktúra szele általa fúvattam”. – dörgött Sztranyavszky Sándor mindazok irányába, akik a divatok szerint forgatták politikai köpönyegüket.

A nemzet sorsában meghatározónak „a magyar keresztény egyházak közötti békét és őszinte megértést” tartotta. Szokatlan megfogalmazással úgy szölt, hogy ezt a békét „rendíthetetlen szilárdsággal, félretekintést nem ismerő következetességgel és ha kell, kíméletlenséggel is munkálni kívánom”. Hozzáfűzte: „A keresztény felekezetek közötti békére és egyetértésre való törekvésnek nem jelmeznek kell lennie.”

E gondolatokhoz kapcsolta – általa is lényegesnek tartott – *zsidó kérdéssről* vallott felfogását. Meggyőződéssel hangsúlyozta: „Azt a zsidót, aki magát elsősorban magyarnak tartja, azután zsidónak, aki faji és egyéni érdekeit magyar hazája iránti szeretetének és kötelességének alá akarja és tudja rendelni, azt a zsidót mindenkor megbecsültem és a jövőben is becsülni fogom. Az a zsidó azonban, aki elsősorban zsidó, azután magyar, aki ezt a hazát nem hűségesen szeretni és szolgálni, hanem szét

és elzüllesztani akarja, akinek a nemzetköziség az eszménye és célja, az a zsidó mindenkor szembe fog találni magával engem.”

Az ezer esztendőös magyar királyság eszményét tartotta a főispán a legfontosabb vezérelvének.

A korábbi program beszédeiből ismerősnek tűnő gondolatát is hallhattuk tőle, amelyből kitűnt, hogy továbbra is „a földművelés, ipar, kereskedelem megértő harmonikus együttműködését” tartja mai legfontosabb feladatának, azonban a hogyan – konkrétságát ez alkalommal is mellőzte ünnepi beszédében.

Főispáni feladatainak ellátásához „a köztisztviselői kar” felkarolását látta fontosnak. Véleménye szerint azért is, mert ez a társadalmi csoport „az ország legsúlyosabb helyzetben” lévő közössége. Nagy bizalommal fordult a „nógrádi gazdákhöz”, akikhez az a közös élmény is fűzte, hogy ők „a pacsirta dalát, a fülemüle énekét, a fürjmadár pity-palatty szavát” érettek és tartották a legfontosabbnak. A gazdasági romlással küszködő magyar viszonyok közepete is furcsának tűnhetett felfogása: a nógrádi gazda szereti a földet, de „nem azért mert megélhetést ad”, hanem mert szereti „annak minden rögét, a tavaszi napugár és szellő nyomán kelő porát”, „a ringó búzakalászt sem azért, mert megteklik a zsák belőle, hanem mert az a magyar föld termése, ...a magyarok Istenének áldása.”

Az ünnepi főispáni székfoglaló beszéd befejező részében Sztranyavszky Sándor szólt *elődjéről*. Viszonylag röviden a közvetlen elődről dr. Huszár Aladárról, akinek a kulturális munkálkodása előtt „tisztetlettel” hajlott meg. A korábbiakról – gróf Degenfeld, Török Zoltán, Mailáth Géza – már részletesebb méltató szavakat mondott. E szerint, példaképei ők, minden igaz magyarnak, aki „hazájáért és a közügyért önzetlenül és önfeláldozóan” akarnak dolgozni. Külön is méltatta Prónay Mihály főispánt, aki tíz éven át „férfias eséllyel irányította Nógrád vármegye sorsát”, a mindenki által „joggal nagyrabecsült” Nagy Mihály alispánhoz külön is méltató szavakat küldött.

A székfoglaló beszéd hűen visszaadta Sztranyavszky Sándor akkori nézeteit, személyes karakterére is bepillantást engedett. Mindezekről a nógrádi közélet ismerőjének volt már korábbi ismerete, benyomása. Úgy tűnt tehát, hogy az ünnepi beiktatás zavartalanul folytatódott tovább a boldog béke szellemében, akkor is amikor a vármegye hivatalos szónoka, Pongrácz György, a vármegye főjegyzője emelkedett szólásra. „A vármegye évszázados hagyományaihoz” kapcsolódóan bevezetőben is leszögezte: „Méltán töltheti el” Sztranyavszky szívét „jól eső büszkeség, midőn az ország kormányzójának kegye éppen ennek a vármegyének az élére állította”, mert ez hősies vármegye. „Egyedüli volt Magyarország vármegyéi közül abban a tekintetben, hogy önerejéből mentse meg székhelyét és területének java részét, a betolakodó ellenséggel szemben.” Ezzel a legutóbbi időszak eseményeire utalt a főjegyző, amikor épp, a főispáni beszédben kissé mellőzött Huszár Aladár vezetésével fegyverrel akadályozták meg 1919 elején egy csehszlovák légiós csoport tartós balassagyarmati berendezkedését. A kissé disszonáns főjegyzői beszéd azonban tovább folytatódott: „őhajtom – mondta a főjegyző – megtalálja Méltóságod mielőbb az utat a vármegye közönségének lelkéhez”. Mert „Nógrádot boldoggá csak azt tudta tenni, akit a vármegye népe nemcsak főispáni székbe, de lelkébe is beiktatott.”

Pongrácz György emlékeztetett arra az időszakra, amikor Sztranyavszky Sándor „mint kezdő fiatal ember részt vett a vármegye közéletében”. Beszédének további részében pedig – lényegében a főispáni székfoglalóval polemizáló, de legalábbis elveiben is kiegészítő – gondolatokat ajánlott az új főispán figyelmébe: „elsősorban nógrádinak érezte magát”. „A vármegyét eredményesen kormányozni idegenek soha sem tudták.” „Jusson emlékeztetébe, hogy Nógrád barátságos arculatú dombvidékét, valaha ősi piros rokolyáiban dolgozó, dalos nép lakta.” A jókedvű kacagást, „a feljűk törő pénzhatalmak kíméletlenül elrabolták”. A vármegyét tegye boldoggá a főispán, legyen vármegye párti.

Továbbiakban a szónokló főjegyző érzelmdús beszédében kérte a főispánt a „magyar Szent korona eszményére” alapozó politika folytatására, és „habozás nélkül vezessen bennünket a nagy cél felé, a magyar királyság határainak visszaállítására. Legyen az Ipoly túli magyarok főispánja is.” Mindezekhez a feladatokhoz „felajánljuk a vármegye közönségének és tisztikarának erélyes és őszinte támogatását”.

A tisztikar „önérzetes és független”, de „a vármegye sorsáért aggodító férfiakból” áll, akik meg vannak győződve, hogy a főispán „tisztá erkölcsi” felfogású, érett, politikailag iskolázott és „nem fogja itt a hazug és nagy szólamokban ragyogó, de üres, jelszavas politikát szolgálni”. A tisztikar „nem a túlfeszített ambíciók, vagy személyes érdekek kielégítéséért kínálkozunk, hanem hazánk iránti kötelességünket kívánjuk ezzel önzetlenül leróni.”²⁰

Az idős főjegyző tapasztalataira, a nógrádi tisztiségben eltöltött éveire alapozva engedhette meg magának a főispánénál terjedősebb, azt finoman kioktató beszéd elmondását. Úgy tűnt, hogy nemcsak egy koros tisztviselő magános tétével találkozunk a főispáni beiktatás során.

Egyes források szerint Pongrácz Györgyöt rövidesen menesztette Sztranyavszky, erre az intézkedésre a hivatalban eltöltött évei legitimációt is jelentettek. Ehhez az eseményhez, valamint a főispán első személyzeti intézkedéseihez kapcsolódóan azonban némi – a Pongrácz beszéd elmondásának indokát is árnyaló – ellenvélemény is megjelent: politizáló közvélemény szerint kifogásolható, hogy a „nógrádiak” eddigi pozícióit a főispán idegeneknek adta. Mások szerint: „Ez a fél-úr Sztranyavszky saját hatalmának biztosítása végett felrúgta ősi, nemesi vármegye tradícióját.”²¹ Hogy nem volt harmonikus egyetértés a főispáni kinevezése során azt más források is megerősítették. A néhány év múltán, államtitkári kinevezésekor visszaemlékező szerint Sztranyavszky főispánságának kezdetén: „a személyeskedés, a gyűlölet és irigység által szított politikai egyenetlenség” volt a jellemző. Sztranyavszky szerint főispánsága elején, közelében „júdási erkölcs, tudatosan szított ellenszenv” uralkodott. Hont vármegye volt az, amely első pillanattól fogva odaadó hűséggel támogatta, amit Sztranyavszky „meleg szívvel viszonozott”.²² Talán ennek is tulajdonítható, hogy utódául a honti Pályi Pált javasolta, azért, mert „ő azon célok letéteményese amelyeket én vallottam.”²³

A megyéjétől búcsúzó Sztranyavszky Sándor a vármegyei hagyományokat, az ősi tradíciót védő felfogásra meglepő, demokratikus vonulatú választ adott: „A vármegye sorsát valamikor vezető férfiak közötti megállapodásokkal lehetett intézni. Ma le kell szállani az Olymposról. A néppel meg kell értetni, hogy a hatalom az ő lelkeből sarjadzott. S amint a múltban szembeállították a népet sokszor az idegen érdekek szolgáltatában álló hatalmikezelővel, épen úgy ma, mivel magunk vagyunk sorsunk intézői, meg kell érteni velük, hogy a hatalom birtokosai az ő vérükből valók, egymást meg kell érteniök, s bűnös az, aki a nép és a hatalom kezelői közé éket ver.”²⁴

Jogosnak tűnő a kérdés: milyen ember és vezető volt Sztranyavszky Sándor? Az embert tettei minősítik, de álljon itt néhány minősítő, a kérdésre válaszoló kortársi vélemény. A barát és a későbbi utód dr. Baross József szerint: „Őt állt és dolgozott a magyar férfiúnak egyenes szókimondó jellemével, a megalkuvást és a nehézségeket nem ismerő töretlen akarateréjével. És ő nemcsak akart, de azt akarta, hogy mások is tudjanak akarni, mert érezte, hogy az akarás nélkül nincs élet, csak tespedés, mert érezte, hogy az akarásban jelentkező erő nélkül nem lehet alkotó munkát végezni.” Vállalta és tudta, hogy „az erős akarátú férfiak nem szoktak népszerűek lenni.” Szerette földműves és a munkás, mert érezték, hogy „együtt érez velük a munka megbecsülésében, népszerű lett a szegény embernél, mert érezte, hogy nála meghallgatásra és segítségre talál.” Nem ismerte a pihenést, a fél munkát.²⁵ Gr. Almásy Imre törvényhatósági bizottsági tag szerint Sztranyavszky célratörő politikus volt, és így vállalta a főispánságot. Ez a feladat „egész embert követelt, aki lelki tulajdonságainak, szellemi képességeinek és testi erejének teljességét vitte bele a küzdelembe.” Erős kezű, józanul gondolkodó vezető volt, „megtörte” ellenfeleit.²⁶ Farkas Géza honti törvényhatósági bizottsági tag is kiemelte célratörő magatartását: amely megmutatkozott abban, „hogy irányelve volt: egyenesen előre és soha semmi körülmények közt egy lépést, egy fél lépést sem hátra”. Az éjt nappallá tevő közigazgatási tisztviselő mintája volt, akit az „egyéni tisztesség” vezérelt a feladat elvégzése során.²⁷ Ha az elhangzottak színhelyét, az alkalmat is beszámítjuk, amikor ezek a minősítő szavak elhangzottak – hiszen ekkor már Sztranyavszky Sándor a belügyi államtitkárság biztos jelöltje – akkor is rögzíthetjük: Sztranyavszky jó és rossz tulajdonságokkal megáldott és megvert személyiség volt, akit a megyei politika történet jelesei közül nem szabad kihagynunk. Népszerűsége – feltűnően – a közvéleményben erősebb volt, mint abban a politizáló közegeben ahonnan érkezett. A közvéleményt is tükröző helyi sajtó szerint ennek tevékenysége volt a forrása. Az emberek meghatározott, politizáló köre előtt úgy élt, és maradt meg, hogy főispánsága idején kapott Balassagyarmat villanyt, „a középületek sokaságát, a kislakásokat, a városi házakat, a sporttelepet egyaránt.”²⁸ Balassagyarmatot, a megye székvárosát ellentmondásos megítélések, érzések közepette hagyta el Sztranyavszky Sándor.

Salgótarján képviselője

A trianoni határok közé került Magyarország gazdasági életében Salgótarján és az iparmedence társadalmi viszonyai felértékelődtek. Ezt a várossá nyilvánítás ténye mellett az is igazolja, hogy az 1920 után megalakult megyei törvényhatósági bizottságban az ipar, a bányászat jeles vezetői – Liptay Jenő, Sente László, majd Róth Flóris – folyamatos tagságot kaptak. Az ország és a vármegye vezetői egyaránt megoldandónak tartották az országgyűlési képviselőt itteni helyzetét is: hiszen 1926-ig a szociáldemokrata Králik Ferenc volt a birtokosa, a választók akaratából, a városi és környéki mandátumnak. Ez pedig sokaknak nem tetszett.

Az 1926-os választások alkalmából kínálkozott a megoldás, hogy a megye éppen leköszönő főispánját, a korábbi időszak parlamentjének tagját, és nem utolsósorban a frissen kinevezett belügyi államtitkárt, Sztranyavszky Sándort tegyék meg a város képviselőjévé. A feladat elvégzéséhez mind a helyi, mind az országos vezetők nagy körültekintésével fogtak hozzá. 1926. november 21-én, a piactéren összegyűlt ezres tömeg előtt tartották meg az első jelölőgyűlést, amelynek levezető elnöke Róth Flóris bányafőtanácsos volt. Sztranyavszky „hatalmas orgánumának egész szépségét szárnyalni engedte, és dörgő hangja, kerek mondatainak igazsága visszaverődött a széles tér határházairól.” Még nem rukkolt elő képviselői programjával. Amint mondta: „ma csak a lelke világából akart néhány sugarat idehozni. Nem harcot jött vívni, hanem önmagát feláldozni.” Elmondta, hogy nem szokott a nehéz feladatok elől kitérni. Ezért is vállalta a képviselőiséget. „Öt évi főispánsága alatt összeforrt a lelke a salgótarjáni választópolgárság lelkével” – ez volt a második, a döntő érve. Úgy látta, „hogy itt a lelkek mélyén megvan az a talentum, amely szükséges, hogy a lelkeket az eddigi nehéz helyzetből kiemeljük”. Kísérletet kíván tenni arra, hogy „megtudja-e alapozni az egyetértés új útjait”.

Annak a törekvésnek akart gátat emelni, amely arra törekedett, hogy „a magyar munkást szembeállítsák a magyar polgárral”. Azt tekintette fő feladatának, hogy azt a világba végbemenő folyamatot, amelynek célja a „munkásság nemzeti alapra való helyezése” Salgótarjában is érvényre juttassa. Bizalmat kért önmaga iránt Sztranyavszky, és a gyűlés végeztével Porázik György nyugdíjas acélgyári iskolaigazgató köszöntésére ment. Meglátogatta a szociáldemokratákat, a bányász szakszervezetet, az ÉME bányászszakosportját, a keresztény szocialista munkásokat.

Salgótarján polgárainak meggyőzése rövidesen folytatódott. 1926. november 24-én, nagy és igazán fényes körben érkezett Sztranyavszky Sándor a városba. Szécsényből Bethlen István miniszterelnök, Scitovszky Béla belügyminiszter „nagy-számú kísérettel” jelent meg, hogy meghallgassa a képviselőjelölt programbeszédét. A színhely ugyanaz: a város piactere, aholis azt „teljesen megtöltött 6-7000 főnyi”, „szűnni nem akaró ovációk között” lelkesedő tömeg foglalt helyet.

Érzelemtől gazdagon vezette fel Sztranyavszky programbeszédét, amelyet jól előkészített a fogadó és kivonult „iskolás gyermekek raja”, kiknek tekintetéből „a magyar jövő derűjét” olvasta ki a képviselőjelölt. *A program fő pontja*, „a magyar társadalom különböző rétegeinek egységgé kovácsolása, a magyar munkásság nemzeti alapra helyezése” volt.

A bevezető kijelentést követően hosszasan és szenvedélyesen bírálta a „nemzetköziség gondolatát”, annak érvényre jutását a világban. Mindezzel „a borús” elvvel szembeállította a nemzeti gondolatot. Úgy vélte, hogy Európában „ahol a munkásság erre az alapra helyezkedett, ott felvirul a nemzeti lét, felvirul a gazdasági élet”. Azt gondolta szónok, hogy „Salgótarjából kiindul a magyar polgári társadalom egysége, felekezeti villongás helyett a felekezetek egymást megértő bizalma és szeretete”. Biztosnak érezte abban, hogy sikerülni fog „a munkásságot a magyar nemzeti társadalom testéhez visszaforrasztani.”

Az általános, elvi bevezetőt követően azt fogalmazta meg Sztranyavszky, hogy a konkrét tennivalói elején a salgótarjániakkal „egy lélek akar lenni”, „a város és környéke fejlesztése érdekében” kíván dolgozni. Legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy a „tömegek kulturális foka emeltessék, és ezért a legnagyobb súlyt helyezendőnek tartom arra, hogy a magyar ifjúságnak, a magyar jövőendő generációnak a nevelés szellemi és testi tekintetben mindig a legnagyobb gonddal végeztessek”. A feladat elvégzéséhez leginkább „a hívatott tanítónak a nevelését” tartotta fontosnak, akiknek „nemcsak tanítani, hanem az ifjúságot nevelni kell”. A tanítóknak tudatosítani kell – mondotta – azt az elvet, miszerint: „az ő feladatuk nem merül ki az iskola falai között”, de folytatniuk kell abban az irányban is a munkát, hogy „a szülők is ráneveltesse” a feladat elvégzésére.

Programja második pontjaként a „magyar ipar és kereskedelem” fejlesztését tartotta fontosnak. „Hirdetem, hogy a magyar kereskedelem és ipar fejlesztése mindenek felett álló feladataink egyike”. Fontosnak tartotta „a magyar széntermelés folytonosságának biztosítását”, arra a veszélyre hívott fel, amely a békéből fakadt: Salgótarján elvesztette szénpiacának legnagyobb részét. A veszély leküzdését a kereskedelem bővítésében „a magyar szén külföldre szállításában” látta. mindaddig amíg ez nem érvényesül „az idegen szén behozatalát a lehető legminimálisabbra kell korlátozni”. A kor követelményeibe táplált ideológiák helyett – szinte teljesen váratlanul – pragmatikus nézet-törődék is megfogalmazódott Sztranyavszkyban. Úgy vélekedett, a gazdaság fejlesztése – amely fő feladat – érdekében is változtatnunk kell bizonyos nézeteinken: „elhíbizott az a felfogás, hogy mindenáron csak ellenséget akarunk látni magunk körül, és kell, hogy átmenjen a köztudatba a szüksége annak, hogy körülöttünk magunknak barátokat is kell tudni szerezni”.

A továbbiakban a földreform fontosságát, a mezőgazdaság hitelkérdéseit tartotta fontosnak.

A továbbiakban „Csonka Magyarországon lévő úthálózatok további kiépítését, karbantartását” hangsúlyozta.

A felvállalt feladatai között felbukkant egy tipikusan helyi feszültség megoldás: a *nagyipar és a kisipar* közötti kapcsolat rendezésére tett javaslatot. Felfogása szerint „a nagyiparnak meg is kell férnie a kisiparral”, a különböző produktumaik miatt, no meg azért is támogatni kell a kisipart, mert „a kisiparos a hazafias gondolatok ápolója volt, ezt a társadalmi osztályt nem elejteni, de felemelni kell”. A vallási békétlenségről – a korábbiakhoz képest –, a türelmetlenségről nem szólt általában, csupán az un. *párber* fizetésének rendezését említette meg.

Lényegesnek tartotta Sztranyavszky Sándor azt is, „hogy a *külföldi államok velünk szembeni bizalma*” helyreállíttassék. Ebben természetesen a nyugati országok politikai vezetésének szimpátia-megszerzését tartotta fontosnak, amely országokat – Olaszország, Anglia – Bethlen István miniszterelnök meglátogatott.

Bethlen István egyébként a magyar gazdaság stabilitásának megteremtéséért végzett munkájáért is dicsőreleg szőtte be programbeszédébe. Ez alkalommal is kifejezte: a fennálló rendszer és személy szerint Bethlen István hű támogatója akar lenni a továbbiakban is.

Az egymásiránti megértést, az összeforrást – a fenti elvek gyakorlati megvalósításával Salgótarjánban – általános hangsúlyozásával fejezte be választói programbeszédét Sztranyavszky Sándor.

A választói gyűlésen felszólalt Bethlen István miniszterelnök is. Mindenekelőtt kérte a támogatást „kedves” barátja és munkatársa számára, „akinek a szíve arany, a lelke csupa tűz.” A miniszterelnöki beszéd kiemelte Salgótarján fontos szerepét a magyar gazdasági életben. „Nincs hely Magyarországon talán, amely annyit szenvedett azon oknál fogva, mint határváros. És mégis ennek a városnak megmaradt a jelentősége ebben az országban, annál az iparnál, bányászatnál kereskedelemnél fogva amelyet polgárai kifejtének”. Ami azt jelentette, hogy „a kormánynak fokozott figyelmet kell fordítani ennek a lakosságnak a jólétére, fejlődésére”. Bethlen István fontosnak tartotta, hogy a trianoni határok között alkalmazkodjunk az élethez, és „a magyar ipar erőteljesebb organizáció, az ipar koncentrációja révén” talpra fogunk állni. Ezt a törekvést a kormány is támogatta.

Hangsúlyozta az *ipari hitelek* rendezésének fontosságát: elsősorban a közép ipar támogatását vállalta a kormány, mert a nagyipar könnyebben szerez külföldi hitelt.

A *városiasodás fejlesztését*, a munkások szerepének feltárását e folyamatban ugyancsak ki nem kerülendő kormányfeladatnak tartotta Bethlen István. Úgy vélte a kormány jobban meg fogja védeni a munkások érdekeit, mint a szociáldemokrácia. Ennek oka az, hogy munkáspárt felfogásában, célkitűzéseiben központi helyet foglaló „kollektív tulajdon” megteremtése, és ez ellentétes a munkások érdekeivel is. Ugyanis „az embert be akarja préselni egy olyan tervezetbe, amelyben csak parancsolók és engedelmeskedők vannak, de nincsenek szabad egyedek.” A munkások és a kormány érdekei a jobb és több munkaalikalom megteremtésében, a munkafeltételek javításában is megegyeznek – mondta a miniszterelnök.

Bethlen István *tagadta munkásellenességét*. Nézete szerint 1921 óta úgy hitte, „hogy a munkásvezetőkkel kezét kézbe téve dolgozhatunk a nemzet előrevitelén”. A jó szándékából kevés valósult meg. Véleménye szerint a szociáldemokrata vezetők nem állták szavukat. „Nincs szándékomban a munkásosztály ellen állást foglalni”, de „a munkásosztályt fel kell szabadítani a pártpolitikai terror alól”, a kormány új jóléti intézmények létesítését, szociálpolitikai intézkedések meghozatalát tervezte, a szakszervezeti intézmények bántatlanul hagyása mellett, ennek első állomását „az egykori biztosítás” bevezetésében a békéltető bíróságok felállításában látta a miniszterelnök. mindezekon túl a társadalmi béke megteremtését tartotta fontosnak, a lehető legszélesebb értelemben, „a keresztény felekezetek”, de a „keresztény és zsidó” viszony normalizálásában is.

A képviselőjelölt támogatására felszólalt Scitovszky Béla is.¹² A Sztranyavszky beszéd – noha visszacsengett belőle több, korábbiól már ismert politikai szófordulat, téma – mégis sok tekintetben elütött az előzőekben elmondottaktól. A változást az jelentette, hogy a fejlődést megérző politikus reagált a kor, és a hely által felvetett, és megoldásra váró néhány problémára. Bizonyos pontjain programbeszéde korszerű elveket is megfogalmazott. Bőrből kibújni azonban nem tudott. Az is kitapintható, hogy az új helyzetről, a társadalmi, szociális gondokkal küszködő Salgótarjánról nem volt teljes ismerete, ennek áthidalásában a szóbeli fordulatok, a rutin segítette ki.

Sztranyavszky Sándor képviselőségének megszerzéséért nagy politikai csata dúlt. A párt irodáját az ipartestület emeleti szobájában rendezték be. Kralovánszky Imre, Szecsey Ernő, Kovács József vezette választási kampányban Sztranyavszky nemcsak Salgótarjánban, hanem Zagyvarónán,

Mátraszélén, Homokterenyén, Mátranovákon, Kazáron, Zagyvapálfalván is nagygyűlést tartott.³³ A salgótarjáni Vadász Szállóban november 28-án személyenként 25.000 koronáért nagyszabású pártvasorát is rendezték az államtitkár választási sikere érdekében.³⁴

A baloldali politikai erő széthúzása miatt nem tudott a siker közelébe sem kerülni. Sem a szociáldemokrata Baticz Gyula, aki a magyarországi építőmunkások szövetségének titkára volt, sem a Vági-párt jelöltje Pákozdi, sem tudta a képviselőjelöltséghez szükséges aláírásokat megszerezni. Mindezek után a választási siker nem maradt el. Sztranyavszky Sándor 1926 és 1935 között volt a város és a kerület képviselője. Ez a tíz év Salgótarján történetének legellentmondásosabb időszaka volt. Az urbanizáció területén lendületes fejlődés ment végbe a városban: új lakóházak, közintézmények épültek. A település külső képe is városi küllemű lett. A megkapott állami támogatások részbeni megszerzésében valószínűen jelentős szerepet játszott a belügyi államtitkár, Sztranyavszky is. Ez a tíz év a város társadalmának nagy krízisét jelentette ugyanakkor. Sztrájkok, tüntetések, éhségfelvonulás, az 1929-es nagy bányászsztrájk, a politikai élet kiegyensúlyozatlansága volt ekkor a jellemző.

Sztranyavszky Sándor sírja a nógrádmарcali temetőben

A város, és az ipari, bányai „különállóság”, „önállóság” széttagozottsága alig csökkent valamelyest. Az országos politikába egyre jobban bekapcsolódott Sztranyavszky a máshol már jelzett, országos politikai okok miatt más irányban tevékenykedett. A sziráki képviselőségének 1935-től alapja elsősorban a hosszú idő óta Nógrádban politizáló vezető és ember előtti záró tisztelgés időszaka volt.

Sztranyavszky Sándor hosszú időt töltött el a közéleti pályán. Korának eredeti, színes egyénisége volt. Kortársai közül sokan – a Nógrádban, az országban is – cárnak nevezték: kemény, ellentmondást nehezen tűrő magatartása miatt.

Az átalakított Sztranyavszky-kúria bejárata (mai állapot)

- ¹ Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal X. kötet. Pest, 1863. 875-876.p. Borovszky Samu: Nógrád vármegye. Bp. 1910. 624.p.
- ² Magyarországi gazdacímtár. Szerk. Rubinek Gyula Bp. 1911. 479.p.
- ³ Gálfi Árpád. Nógrádmargit története. Balassagyarmat 1969. 11-12.p.
- ⁴ Borovszky S. im: 176.p. 184.p.
- ⁵ Az életút állomásaihoz felhasznált források: Az 1905-1906. évi vármegyei ellenállás története. Szerk. Horváth József Bp. 1907. 269-286.p. Borovszky S. im. 552.p., 554.p., 564.p. *Nógrádi Hírlap*, 1919. jan. 14., 20., 28., április 14., július 21., június 16., 1926. dec. 19., 1927. okt. 9., 1930. június 1., 1932. január 24., 1932. január 21., 1942. május 2. *A magyar legújabb kori lexikon* (A magyar feltámadás könyve) szerk. vitéz Kerkápoly M. Emil. 1930. 1054-1055.p. *A magyar társadalom lexikona* 2.bőv. kiadás. Bp. 1931. 556.p. *Új idők lexikona* 23. kötet. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet kiadása. Bp. 1942. 5721.p. *Pesti Hírlap lexikona* Bp. 1937. 1022.p. *Magyar életrajzi lexikon*. Főszerk. Kenyeres Ágnes. 2.köt. Bp. Akad. 1969. 804.p. *Balassagyarmat története*. 896-1962. Balassagyarmat 1977. 328-332.p., 567.p., 348.p. *Pándi Ilona: Osztályok és pártok a Bethlen konszolidáció időszakában*. Kossuth, 1966. 170.p. *Romsics Ignác: Bethlen István*. Bp. 1991. 258.p. *Nógrád megye története* 3.köt. (írta Molnár Pál) Salgótarján, 1970. 18.p., 95.p., 112.p., 30.10. 69.p. *Hetényi Rezső: Egy alispán visszaemlékezései*. NIM. Adattár 984-71. *Országgyűlési Almanach* az 1935-1940 évi országgyűlésről. Szerk. Haeffler István MTL. 373-375.p.
- ⁶ *Nógrádi Hírlap*, 1912. augusztus 25. Az 1912-es év kormányzati helyzetét jellemző néhány adat: január 30 és február 11. Közös szociáldemokrata és Justh-párti tüntetés az általános választójogért. február 28. Náray Lajos házelnök sikertelen kísérlete az obstrukció letörésére. március 7. A Khuen-Héderváry kormány lemondása. március 30. A Khuen-Héderváry kormány újbóli kinevezése. április 22. Lukács László kormányának kinevezése. május 22. Tisza István házelnök. május 23. A vérvörös csütörtök. június 4. A véderő törvény megszavazása. Tisza letöri az obstrukciót. június 7. Merénylet Tisza István ellen a parlamentben. december 28 A képviselőházi őrség felállításáról szóló törvény elfogadása. december 31. A Lukács-féle választójogi tervezet képviselőházi betervezése.
- ⁷ *Nógrádi Hírlap*, 1912. április 14.
- ⁸ *Nógrádi Hírlap*, 1912. április 27. Győzelem c. vezércikk
- ⁹ *Nógrádi Hírlap*, 1912. április 14.
- ¹⁰ *Nógrádi Hírlap*, 1912. május 5.
- ¹¹ *Nógrádi Hírlap*, 1912. ápr. 21.
- ¹² *Nógrádi Hírlap*, 1912. ápr. 21., illetve 1912. május 5. Az általánosan – a sajtó által is támogatott – felfokozott érzelmi hangulatot a képviselő választás idején „alkotott” és terjesztett kortes nóta is kellően illusztrálja. A notát – amely a Kossuth Lajos azt üzenté dallamára készült – Miskolczi Simon János levéltáros írta. A teljes és hiteles szövege így szól:

„A munkapárt zászlajára
Rásütött a nap sugára.
Ragzog egész Ipoly völgye,
Követ lesz a város gyöngye.
Éljen a magyar szabadság!
Éljen Sztranyavszky!

Gyarmat város gyászban úszik
Wickenburgtól most búcsúzik.
Lesz helyette új követünk,
Kit tűzbe-vízbe követünk.
Éljen a magyar szabadság!
Éljen Sztranyavszky!

Deák Ferenc azt üzenté,
Követ kell a parlamentbe.

*Azt kiáltsa minden vándor:
Éljen a Sztranyavszky Sándor!
Éljen a magyar szabadság!
Éljen Sztranyavszky!*

*Sztranyavszkynak nincsen párja,
Gyönyörűség nézni rája.
Üde, ifjú mint a harmat,
Büszke lehet reá gyarmat.
Éljen a magyar szabadság!
Éljen Sztranyavszky!*

(Megjelent a Nógrádi Hírlap 1912. ápr. 21. számának „Csarnok rovatában”)

¹³ Nógrádi Hírlap, 1912. április 21.

¹⁴ Nógrádi Hírlap, 1912. szeptember 10.

¹⁵ Nógrádi Hírlap, 1912. június 16. Sztranyavszky Sándor levele a munkapárt megyei elnökéhez, Baintner Ottóhoz

¹⁶ Nógrádi Hírlap, 1912. december 15.

¹⁷ Nógrád vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai 1872-1923. NmL. IV. 402/48. 1-7.p.

¹⁸ Uo. 1-3.p.

¹⁹ Uo. Sztranyavszky Sándor székfoglaló beszéde a 6-14.p. közötti jegyzőkönyvi fejezetben olvasható.

²⁰ Uo. Pongrácz György főjegyző beszéde a 14-23.p. közötti jegyzőkönyvi fejezetben olvasható.

²¹ Nógrád megye története. III. köt. 18.p. A Sztranyavszky birtokon zsidó intéző dolgozott. Különösen nagy vihart kavart, amikor Pacelli bíboros parlamenti fogadására meghívatta a balassagyarmati hitközség elnökét. Hetényi i.m. 31.p.

²² Nógrád vármegye törvényhatósági Bizottságának iratai. 1924-32. NmL. IV. 432/3. 22.p. Lényegében a Sztranyavszkyt támogatókkal szemben helyezkedett el a Huszár Aladár, Pongrácz György vonal. Később hozzájuk csatlakozott Scitovszky Béla is. Huszár Aladárt az ún. „nógrádi történelmi családok támogatták”. Hetényi R. im: 74.p., 28.p.

²³ Uo. 27.p.

²⁴ Uo. 28.p.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 19-20.p. A közvélemény más része úgy vélte Sztranyavszky általános műveltsége hivatalaihoz képest alacsony volt, ennek okát abban látták, hogy keveset olvasott, „nem járt külföldet”.

²⁷ Uo. 21-22.p.

²⁸ Uo. 25-26.p.

²⁹ Nógrádi Hírlap, 1927. június 26. Mit kérjen Balassagyarmat c. cikk

³⁰ A Munka, 1926. november 27. Kortes nóták Salgótarjánban is voltak.

Kortes nóták

Szőke Tisza haragjában c. dal dallamára.

*Aki legény most álljon ki a gátra,
Szavazzon a keresztények pártjára
Jöjjön velünk aki magyar, ki bátor
Éljen a mi képviselőnk
Dr. Sztranyavszky Sándor!!*

*Nem kell nekünk Baticz csak a fenének,
Aki lelkét eladta az ördögnek
Húzza el majd a nótáját a kántor;
Éljen a mi képviselőnk
Dr. Sztranyavszky Sándor!!*

*Bányász testvér add ide a kezedet
Ne hajtsd Baticz vállára a fejedet
Ne légy többé sehonnai s vándor,
Éljen a mi képviselőnk
Dr. Sztranyavszky Sándor!!*

*Aki magyar jöjjön velünk, ne féljen;
A kis gazda földműves pártra nézzen!!
Szavazzon rá ez a keresztény tábor,
Éljen a mi képviselőnk
Dr. Sztranyavszky Sándor!!*

Sztranyó bácsi azt üzente!!

(„Kossuth Lajos azt üzente” dallamára)

*Választások előtt állunk
Képviselőt választhatunk
Régi nóta régi e dal
Nem kell nekünk csak faj magyar.
Éljen Sztranyavszky!*

*Kellemetlen volt az nekünk
Hogy Králik dirigált nekünk
Megmutatjuk, hogy kik vagyunk
Csak Sztranyavszkyra szavazunk
Éljen Sztranyavszky*

*Államtitkár a jelöltünk
Őt választjuk, őt szeretjük
Bízunk benne mind halálig,
Nem kell nekünk soha Králik
Éljen Sztranyavszky!*

*Vigyázz mert az ördög elvisz
Ha jelölted marad Baticz
Mennysországba jutsz te akkor
Ha Sztranyavszky szavazol
Éljen Sztranyavszky!*

*Sztranyavszky lesz a követünk
Érte tűzbe vízbe megyünk
Nem igaz magyar ember az
Ki nem Sztranyavszkyra szavaz
Éljen Sztranyavszky*

Jaj de hangos

(„Jaj, de magas” dallamára)

*Jaj de hangos, jaj de hangos a tarjáni testület.
Ott tanyázik, ott székel az egységes párt szervezet.
Azért hangos a tarjáni testület,
Mert együtt van ott a magyar becsület.*

*Jaj de sötét; jaj de sötét a tarjáni vigadó
Ki van tűzve, ki van tűzve a fekete lobogó.
Azért gyászol a tarjáni vigadó
Kevés benne a Baticzra szavazó*

*Büszkék vagyunk, büszkék vagyunk, hogy Sztranyavszky a jelöltünk,
Megválasztjuk, megválasztjuk, bárki legyen ellenünk.
Aki nem mer Sztranyavszkyra szavazni.
Pukkadjon meg mikor elkezd havazni.*

A Munka 1926. november 27. 6.p.

³¹ Uo. 2-3.p. A képviselőség elnyerése érdekében többször tett látogatást a városban, az ipari üzemekben. 1926. október 4-én a Hirsch-gyárat látogatta meg nagy és magas rangú kísérettel. A gyári látogatáson beszédet mondott Sztranyavszky Sándor. A munkások és munkásnők nevében külön is köszöntötték. Meglátogatta a gyárvezető Horváth Sándor családját is. A Munka, 1926. október 9.

³² Uo. 3.p.

³³ Uo. 4.p.

³⁴ Uo

³⁵ Szokoly Endre: és Gömbös Gyula a kapitány. Gondolat. 1960. 241-242.p. A cári címet főispánsága alatt érdemelte ki, zsarnoki magatartása miatt. Más forrás szerint, azért kapta ezt a nevet, mert látogatásai során túl nagy kísérettel érkezett a színhelyre. Nógrád megye története. III. köt. 112.p.

Resümee

ISTVÁN HORVÁTH:

Sztranyavszky, der Zar

Von den Nógráder Politikern, die ihre politische Laufbahn um die XX-ste Jahrhundertwende begannen, erhob sich Sándor Sztranyavszky. Zuerst – ab das Jahr 1912 – war er der Parlamentsabgeordnete von Balassagyarmat. Ab 1926 hat ihn der Salgótarjáner Kreis, später der Sziráker Kreis in die Nationalversammlung gewählt. Er war zwischen 1923 und 1926 der Obergespan des Komitats Nógrád, anschließend – bis 1931 – Staatssekretär des Innern, ab 1932 der Vorsitzende der Nationalversammlung, ab Mai 1938 für kurze Zeit Minister für Landwirtschaft gewesen.

Der Aufsatz hat die erste Periode dieser an Erfahrungen reichen Laufbahn in öffentlichen Leben, den sich unmittelbar an Nógrád knüpfenden politischen Lebensweg zu seinem Thema gewählt. Die öffentliche Tätigkeit hat das vielseitige persönliche Schicksal vollständig gemacht.

In der Bearbeitung kann man auch dem Beispiel der Nógráder Mittelbesitzermentalität auf der Ferse folgen, wie die strebende und zielbewußte Persönlichkeit der provinziellen, nicht besonders reichen, erst seit Anfang des XIX-ten Jahrhunderts in dem Komitat einheimischen Familie immer höher die Stufen des öffentlichen Lebens steigt, um schließlich sein – nicht zu landes – Leben wieder in der provinziellen Einsamkeit zu beenden.

Determinierend für seine Weltanschauung, politische Auffassung ist die Einheit des konservativen – nationalen – christlichen Ideensystems, mit dessen konsequenten Einhalten er zu der Ablehnung der extrem rechtseitigen, allzu deutschfreundlichen Ansichten kam.

Vendéglátás Salgótarjánban 1890-1922^{*}

Balogh Zoltán

Az ipar és bányászat urbanizációs hatása nyomokban felfedezhető volt a századforduló Salgótarjánja életében. Ez leginkább a népesség számának növekedésében mutatkozott meg, amely 1860 és 1900 között több mint tizenötszörösére nőtt. Vonzerőt a település fejlesztő energiái által kínált munkalehetőségek, az ipar és bányászati munkahelyek kedvezőbb béréi, valamint a szolgáltató hálózat kifejlődésének szükségesszerűsége jelentettek. A beáramló munkástömegekből és alkalmazottakból új típusú fogyasztói réteg alakult ki, amely mindennapi szükségletei terén a folyamatos bevásárlásra volt utalva. A legnagyobb forgalmat a tömegeket alapvető cikkekkal ellátó szegényes vegyeskereskedések és szatócsboltok bonyolították le, mivel a település társadalmának nagy részét a kis jövedelmű munkások alkották. A fogyasztói igényeknek a polgárosodó életformák térhódításával együttjáró változását és a helyi társadalom egyes rétegeinél az életszínvonal emelkedését jelzi a szaktüzletek fokozatos bővülése. E rétegek étkezési és társas szórakozási igényei a vendéglátás mennyiségi és minőségi bővülését eredményezték, újabb vendéglők és kávéházak nyíltak, cukrászda létesült. A település kedvező közlekedési lehetőségeit kihasználó idelátogatók kegyeinek elnyeréséért újabb szállodák vetélkedtek. I. Salgótarján kapitalizmus kori vendéglátása követte a település gazdasági fejlődése folyamatát. Így természetes, hogy az első vendéglők is – kiépülésükkel párhuzamosan – a bánya- és acélgvári kolóniákon fejlődtek ki.

1867 és 1890 között megjelentek az első vendéglők, kávéházak, megnyílt az első szálloda. Ugyanakkor a fejlődés gátjaként a földesúri regálejog továbbra is béklyóban tartotta a szabad italmérést, nagy jövedelmet hozva tulajdonosának. Allandósultak a viták a község és a regáletulajdonosok között. A község a népesség jelentős növekedésére hivatkozva, időszakos bormérési jogához újabb italmérési helyiségek igénybevételét tervezte. Elhatározásuk azonban sértette az ősi juszt, a regálebirtokosok korlátlan italmérési jogát, így a község – az ügyben a regálepert elkerülendő – kérvényt intézett a megyei alispáni hivatalhoz.

A regálejog tulajdonosai felismerték a lakosság gyarapodása által adott üzleti lehetőségeket. Élve a jog adta lehetőségükkel egyre több helyen nyitottak kocsmát, egyre több jövedelmet húztak abból. 1873-ban ilyenből 24 állott, ez évi 1500 Ft jövedelmet hozott, ezzel szemben a község még mindig egy helyen gyakorolhatta a negyedéves bormérési jogát, amelyért 805 Ft hasznóbért kapott. Ráadásul a kocsmák számának szaporodásával járó kiadási gondok is a községre hárultak, mert a „rendőri személyzetet közrendészeti szempontból is szaporítani s jól fizetni kell”. A kiadások fedezetét remélték a több italmérési helyiség nyitásából származó magasabb haszonbérből. Végül is engedélyeztek egy újabb bormérési helyiséget, ám a remélt bevétele jócskán elmaradt a várakozástól. Az évi 805 Ft-os haszonbér már csak egynegyedére csökkent.

Szembekerült a regálejog az osztrák bányatörvény által a bányatulajdonosoknak biztosított italmérési joggal is. A Salgótarjáni Kőszénbánya részvénytársaság salgótarjáni bányagazgatóság (a továbbiakban bányagazgatóság) és a regálebirtokosok – főleg Szilárdy Ödön és bérlei – között kiobbant háborúság regáleperben folytatódott és a királyi kúria előtti megegyezéssel ért csak véget. A regálejog körüli vitákat azzal lehet magyarázni, hogy a bányagazgatóság a szeszes saját italok kezelésében való kimerését a munkabérek alacsony színvonalon tartása egyik eszközének tekintette. Bonyolította az ügyet, hogy a regálebirtokosok bérbe adták jogaikat, és a regálebérlek gyakran a bányagazgatóság kocsmabérlei is voltak egyben, vagy a kocsmabérlek érdektársai. Mivel a regáleszerződés a két fél között nem jött létre, és a bányagazgatóság munkásait el kellett látnia szeszesitalal, máshonnan kellett beszereznie azokat. Szilárdy és a regálebérlek ebben törvényes jogaik csorbítását látták, ezért elkoboztatták az étkezőházban talált palackozott borokat és egy hordó rumot.

^{*} Jelen tanulmány egy nagyobb dolgozat egyik fejezete.

A regále hatálya alá eső borok és égetett szeszes italok miatti háborúságot a bányaaigazgatóság azal igyekezett kivédeni, hogy egyre nagyobb számban kezdett ládászámra külföldi söröket rendelni. A munkások így a gyengébb tescheni Lagerbier-t kedvelték meg, a tisztviselők a pilseni söröket fogyasztották. Nem tiltották a regálejogra vonatkozó törvények a bor és égetett szeszes italok nagyban való eladását, a bányaaigazgatóság ezért hordónként mérette ki a szeszes italokat. Megengedték a külföldi sör és bor lepecsételt palackokban történő kiszolgáltatását is. A salgótarjáni bányásztelep, a kolónia társadalmi életének a központja az „étkezőház” volt. A 24 öl és 1 láb hosszú 9 öl és 3 láb széles (kb. 48x19 m) kőből és téglából épült, kátránypapírral fedett épület tekinthető – a kocsmák kereteit túllépő – salgótarjáni vendéglátás első emlékének. Az épület belsejében külön helyiségek álltak a tisztviselők és a munkások rendelkezésére. A vendéglői tevékenységen kívül betöltötte a kaszinó szerepét is, sőt szállodának is használták vendégszobáit az üzemet felkereső felettesek és meghívott vendégek. Az épület kocsmajellegű része, a kantine a munkások pihenő és szórakozási helye volt. A tisztviselők kaszinói életet éltek, amelynek középpontjában az olvasószoba és a biliárd állt. Valószínű azonban, hogy az étkezőházban külön étkezőhelyiségekkel bíró altisztek és munkások sem az olvasószobát, sem a tisztviselők ebédlőjében levő biliárdasztalt nem vehették igénybe.

A bányavállalat és a vasgyár megtelepülése lassanként a község lakosságának életformájában is változásokat idézett elő. Igaz ugyan, hogy a telepek teljesen önálló életet éltek, sőt sokáig közigazgatásuk is önálló volt, és még szakmunkásaik és tisztviselőik sem voltak magyar származásúak. A környék lakosságából jobbra az idénymunkások kerültek ki. Mindenképpen fontos volt az a tény, hogy az új üzemek működtetése megkövetelte a szakszerűséget, a szervezettséget. Az ehhez szükséges új munkakultúra, munkafegyelem ekkor még csak a tisztviselőket és altiszteket jellemezte. Bár a folyamatos termelés biztosítása megkívánta volna, hogy a munkások, vasárnapot kivéve, minden nap dolgozzanak, a bányamunkások tartották a régi szokást, és hétfőn, nem ritkán kedden is „Blaumontagot” vagy ahogy erre felé nevezik „porjátát” tartottak. Ilyenkor viszont vasárnap is dolgoztak.

A munkások élelmi- és fogyasztási cikkekkel való ellátásáról az élelmezési üzlet, a magazin gondoskodott. A beszerzést a gazdasági ügyekkel foglalkozó „provizorátus” hivatalnokai végezték. Ők rendelték a bányamunkások egyik legfontosabb táplálékát, a szalonnát, és a főzéshez szükséges disznózsírt, rizst, kölest, sít, ecetet stb. A kávézás, a kávéfogyasztás terjedésének bizonyítéka, hogy egyre több babkávét kellett rendelni, pótkávét alig ittak. Elterjedt a cukor használata és a lipói sajt fogyasztása. A munkásság tisztaság iránti igényét, vagy arra szoktatását jelezte a szappanfogyasztás emelkedése.

Az étkezőház épülete feltehetően 1873 őszére készült el. Berendezése (elég egyszerű volt) három ablakhoz állítható kis reggeliző és kettő viaszos vászonnal borított asztalból állott, amelyhez nádszékek tartoztak. A vendégszobában egy hosszú asztal, egy dífából készült, kétajtós szekrény, egy vas ruhafogas, két vaságy, két dívány, egy éjjeliszekrény és nádszékek alkották a berendezést. A tisztviselők ebédlőjében fali ingaóra, a munkások és felvigyázók éttermében két schwarzvaldi óra függött a falon. A tisztviselői étteremben kőedény és porcelán étkészletet használtak, a munkások fanyelű késsel és villával, pakfongból készült evőkanállal ettek. A világítást a tisztviselői étteremben, ahol a biliárdasztal is volt, egy sokkarú csillár szolgáltatta. A két vasból készült gyertyatartó és a két faggyúgyertya számára készült lámpa valószínűleg a munkásoknak adott fényt. A pékek az éjszakai sütést petróleumlámpa fénye mellett végezték.

Salgótarján kapitalizmus kori vendéglátása korai szakaszában nyílhattak az első vendéglők a község központjában, a vásárokhöz, a piactérhez kapcsolódóan épülhettek ki. Telepítő tényezőnek tekinthetők a vásárok és a központi fekvés az első szálloda helyének megválasztásánál is. A „kispiacson keresztül a füleki útról a karancsallyi úthoz vezető út” igen fontos útvonala volt a vásároknak, a Vadász szálloda pedig ezen útvonal metszéspontjában állott. Központi fekvését mi sem bizonyítja jobban, hogy 1912-ben közelében épült fel a második vasútállomás. A legfontosabb tényező az volt, hogy Salgótarján ipari centrummá válásával megnőtt az átutazó forgalom, és szükségessé vált a hosszú úttól elfáradt utazó közönség elhelyezése. A vasúti utazás fátorgalmi mellé ugyanis társult még egy jó kis 3 km-es kocsiúzás, mert a főtéri állomás megnyitáig (1913) a Salgótarjánba érkező csak a településtől jó távol tudott kiszállni. Ez után megismerkedhetett az utazó a salgótarjáni sárral, amely a településre visszatérő kuplészertől is meghlette a változások láttán:

„...Változott a bánya
Változott a gyár...
De vigye a kánya
Csak maradt a régi
A por és a sár!”

Megemlékezett az itteni sárról a város hivatalba lépő első polgármestere is. „Legyen virágos tavasz, vagy sárga levelű őszi, izzó hőségű nyár, vagy csikorgó hideg, – Salgótarján utcái mindig tündökölnek, feketednek a híg, kemény habarcsból.”⁴

Salgótarján – akkor még egyetlen – vasútállomása mellett az 1890-es években létesítettek szállodát, de színvonalra elmaradt a Vadásztól. A szálloda létesítése előtt az ún. indóházi kocsmák álltak az utazó közönség rendelkezésére. A budapest-salgótarjáni vasútvonal átadásával (1867) egyidőben kezdhetett meg működését. Különösen nagy forgalmat bonyolíthatott le 1867-1871-ig, a losonci vonal megnyitásáig. Salgótarján vasúti fővonalai szerepét mutatják az utasforgalom adatai is. 1867-ben 57 ezer, 1868-ban 104 ezer személy utazott a salgótarjáni vonalon. Szükség volt tehát egy olyan vendéglátó helyre, ahol az utasok kávézhattak, szomjukat enyhíthették vagy valami „melegítő” bekapthattak, s mellé esetleg kaphattak is valami finomat. A kocsmákban ekkor még szabad volt meleg ételeket is kiszolgálni. Ez különösen akkor eshetett jól, ha az utasnak nem jutott bérkocsi, mert az állomásnál állandó bérkocsiállomást csak a 90-es években létesítettek.

A vasúti kocsmák majd a szálloda is kitűnő helyen feküdt. Amellett hogy a vasút közelében volt, a Salgótarjánt átszelő füleki-hevesi megyei út mentén helyezkedett el, útjában esvén a Szécsény és környékéről érkező vásárosoknak. A betérők lovainak, szekereinek elhelyezését a kocsmával szemben, az út másik oldalán levő kocsistállás biztosította.

A vendéglátás korai szakaszában, az iparosodás nyomában, az urbanizáció negatív vonásaként egy errefelé eddig még ismeretlen szolgáltatás, a prostitúció bukkant fel. Az élelmes vállalkozók a nagyszámú nőtlen munkás szexuális ínségét kiaknázza. Már a 70-es évektől bordélyházakat tartottak fenn. Az 1876-os közegészségügyi törvény megengedte, hogy a törvényhatóságok saját területükön engedélyezzék a bordélyok működését. Nógrád megyében ilyen hatóságilag engedélyezett nyilvánosházak Salgótarján mellett Balassa-Gyarmaton, Losoncon és Losonc-Tugáron működtek. A felügyelet alatt álló bordélyházak mellett a titkos prostitúció is. A vendéglőkben, a kocsmákban alkalmazott pincérek egyebek szolgáltatásokat is nyújtottak keresetük kiegészítéséül, amiből természetesen a vendéglősnek, a kocsmárosnak is származott haszna. A törvények és szabályrendeletek a leghatározottabban tiltották „nyilvános kéjhölgyek” működését kocsmákban, szállodákban, kávéházakban. A tiltásra azért is szükség volt, mert a nemi betegségeket leginkább a kocsmák, szállodák alkalmazottak terjesztették. Ellentétben a bordélyházakkal, ők semmilyen orvosi felügyelet alatt nem álltak, még azokat hetenként kétszer vizsgálták. 1883-ban a megyei hatóságok elrendelték, hogy a „szabadszemélyeket” orvosrendőrileg hetenként meg kell vizsgálni. Szigorú rendőri felügyeletet írtak elő a női alkalmazottakra, hogy „az italmérés czégére alatt az üzlet kéjelgési czélokra ne szolgáljon.” A szeszes italok kiszolgálását a bordélyokban megtiltották.

Az 1880-as években, amikor a helyi sajtó megindítására is megtörténtek az első próbálkozások, polgári igényre válaszolva kinyitottak az első kávéházak. A kispolgári elemek megerősödésével felerősült újabb igény, a szórakoztatás a kocsmánál és a vendéglőnél urbanizáltabb környezetet kívánt meg. A fogyasztás polgárisabb típusához kötött környezete lehetőséget biztosított a társasági élet konkrét célú összejöveteleinek is. Ilyen, tágasabb helyekre azért is szüksége volt a községi polgárságának, mert efféle funkciók betöltésére csak az acélgyári kaszinó terme volt alkalmas, amíg a Vadász szálloda meg nem épült. A 80-as évektől alakult vallásos – főként izraelita – egyetek összejöveteleit már a Vadászban tartották. A Vadász szálloda adott helyet az 1870-es évektől Salgótarjánt egyre gyakrabban felkereső vándor színtársulatok nyári előadásainak is. A téli előadások a Salgótarjáni Takarékpénztár épületében voltak, a nyári színikört a Vadász szálloda udvarán építették fel. Az előadások színpadjai a helyi Friedler nyomdában készültek.

A salgótarjáni színikör kedveltségét mutatja, hogy 1884 nyarán 7 színingazgató pályázott ide.⁵

Az 1890-es évektől az első világháborúig terjedő időszakban, a kapitalizmus legdinamikusabb fejlődésének szakaszában fellendült nagyipari termelés a szolgáltató ágazatok bővülését vonta maga után. A modern városfejlődés megkövetelte a kisipari ágazatok kiépülését. A gyorsan bővülő városi népesség igényeinek megfelelően az ún. szolgáltató iparágak keresőinek száma nőtt meg.

Az időszakban a legtöbb kisiparos végig a ruházati iparban dolgozott, jelentős volt a létszám az élelmezési-, építő-, vendéglátó- és a vas- és fémiparban. Erre az időszakra esett a salgótarjáni vendéglátás virágkora is, amely – az országos viszonyoknak megfelelően – elsősorban a kávéipar fellendülését hozta és a kávéháznyitásban csúcsosodott ki. Salgótarján a századfordulóra felzárkózott a vendéglátás méreteit tekintve a megye egyetlen rendezett tanácsú városa, Losonc és a megyeszékhely, Balassagyarmat mögé. Ekkor a szállodás-, vendéglős- és kávéipar 106 embert foglalkoztatott.

1893-tól a várossá válásig a vendéglátóiparban összesen 64 engedélyt adtak ki. Az engedélyesek több mint egyharmada nyitott vendéglőt, újabb szállodákat is létesítettek. Ezek közül a legjelentősebb a Pannónia volt, amelyről először egy Népszava tudósításból értesülünk. 1894. május elsejének munkabeszüntetéssel és táncesttel való megünnepelését a „Pannónia Szállodában” nem engedélyezte a szolgabíró.

Az újabb szállodák – így a Pannónia is – hamarosan kávéházi és vendéglői iparendélyt is váltottak, mert a kor üzleti gondolkodása szerint minden valamire való szállónak kellett, hogy legyen étterme és kávéháza. Ugyanakkor rákényszerítették a vendéglátósokat az üzletkör kibővítésére a fenn tartás és üzemeltetés költségei, nem utolsósorban pedig a vendégek minél teljesebb kiszolgálására irányuló törekvés. Ilyen kávéházzal és vendéglővel ellátott szálloda működésére 1899 és 1912 között még 10 engedélyt adtak ki a hatóságok.

Ez nem jelentette azt, hogy ennyi szálloda üzemelt volna Salgótarjánban. 1914-ben ezekből négyet tartottak nyilván. A Badacsony, a Korona helyébe lépett Hungária, és a két legpatinásabb szálloda a vadász és a Pannónia állt a közönség rendelkezésére. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a kávéházak igen gyakran cseréltek gazdát. Jó példa erre a Korona szálloda, vendéglő és kávéház, amely 1902 és 1908 között négy bérlőt is megélt. A sokszor divatból, a gyors meggazdagodás reményében kávéházat nyitók hamar elbuktak. Nem számoltak azzal, hogy a kávéház olyan üzlet, amely viszonylag nagy tőkebefektetést és lekötést igényelt. A helyiség bérlete, üzemeltetése: fűtése, világítása, a személyzet bére is jelentős kiadást emésztett fel. Bár a kávéházi fogyasztás nagy hasznot is hozott, a kávéházi üzlet azonban igen érzékenyen reagált a forgalom legkisebb ingadozására is. Ugyanakkor a kávéházak gyakori cseréjéből is meglehetett gazdagodni.

A fentebb említett okokhoz társult, hogy az önálló kávéházak nem versenyezhettek a minden tevékenységet egy fedél alatt összpontosító szállodákkal, éppen ezért a kávéházi szolgáltatásokat igyekeztek vendéglői ellátással is kiegészíteni. Salgótarján polgári közönsége nem is nagyon tudott eltartani csak 2-3 önálló kávéházat. Az 1912-es országos nyilvántartás Ponyi István „Hazám” kávéházát tartotta említésre méltónak, amely szintén nyújtott vendéglői szolgáltatásokat is, és telefonnal is el volt látva.

A század eleji Salgótarján kávéházi életéről nem túl hízelgő képet festett a helyi sajtó. „A mi kávéházaink legtöbbször olyan tanya, mely rejtett zuggal szolgál a törvénybe, tisztességbe ütköző különböző cselekmények elkövetésére. Ezek között a legerősebb a hazardjáték. Nem új dolog rég ismert kórjelensége ez kávéházainknak.” Az egyik kávéházban pl. egy kisiparosokból, ügyvédek, kiskereskedőkből álló társaság több száz, egyikük pedig 1400 koronát veszített a mako nevű játékon. Mint később a Korona kávéház tulajdonosának tiltakozó nyilatkozatából kiderült az eset a Pannónia kávéházban történt. Kellott is vigyázni a Korona tisztas hírnevét, mert a legtöbb zűr – a sajtó rendőrségi jelentései szerint – ott volt. Általános lehetett azonban Salgótarjánban a kávéházak kártyabarlang szerepe, a legelítelt helyeken: a fent említett Pannóniában de a Vadász szálloda kávéházában este, nem ritkán nappal is belépő egymás mellé rakott asztalokat talált, ahol „vesztettül csapkodták a kártyát”. Az itteni helyzetre is ráillett Benedek Elek megállapítása a fővárosi kávéházak erkölcsi mértékterjesztő szerepéről, hogy a kávéházakat nem is a jövedelemből, hanem a kártyapénzből tartják fenn.

Az 1890-es évektől a várossá válásig tartó időszakban meglepően kevesen tartottak igényt kocsmatartási engedélyre. Számuk a kantinosokkal és bodegásokkal együtt nem érte el a tízet. Meglepő ez azért, mert 1890-1900-ig Salgótarján lakossága több mint másfélszeresére emelkedett. Mivel új gyárak is létesültek (üveggyár, gépgyár), hihető lenne, hogy a munkásság kikapcsolódását elősegítő intézmények is nagyobb számban keletkeznek. Figyelembe véve azonban a kor hivatalos felfogását miszerint a kocsmák és vendéglők alig különböztek egymástól szolgáltatásaikat tekintve (ekkor még a kocsmában is lehetett melegebbélt kiszolgálni), a vendéglők nagy része kocsmá lehetett. A szakma azonban igyekezett különválasztani a két szolgáltatást. Megerősíteni látszanak ezt a vendéglősökről készített országos nyilvántartások. 1892-ben pl. csak Barabits Lajos, 1895-ben már öten, de még 1912-ben is csak heten szerepelnek vendéglősként. A vendéglős mesterséget csak 1920-ban kötötték képesítéshez, addig elegendő volt a hatóságoktól iparigazolványt váltani. A kocsmákban is jobban csúszott a fröccs, ha egy kis sült kolbász vagy pörkölt akadt előtte.

A kocsmák számának növeléséről hozott határozatokat a képviselő-testület. 1894-re így egy év alatt 21-ről 32-re emelkedett a számuk. A salgótarjáni eljáráság igen sajátosan értelmezte az 1888-as italmérési törvénynek az italmérések számának korlátozásáról szóló kitételeit. Eszerint a kimérési engedélyek számát az állandó és hullámzó lakosság szükségletére, a közlekedési, forgalmi, társadalmi

és gazdasági viszonyokra való tekintettel állapították meg, tehát a szükség követelményeinek megfelelően csökkenthető is volt. Talán az intézkedéssel együttjáró tortúrák riasztották el az előjáróságot a csökkentéstől. Mentségükre szolgált azonban, hogy az engedélyt csak a szabályok ellen vétőktől lehetett megvonni. A kocsmák számának növelését közegészségügyi és közrendészeti szempontokra való hivatkozással indokolták. Fizetéskor és az országos hetivásárok alkalmával az itt lakó munkások mellett vidékről is sokan jöttek be, és ilyenkor elárasztották a meglevő italmérési helyiségeket, melyek egy része a magas bérleti díj miatt annyira szűk volt, hogy csak jóval kevesebb ember kiszolgálására lett volna alkalmas. De nemcsak a közegészségügyi, hanem a közrendi követelményeknek sem feleltek meg. Ami viszont érdekes az indoklásban, hogy a közrend ellenségei az újabb létesített gyárak és már meglevő gyárak „külföldi szocialisticus eszmékkel saturált elemekből” álló munkásai voltak. Tehát tőlük kellett a közrendet megvédelmezní. Szükségesnek vélték ezért, hogy a munkástelepek közelében is állítsanak fel kocsmákat, így óva meg a község belterületét a beözönlő „külgári” és bányamunkásoktól. Még emlékezett az előjáróság a krajnai bányamunkások, a gránerek különös szórakozására, akik fizetéskor kocsmáról kocsmára járva több csatárláncot alkottak. Elfoglalván az egész utat, énekelve vonultak végig az éjjeli településen. A szembejövőktől ritkán úszták meg a verést. Ennél sokkal komolyabb események voltak az 1883-as ún. „gránér zavargások”, amikor a helyzetével elégedetlen feldühödött tömeg megfutamította a közbiztonság erőit, sőt az erősítésükre siető polgári csapatokat, inzultálta a község lakosait. Megállapíthatjuk, hogy a kocsmák számának emelése kettős félelemből származtatható. Egyrészt a község amúgyis ingatag lábakon álló nyugalmat akarták megővni, másrészt politikai értelemben a munkásmozgalmak megerősödésétől, a sztrájkoktól tartottak. Ezek az indokok idézték elő, hogy a rendőrség és a csendőrség létszámának állandó növelését kérték. „A munkásmozgalmak féken tartása és különösen a kitörő félben levő mozgalmak gyors elnyomhatása céljából” 1894-ben már katonaság elhelyezését kérelmezték.

A fennálló törvények megengedték pálinkának és égetett szeszes italoknak a kimérését kereskedelemben és a szatócsüzletekben is. A korlátozott kimérésben rejlő hasznot megszimatozva, egyre többen nyitottak vegyeskereskedéseket, szatócsüzleteket, hogy a pálinka poharazására és nyílt edényben való elárúsításához szükséges engedélyt megszerezzék. Tehették ezt szabadon, mert az üzletnyitás sem képességhez, sem szakértelemhez nem volt kötve, sőt a beindításhoz szükséges tőkét sem kellett felmutatni. Különösen a tiszta szeszből készített pálinka kimérése számított nagy üzletnek. Olcsóbb volta miatt óriásira nőtt a közönséges tiszta szeszből készített pálinka forgalma, ami kedvezett az alkoholizmus tömegmértű terjedésének. Az új italmérési törvény (1899: XXV. tc.) ezért korlátozni kívánta a tiszta szeszből készült pálinka túlságos fogyasztását, és megtiltotta az ilyen italnak kimérését és utcán át való eladását a kereskedésekben, szatócsüzletekben. Továbbra is lehetett viszont fogyasztani tiszta szeszből készített pálinkát a kocsmákban, pálinkamérésekben. Az intézkedéstől a hatóságok azt remélték, hogy a tiszta szeszből készült pálinka fogyasztása korlátozásával az iszákosság is csökkenni fog, ha a kereskedésekben csak jobb fajta és drágább természetes pálinka kapható. Az alkoholizmus elleni védelemre irányult az új törvény azon rendelkezése, amely lehetővé tette a megadandó kimérési engedélyek korlátozását, ha az egészségtelen versenyt szülné vagy az iszákosság terjedését segítené elő.¹⁷ A XIX. sz. végén mind nagyobb méreteket öltő népbetegség és főleg a pálinkaivási szokások ellen hatékony fellépést követeltek a különféle társadalmi szervezetek és a sajtó is. A századvégi sajtót megtöltötték az iszákosság megállítására hatékony intézkedést követelő cikkek. Az alkoholizmus ellen harcba szálltak a tanítók, az egyházak, a munkások szervezetei, országszerte alkoholelles egyesületek alakultak. Az állam és polgára érdekei szembenállására mutat rá az a cikk, amely az alkoholizmusról egy tanítói pályázat kapcsán született. „Természetes, hogy a szeszgyártást nem akadályozza meg, mert az sok pénzt hoz az államnak. Még a tiszta alkoholt a spirituszt áruló falusi szatócsokat sem ellenőrizi, mert hisz az mind adót fizet. Azt is eltűri, hogy apró sihederek, sőt gyerekek pálinkázhassanak a butikokban, mert ezek is elősegítik a fogyasztást.” Mivel az alkoholizmus leginkább a pálinkaivással függött össze, „különösen a legolcsóbb spirituszvízkeverékek ellen s a likőröknek, konyakoknak elnevezett drága kutyvalékok ellen” kelt ki a cikk írója. Hasonlóan látta a problémát a salgótarjáni sajtó cikkírója is. „Nálunk mindenható állam egész erejét az alkoholos italok minél intenzívebb terjesztésére fordítja, s iparendélyt nem kap az ember olyan könnyen, mint italmérési engedélyt.” Igen radikális álláspontot képviselt az alkoholizmus elleni harcban az Országos Közegészségügyi Egyesület, és a vasárnapi szesztilalom bevezetését szombatra és hétfő reggelre is kiterjesztette volna, mert ekkor fogyott a legtöbb pálinka. A vasárnap szentsége megtartása érdekében a szesztilalom mellett állott ki a közgazdász Csillag Gyula. Kimutatta, hogy a legtöbb büntényt vasár-

nap, a pihenő napon követték el, de aránytalanul nagyobb volt a bűnesetek száma szombaton, a fizetés napján és hétfőn, az ún. Blaumontag-on is, mint máskor. A bűnesetek 70 %-a függött össze az alkohollal: az emberölések, súlyos testi sértések között 58,4 % vasárnapra, szombatra, hétfőre esett. Salgótarján is élen járt az alkoholos befolyás alatt elkövetett bűncselekmények számában. A hétvégi mulatózások és a Blaumontag-ok nem ritkán torkolltak véres tragédiákba. A század elején új erőre kapott és első hosszabb életű lapját megindító salgótarjáni sajtó bűnügyi hírei főszerleplőivé léptek elő a kétes hírű mulatóhelyek, a kocsmák, a kártyabarlang szerepre kárhoztatott kávéházak. A vasárnapi túlzott alkoholélvezet korlátozása mellett síkra szállva, a pálinkás boltok bezárását követelte a helyi sajtó 1907-ben. A pálinka szenvedélye a hét végén egy nap alatt elviszi a bányában kemény munkával keresett pénzt, a munkás eladósodik, családjá nyomorba dönti, tehát indokolt valamelyest a nyugalom, a pihenés napján az alkoholizmusfogyasztás korlátozása. Több törvényhatóság is kísérletezett a vasárnapi szesztilalom bevezetésével, a belügyminisztérium azonban nem engedte meg „mert a népnek ünnepnapokon nincs más szórakozóhelye, mint a kocsmák és azt nem lehet tőle elvonni.” Nagy port vert fel és a Nógrád megyei italmérők heves ellenállását váltotta ki a kocsmák vasárnapi zárórája ügyében 1907 őszén hozott főszolgabírói és alispáni határozat. A hatóságok elrendelték a kocsmák és ünnepnapokon délután egy órakor történő zárását.

A vármegye italmérőinek szövetsége az érdeküket sértő határozat megszüntetéséért a belügyminiszterhez menesztett küldöttséget, aki a határozatot hatályon kívül helyezte. Felléptek az alkoholizmus terjedése ellen a szociáldemokrácia érdekvédelmi szervezetei is. 1908-ban a budapesti kerületi munkásbiztosító pénztár felhívásában a gyár területén való szeszestil szolgáltatás megszüntetését követelte. Az alkohol helyett olcsó és célszerű alkoholmentes italok (jó ivóvíz, bouillon, tej, kávé, tea) tartását javasolta. Jelentős állomás volt az alkoholizmus elleni harcban az Első Nógrádmegyei Alkohol Ellenes Egyesület megalakítása Losoncon, 1910-ben. Az alkoholizmus megfékezésére a skandináv államokban 1865-ben bevezetett ún. göteborgi rendszert javasolták. Az alkoholizmus terjedésében fontos szerepet játszott a kocsmáltatás akkori rendszere vagyis a minél nagyobb fogyasztás érdeke. Ezért italmérési jogot csak közhasznú társaságoknak adtak, amelyek az üzletet minden nyereség nélkül folytatják. A vendéglős fixfizetésű alkalmazott volt aki részesedést csak az ételek és az alkoholmentes italok után kapott. Végül alkoholmentes vendéglőket és népothonokat javasoltak, ahol társas összejöveteleit a munkásság megtarthatja. Szükségessnek látták a munkások lakáviszonyainak javítását, a közéletmezés rendezését, jó ivóvíz biztosítását.

Salgótarján vendéglátása, mint láttuk, egy-egy újabb üzem majd településrészt kiépítésével párhuzamosan bővült. Az új gyárak dolgozóinak ellátására főleg kocsmák keletkeztek, de nyílt egy-egy vendéglő is, sőt a századforduló utáni években kávéház is. Jelentős volt a gyárak beindításával egyidőben létesített kávéházak forgalma. Az éjjel-nappal nyitva tartó palackgyári kávéházban minden két héten egy vagon sör és tetemes mennyiségű bor és pálinka is fogyott. A nagymennyiségű sörfogyasztás külföldi, főleg német és cseh-morva szakmunkások jelenlétére utalt. A salgótarjáni bányászat és ipar művezetői elsősorban külföldi szakmunkásokból kerültek ki a dualizmus idején. Az acélgyári főmesterek, felügyelők, az üveggyári hutamesterek, kiemelt üvegfüvők, a bányák előmunkásai a századfordulón heti 80 koronát is kerestek. Az üveggyárban pl. az üvegfüvőknél 11 műhelyből egy műhely dolgozó érték el a heti 80 koronát, 6 műhelyben 60-70 korona körül, 4 műhelyben 50 korona felett kerestek. Ez a réteg az átlagmunkások bérének 2-3-szorosát is megkereste, és a telepeken is külön mesterlakásokban élt, a többi munkáshoz viszonyítva jobb körülmények között. Az ideérkezett külföldi szakmunkások – tetszős javadalmazásuk révén minden gond nélkül bejárhatták Salgótarján vendéglátóhelyeit, a településsel való ismerkedés közben.

A vasárnap munkaszüneti nappá nyilvánítása a szabadidő megnövekedése által erre alkalmas lehetőséget nyújtott. A pihenés, a szórakozás napjain filmelőadásokat nézhetett Salgótarján villamos mozgókép-színházában. Az 1900-as évek elején jelent meg a mozi Balassagyarmaton, Losoncon és Salgótarjánban. 1902-ben az angol-búr háború képeit láthatta a salgótarjáni közönség. Ettől az évtől kezdve, a Salgótarjáni Sport Egyesület (SSE) megalakulásával pedig már a futballmérkőzéseken mulathatta az időt a salgótarjáni polgár. Az első meccseken, az új játék megkedveltetése érdekében az acélgyári zenekart is bevetették, a nézőket pedig a mérkőzés utáni hideg sör és fröccs csábította. A Losonc elleni edzőmérkőzésre pedig a 25. gyalogezred zenekara vonult ki, hogy újabb híveket toborozzon az új sportnak. Az egykoronás ülő- és negyven filléres állóhelyek ekkor még azonban jócskán üresen maradtak. Az ilyen népszerűsítő sportviadatok már korábbról is ismertek voltak. 1886-ban Budapestről érkezett le néhány lelkes fiatal, hogy bemutatást tartson Salgótarjánban. A jól sikerült

sportviadal, amely a dupla márciusi sörnek is jó reklámot csapott, a Vadász szállodában reggelig tartó táncestéllyel zárult.

A település polgára megnézhetette az időnként a községbe látogató vándorcirkuszkok produkcióit, heti két alkalommal térzenét hallgathatott. A településre látogató vándor színtársulatok előadásában polgári- és népszínműveket tekinthetett meg, és megcsodálhatta a budapesti színpadokat meghódító operetteket. A Vadász szálloda nagytermében zajlott előadások mellett egyre gyakrabban léptek fel a megerősödő salgótarjáni műkedvelő színpadok is.

Mindehhez járultak a vendéglők és kávéházak által kínált szórakozási lehetőségek. Mindenekelőtt a kuglipályával felszerelt kerthelyiségek, ahol naponta kugliversenyeket rendeztek, vonzották a közönséget. Nemkülönben vonzó volt a frissen csapolt vagy palackos kőbányai sör, a külföldi sörök kedvelőinek pedig müncheni Paulaner sörrel szolgáltak, aki megéhezett zónapörköltet vehetett magához. Esténként pedig katonazenekar vagy cigányzene mellett rophatták a táncot a fiatalok. A cigányzenekar az új vendéglők és kávéházak megnyitása során sem maradhatott ki.

A tulajdonosok és bérlők elsősorban a kínálat és szolgáltatások bővítésével igyekeztek megnyerni a vendégeket, de nem mulasztották el hangsúlyozni sokévi gyakorlatukat, szakismeretüket és szolid üzleti szellemüket sem. Üzleti szellemük igen fejlett volt, amennyiben a tulipán mozgalom idején Tulipán pezsgővel kedveskedtek a hazafias érzelmű polgároknak. A századelő nemzeti politikai mozgalmait ihlették a vendéglők és kávéházak elnevezését is. A „Hazám” kávéház és a „Rákóczi” nagyvendéglő ékes bizonyítékai ennek. Thill József 1908-ban nem kisebb ünnepen, mint március 15-én nyitotta meg nagyvendéglőjét „Rákóczihoz”. Az olvasókörök szokásaihoz híven este ünnepélyes társas vacsora keretében emlékeztek. A menü sem volt megvetendő. Belszín makarónival, vegyes szárnyas, pulyka, kappan és libasült, valamint malacpecsenye alkották a főételt, amely mellé hortobágyi túrós csuszát és fél liter rizlingbort fogyaszthattak a vacsora résztvevői. S hogy az ünnep hangulatát is megadják a vacsora mellé Bódi Rudi zenekar játszott hazafias dallamokat. Thill továbbra is látott üzletet az ünnephez kapcsolódó étkeztetésben. Húsvét előtt pl. szerdán és pénteken halászlét, halpaprikát és rántott halat ajánlott, csütörtökre malacpecsenyét. A halestélyeken meglehetett költeni a hazai halkonyha legfinomabb falatait: dunai ponty, csuka, tiszai harcsa, balatoni fogas, süllő és kecske került az asztalra. Másodikként debreceni túrós csusza dicsérte a magyar konyha hírnevét. Mindezeket pedig finom egri bikavérrel, villányi sillerrel és fehér rizlinggel lehetett leöblíteni. Rendezett Thill szilveszteri és újévi estélyeket, disznótoros vacsorát, hirdetéseiben különféle bel- és külföldi borokat ajánlott.

Thill kávéháza és szállodát is rendezett be, ahol telefon is állt a vendégek rendelkezésére. Nem mehetett azonban az üzlet igazán jól, mert az 1912-es országos nyilvántartásban már sem Thill nevét, sem a Rákóczi szálloda, kávéház és vendéglő nyomát sem találtuk. Ez minden bizonnyal összefüggésben állott a salgótarjáni lakosság kereseti viszonyaival, akiknek nagy többsége mint tudjuk munkás volt. 1910-ben a munkások zöme heti 6-40 korona között keresett.

A XX. század eleji gazdasági válság következtében jelentősen drágultak az élelmiszerek árai, súlyosbodtak a megélhetés körülményei. A kormány bizottságot hozott létre a további romlás megfékezésére. „hogy közéleti viszonyainkban a könnyebb és olcsóbb megélhetés biztosítható s különösen, hogy az elsőrendű szükségletet, főleg pedig a kevésbé vagyonos néposztályok szükségleteit képező élelmi cikkek ára normális keretekbe szorítható.” Az ügy mielőbbi megoldása érdekében kikérték a kereskedelmi és iparkamarák véleményét. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara a drágulások okát elsősorban a hibás vámpolitikában látta. A magas vámok, a legfontosabb fogyasztási cikkekre kivetett magas közvetett adókkal megdrágították a munkásoknak az élelmiszert. A fűszerek, a tea és kávé után pl. 44-47 és 65%-os vámot szedtek be. A húsdrágaság okát az élőállat hiányában jelölték meg, amely a Szerbiával fennálló vámháború miatt állott elő. Javasolták a húsarak letörését, hogy oldják fel a szerb húsbehozatali tilalmat, és nyissák meg a Balkán országai húsbehozatala előtt a határt. A drágulás megállítására egyes cikkek (hús, cukor, ásványolaj, bor és sör) fogyasztási adójának reformját elkerülhetetlennek tartották. Mivel a sör, mint az ipari munkások általában nélkülözhetetlen közszükségleti cikke volt számontartva, szükségesnek vélték az ún. munkássör árának csökkentésére adópolitikai reformokat hozni. A belföldi borfogyasztás fellendítését nagymértékben segítené elő a bor árát megdrágító adók, illetékek csökkenése. Ebből az a nagy gazdasági előny is járna, hogy a korcsmárosoknak nem maradna okuk az általuk kimért bor vezetésére, amivel ez időszereint a bort megdrágító közterhek néha ellensúlyozzák. Ha a bor 12-14 krajcárba kerül, nem érdemes azt vizezni, mert a vizezés palástolására szükséges anyagok ára magasabb, mint a vizezés által elérhető haszon.

Így elérhető lenne az is, hogy a fogyasztó olcsó áron rendes bort kapna, ami hatna a belfogyasztás növekedésére is. A petróleum adó mint a legszegényebbek világító anyagára vetett adó, nem egyeztethető össze a népjólétet fokozni kívánó jogállam eszményével – összegezte nézeteit a kamara.

A kamara által kívánt 12-14 krajcáros bor hiányzott Salgótarjánból is. A legolcsóbb asztali bor még leszállított áron is duplája volt, a történelmi borvidékek italai négy-ötszörösébe kerültek az óhajtott árnak.

Nem mondhatók olcsónak a sörért elkért árak sem. A Dreher sörházban, amelyet a Korona szálloda egyik helyiségében nyitottak 1906-ban és csakis elsőrendű kőbányai sört mértek, egy pohár sör 16, egy korsó 24 krajcárba került. Érdekes viszont, hogy 1 liter sör házhoz víve olcsóbb volt, 40 krajcár, mint a helyben fogyasztás. A sörház gazdag italkínálatában és mint láttuk áraiban is az elegáns szállodák követelményeinek is igyekezett megfelelni. Palackozott borok, magyar- és francia pezsgők – köztük Tulipán pezsgő – várták a zsebüket nem kímélőket. A nem éppen szerény italárak, a zajos mulatózások, a vendégeket fogyasztásra csábító kasszínók sokakat elriaszthattak azonban a betérés-től. A Dreher sörház sem lehetett hosszabb életű vállalkozás. Két évvel nyitása után, amikor a Koronából Hungária szálloda lett, feltehetően a bérlőtől is megvált az új szállodás. A pontos, előzékeny kiszolgálást és polgári árakat ígérő Kramer Samu, aki a Wehovszky-kertet is vezette, egy ideig meg tudott felelni az igényeknek. Jó forgalmat bonyolított le, és a helyi intelligencia legkedveltebb találkozó helyévé vált. 1913-ban a szálloda bezárásáról tudósító cikk a bukás okát az üzleti járatlansággal párosult goromba vendéglátásban látta.¹⁴ A századfordulóra a választójogosultak száma jelentősen megnőtt, 1869-ben a községet négy választóközre osztották. Ez a lakosság jövedelmi viszonyaiban bekövetkezett változásokat mutatja, mert a választójog magas vagyoni cenzushoz volt kötve. Jelzi a polgári rétegek kialakulásának folyamatában elért haladást. Amíg 1871-ben mindössze 76 választópolgára volt Salgótarjánnak, a századforduló előtt már 2007 választó lett polgárként elismerve választójogosultsága által. A polgári rétegek szélesedése a századforduló után megnyilvánult újabb polgári jellegű önszerveződések: társaskörök, egyletek alakulásában is. Polgári jellegű hangsúlyozta már a nevében is a Polgári Kör, amelynek tagjai Salgótarján kereskedő és iparos polgárságából kerültek ki. A kör összejöveteleinek ideiglenes helyiségéül a Czirbesz-vendéglő külön terme szolgált. A Polgári Kör helyiség gondja megoldására bérbe vette a Hungária szálloda emeletén lévő szobákat. Kiszolgáló jótékony egyesülésnek tekinthető a József Asztaltársaság, amely szegény gyermekek felruházását tűzte ki céljául. Törzshelye a Vadász szálloda nagyterme volt, ahol évente többször – szinte minden nagyobb ünnepen – belépti díjas műsoros esteket rendeztek. Bár a századforduló után már felépült az Acélgyári Olvasóegylet, Salgótarján legnagyobb színháztermével, a városban fellépő vándor színtársulatok természetesen továbbra is a Vadász szálloda nagytermére voltak utalva. A még mindig kedvelt népszínműveken kívül előadták a Bánk bánt, a Peleskei nótáriust és a János vitézt. Játsozták Gárdonyi (A bor), Rákosi Jenő (Magdolna) és Herczeg Ferenc (Gyurkovics lányok) egy-egy darabját is. Helyet adott a Vadász szálloda jótékony célú műkedvelői előadásoknak, amelyek általában a rendező társaság pénzalapját gyarapították. Felléptek itt a Salgótarjáni Műkedvelő Egyesület, a Salgótarjáni Római Katolikus Olvasókör és Hirsch és Frank gyár alkalmazottainak olvasóköre műkedvelői is.

A „Vadász” igazi rendezvényeit azonban a mulatságok, bálók és különféle táncvigadalmak jelentették. Farsang idején, a báli szezonban menetrendszerűen rendezték meg báljaikat a különféle egyletek, társaságok. Többnyire a József Asztaltársaság vagy az Izraelita Nőegylet nyitotta a sort, de visszatérő rendezvény volt a rendőrbál, és az ipartestület mulatságai is igen népszerűek voltak. A talpalávalót legtöbbször Bódi Rudi és zenekara húzta, aki emellett önálló zeneestét és hangversenyt is tartott a „Legújabb concert és magyar darabokkal”. Megfordult itt a losonci 25. gyalogezred zenekara, amely 1908 farsangján az ipartestület táncestélyéhez szolgáltatta a zenét. A mulattató, szórakoztató programokon kívül a politikai élet egy-egy jelentősebb rendezvényének is helyet adott, sőt a világháború előtt majd a forradalmak idején központi szerepet töltött be a Vadász szálloda. 1905-ben a füleki járás szabadelvű pártja, 1910-ben az SZDP salgótarjáni szervezete, 1912-ben a Vas- és Fém munkások Szövetsége salgótarjáni csoportja tartotta itt alakuló ülését. 1918 decemberében a Vadász szállodában határozott a bányászok, a vas- és fém munkások szervezetének összbizalmi értekezlete a KMP salgótarjáni szervezetének megalakulásáról. A Vadással ellentétben a Pannónia ekkoriban elég szűk körű társaság programjait bonyolította le. Többnyire az ezres nagyságú izraelita lakosság tartotta itt különféle rendezvényeit, időnként pedig hitközségi esküvőket ülték. Néhanapján a Kereskedelmi Alkalmazott Szakegylete salgótarjáni csoportja rendezett egy-egy táncestet, vagy éppen a társaság érdekeit szolgáló intézkedésekről tartotta értekezletet, (pl. fél 9-es záróra), de azért jutott hely a Budapesti

Nemzetközi Orfeum előadásának is 1909. júliusában. Feltevésünket miszerint a Pannónia elsősorban a salgótarjáni izraeliták találkozó és szórakozó helye lehetett, megerősítik a korabeli sajtó híradásai. 1909. január 20-án az izraelita hitközség választó tagjai tartottak a Pannónia kávéházban értekezletet a közlegő tisztújításról. A Vadászhoz hasonlóan szintén felekezetre való tekintet nélkül, egyedül az üzletre koncentrálva fogadta vendégeit a Wehovszky-kert. Legfeljebb annyi volt a különbség, hogy a Wehovszky-kert rendezvényei a jó időtől függtek, tehát elsősorban nyári programokat, táncmulatságokat, műkedvelői előadást rendeztek. Népszerű volt a Wehovszky-kert finom sörei, ízletes ételei, de elsősorban kuglipályája miatt. Szűkebb rétegek társaságai életét szolgálta Panyi István „Hazám” kávéháza és az ipartestületi „Otthon”. Előbbi – nevéből ítélve – Salgótarján hazafias érzelmű polgárainak találkozóhelye lehetett, utóbbi az iparosok közösségi életének egyik színtere volt. Főként székháza megépülte (1912), de még inkább a várossá válás után lett az iparos, kereskedő polgárság társasági életének egyik központja. Az ipari munkásság érdekvédelmi szervezete, a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Salgótarjáni Helyi Csoportja székhelye a Löwy vendéglő volt. Rendezvényeik nagy többsége azonban a csoport betiltásáig a Benedek-féle „Zöld Koszorú” vendéglőben zajlott. A Salgótarjáni Palackgyári Munkások Társas egylete elsősorban helyben az üvegyári vendéglőben tartotta összejöveteleit, multságait, majd a színjátszó társulat megalakulása (1912) után előadásait.

Összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy Salgótarján polgársága társadalmi életének központja a Vadász szálloda volt, a többi szálloda és vendéglő többnyire felekezeti vagy egyéb rétegigényeket elégített ki. A Vadász vagy Vadászkiirt, ahogy néha nevezték, berendezésében és felszereltségében is a legmodernebb szálloda volt. Villanyvilágítás volt, és egy szoba 2,50 koronába került. A Vadász szálloda berendezése – a korszak ízlésének megfelelően – többnyire thonet bútorkból állt. A szálloda előkelőségét a kávéház egyes részeiben felállított tükörlablakok, csillárok, fatáblás falburkolat és az asztalra kerülő finom porcelán edények voltak hivatottak bizonyítani. A szállodában működő kávéházban is megtalálható volt az „üzlet” minden kelléke: biliárdasztal, kártyaszoba, ahol a vendégek whist, kalabriász vagy ferbli lapokat osztottak. A helyi sajtó termékein kívül az országos lapokat és a külföldi képes újságokat forgathatták a betérő úriemberek, vagy hosszasabban elüldölgélve feketéik, söreik mellett megvittatták az időszertű politikai kérdéseket. Minden előkelősége ellenére a „Vadász” megítélése nem volt túl hízelgő. 1909-ben egy volt tarjáni polgár, aki 24 év óta nem volt itthon, ugyanolyan állapotban találta a szállodát, mint elutazása előtt. A szálloda tulajdonosa, aki mellesleg a község egyik leggazdagabb embere volt, úgy látszik nem élt a lehetőséggel, hogy egy szép szállodát építsen színpadossal és vígadóval, „mi pedig Salgótarjánban nagyon is kifizetné magát, mert modern vendéglő nincs”.

Salgótarján társadalmi élete, ahogyan épületei is elkülönültek a bánya és az egyes üzemek szerint, teljesen széttagolt volt. A közös társadalmi élet kialakítását nagy mértékben gátolta a felekezeti és foglalkozási kasztrendszer léte. Főként a két nagy vállalat, de elsősorban az acélgyár ereszkedett le ritkán a községhez. Tehették, hiszen a bányai értelmiség neoklasszikus kaszinója és az acélgyáriak modern kaszinója, mely „akár Pesten is lehetne”, kivételes lehetőséget biztosított tagjai szórakozására, művelődésére. A zártkörű rendezvényekről kiszorult polgárság, a kereskedők és iparosok polgári körbe tömörültek.

Lesújtó véleménnyel volt a fent említett tarjáni polgár Salgótarján társadalmi életéről. Hiányolta a kaszinó létét, mert így a társasági összejövetelek a vendéglőkbe szorultak, ahol az egyedüli téma, a kártya, a játékszenvedély volt. Terveztek ugyan városi vígadót kávéházzal, étteremmel, cukrászdával, kocsmahelyiséggel, de ezek csak tervek maradtak. Itt szándékoztak otthont nyújtani a Polgári Körnek majd a később alakítandó kaszinónak és az ipartestületnek.

Kik voltak a salgótarjáni vendéglátóhelyek szállodásai, vendéglősei, kocsmaosai a vizsgált időszakban?

A regálejog megváltása, az italmérés állami monopóliummá nyilvánítása megnyitotta a szabad vállalkozás útját a vendéglátásban. Aki megszerezte a megfelelő engedélyeket, az szabadon vállalkozhatott. 1922-ig képesítés nélkül lehetett vendéglős és szállodás a vállalkozó, ezután csak képesítés birtokában üzhette a mesterségeket. Az új ipartörvény megszületéséig (1922) nem korlátozták az egy kézben tartható iparendegélyek számát sem. Tehát a vállalkozó lehetett egyben mészáros, bérkocsi- vagy éppen kocsmá- és vendéglőtulajdonos is. Az italmérés gyakorlásához szükséges hatósági engedélyt, amelyet az üzlet helye szerint illetékes pénzügyi igazgatóság állított ki, írásban kellett kérvényezni. Engedélyt csak nagykorú, teljesen megbízható, feddhetetlen előéletű magyar állampolgárok szerezhettek. A megbízhatóság és feddhetetlen előélet bizonyítására az illetékes hatóság által kiállított

erkölcsi bizonyítvány beszerzése volt szükséges. A magyar állampolgárság igazolására hosszú ideig elegendő volt a községi illetőségi bizonyítvány, azonban az 1921-es italmérési törvény már szigorúan csak a belügyminisztérium által kiállított állampolgári bizonyítványt tekintette elfogadhatónak. E törvény szerint tehát az italméréshez az iparhatóság engedélye kellett, ami viszont tulajdonosát semmilyen ipar üzésére nem jogosította. Vendéglők és kávéházak italmérési engedélyt csak az ipar-engedély előzetes beszerzésével kaphattak. Az italmérők az engedély, mint az államtól nyert értéket képviselő jogosítvány után, az államkincstárnak állandó (fix) összegben megállapítandó évi illetéket tartoztak fizetni. Az engedélyilleték nagyságát elsősorban az üzlet jövedelmezősége szempontjából állapították meg, de szerepet játszott abban a terjedelem, a minőség és a forgalom is.

Az üzlet megindításához mindenekelőtt alkalmas helyiséget kellett keresni. Ez két úton történhetett, saját házban vagy bérelt helyiségben. Tehát bérlet esetén a helyiségről is kellett fizetni egy meghatározott összeget, és feltételezzük, hogy az üzlet indításához legalább minimális tőke is kellett. Több tőkebefektetést igényelt a kávéházak üzemeltetése. Talán ezzel is magyarázható a Korona szálloda kálváriája, amely igen gyakran cserélt gazdát. A bérleti rendszer inkább a község központjában fekvő szállodák, kávéházak, vendéglők esetében volt jellemző. A kisebb vendéglők és kocsmák esetében, amelyek egy-egy újabb utcában keletkeztek, a saját házban és az utódok által folytatott italmérés volt megfigyelhető. Ezeknél nem volt ritka, hogy mészárosok és hentesek italmérési engedélyt is szereztek, sőt néhol – az úrbéri idők szokásmaradványaként – a szatócsüzet mellé kocsmá is társult, pedig a törvények szigorúan tiltották. A szatócsüzetbe asszonyok és lányok is jártak, akik a kocsmáitól megbotránkozhattak.

A tulajdonosok és a bérlők nagy része a bevándorolt zsidó vallásúak közül kerültek ki. Salgótarján meginduló ipari fejlődése és annak gazdasági, kereskedelmi lehetőségei egyre több zsidót vonzottak a településre. Számuk 1870 és 1900 között több mint négyszeresére nőtt. A vendéglátásban az italmérés állami kézbe vételéig (1888), mint a község és a földesurak regálebérlői tevékenykedtek. Ezután önálló üzleteket nyitottak. A regálebérlői tevékenységből származó hasznot újabb üzletek alapításába, vagy éppen gyáralapításba fektették. 1894-ben alapította Keszler Antal, Böhm Béla és Bauer Miksa a megye egyetlen gépgyárát. Érdemes megnéznünk, hogy milyen úton jutottak el a gyáralapításig. Keszler az 1870-es években Lippe Vilmos társaságában a bánya, a 80-as években a község kocsmáztatási (bormérési) jogának bérletében találjuk. Böhm Béla ekkor kocsmárosként tevékenykedett. A 90-es évek elején csatlakozott Keszlerékhez, és szeszes italok nagybani árusításával foglalkoztak. Böhm emellett kézi zálogházat is nyitott, amelybe belépett Bauer Miksa, a harmadik gyáralapító is. A zálogháznyitás úgy látszik jól jövedelmező üzlet volt. A másik gyáralapító, a várossá válás után létesített likőr- és rumgyár tulajdonosa is próbálkozott ezzel.

Keszlerék természetesen megszerezték a vegyeskereskedésre és az italmérésre is az engedélyt, ahogyan tette ezt a többi üzem is, hiszen ezek újabb hasznot hajtottak. A vállalkozáshalmaz ezel még nem ért véget, az alapítás után két évvel szesznagykereskedésre nyertek jogot, ami feltehetően az új gyár külföldi munkásai sörfogyasztási szokásaival függött össze. A gyártulajdonosok – a legnagyobb adót fizetők jogán – helyet kaptak a község képviselő-testületében is.²¹ E joga bekerült a képviselő-testületbe Kohn Lipót is, aki a gyáralapítás hasonló útját járta be. Neve először a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara iparosjegyzékében fordul elő, vendéglősként említik 1890-ben. Három évvel később, mint szálloda és kávéház-tulajdonos jegyeztette be a cégbíróságnál, és minden bizonyítvánnyal a Vadász szálloda az ő tulajdonába ment át. Amint már utaltunk rá a szállodát Groszberger Adolf likőr és ecetgyáros építtette a 70-es évek végén. Kohn üzenetét 1897-ben szesz-, bor és sörnagykereskedésre is kiterjesztette, majd zálogházat nyitott. Ebben az évben szerepelt Kohn Lipót a virilis jegyzékben először, 542 Ft adóösszeggel. Az 1910-es évekre adója 1800 és 2000 korona között mozgott.

Később üzletköre vegyeskereskedéssel bővült majd a háború alatt égetett szeszes italok előállítására tért át. 1928-ban már a Vadász helyén a Salgó likőr- és rumgyár irodái álltak. Bányai regálebérlő volt az evangélikus Weissenbacher János is, aki rövidéletű konyakgyárat létesített Salgótarjánban, de a család vagyoni bukásával a század elején a gyár is megszűnt.²²

A bérlők többsége azonban ennél rövidebb, egyszerűbb utat járt be. Legtöbbjük – a fenti – egy kézben több engedélyt tartó vendéglősként üzletvezetőként volt alkalmazva. Mások pincéreként lettek előbb bérlők, majd tulajdonosok, amikor az önállósá váláshoz szükséges anyagi alapot megteremtették.

Feltehetően a Vadász szállodában Kohn Lipót üzletvezetője volt az a Weisz Mózes Dávid, aki 1912-ben a Vadász bérlője. A másik jelentős szálloda, a Pannónia üzletvezetője az a Polatsek Ignác,

aki később tulajdonosa is lett a szállodának. Pályája tipikusnak tekinthető, amennyiben előbb pincérként, majd vendéglősként dolgozott Salgótarjában. Azt azonban figyelembe kell vennünk, hogy feltehetően öröklés útján szállt rá a tulajdonjog. Unokanővére, Rosenfeld Polatsek Regina hagyhatta rá. Polatsekék szintén ott voltak a községi képviselő testület legtöbb adót fizető tagjai között. A Pannónia főpincéréből lépett elő tulajdonossá Kramer Samu, aki létrehozta a Hungária szállodát és a Wehovszky-kertet a salgótarjániak nyári szórakozóhelyévé tette. Főpincérből lett tulajdonos a Pannónia 1920 utáni korszakában Nagy József, aki jeles iskolákban szerzett gyakorlatot. 1910-ben telepedett le Salgótarjában, előtte Aradon, Kolozsvárott, Déván, Gyulafehérváron, Nagyváradon, Tordán és Érsekújváron pincérkedett. A nem izraelita vallású vendéglősök közül – a legtöbb adót fizetők jogán – Kiss Gyula került be a képviselő-testületbe. Megállapíthatjuk tehát, hogy a szállodások, vendéglősök közül néhányan képviselő-testületi tagként a község ügyeibe is beleszólhattak. A többség annak ellenére, hogy ezt a jövedelmi szintet nem érte el, biztos megélhetést tudott nyújtani családjának, neveltetést biztosítani utódainak, hogy majd ők feljebb emelkedjenek a társadalmi ranglétrán.²³

Összefoglalva a polgárról mint tőkés vállalkozóról és mint mindennapi ellátást igénylő vásárlóról és szórakozást, felüdülést kereső vendégről elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a modern városfejlődés megkövetelte szolgáltató hálózat – így a kereskedelem és vendéglátás – területén a bevándorolt zsidóság jelentős számbeli és tőkebeli fölénybe került. A főként a galíciai pogromok idején Salgótarjába érkezett zsidók önálló ortodox egyházat tartottak fenn, ami fokozta a település felekezeti megosztottságát, amihez még egy kasztszerű üzemek szerinti különállás is társult. Megosztotta még a társadalmat a bevándorolt népesség származási helyének, ott űzött foglalkozásának s ebből adódóan mentalitásának különbsége. Etnikai és vallási tekintetben is tarka kép bontakozik ki tehát Salgótarján ellentmondásokkal terhelt polgári fejlődésében. A társadalom egyes rétegei között éles választóvonalaként húzódtak a jelentős jövedelmi különbségek. Ezek a tényezők megnehezítették az ipar fejlődés nyomán megindult polgárosodás folyamatának kiteljesedését, megnehezítették a polgárosodó életformák térhódítását.

Úgy véljük, hogy Salgótarján vendéglátásának vizsgálatával érzékeltetni tudtuk a polgárosodó település fejlődésének jellemzőit, ellentmondásait.

Vöröskatonák a Vadász szálloda előtt

Salgótarján

Badacsony-szálloda

A Badacsony szálloda 1920 után

A Pannónia szálloda a Régiposta utcában

A Krúdy-testvérek a Vadász szálloda vendéglőjében 1906-1908 körül (Dr. Sándor Rudolf ajándéka)

Jegyzetek

- ¹ Csató Tamás i.m. 644. – Budapest története. Szerk.: Vörös Károly Bp. 1978. IV. kötet 176. – Sipos András: Tejjellátás Budapesten a múlt században *História* 1993/8. 25-26.
- ² Regálejog: itt italmérési regálejog. A volt földesuraknak birtokukhoz tartozó korlátlan italmérési joga, miszerint tetszés szerinti számban szabadon tarthattak kocsmát, vendéglőt, építhettek szállodát. Jogukban állt az engedélyükkel nem bírókat az italméréstől eltiltani, áruikat elkoboztatni. NML St. kgy. jkv. 1873. december 13. (68) – Salgótarján nagyközség kérvénye az alispáni hivatalhoz. NML V. 171. c. Salgótarján nagyközség iratai (St. nk.). – Haszonbérleti szerződés az 1876-1878. évekre. Uo. St. nk.
- Belitzky János: Adalékok a Salgótarján Kőszénbánya RT. bányászainak munka és életkörülményeihez (Az 1870-es évek bányagazgatási levelzéséből). Nógrád Megyei Múzeumi Közlemények 1974/20. 185-231.
- ⁴ Balogh Zoltán: Letűnt "Kocsmacsillagok" Salgótarján egén. A Vadász. Múzeumi Mozaik 1990/2. 36-41. – DIMI (Erdődy Mihály): Tarjánba jöttem. Salgótarjáni Lapok (SL) 1908. május 20. – Idézet: Förster Kálmán: Visszacmlékezéseim életem történetére. Nógrádi Történeti Múzeum. Adattár 933. 69. sz. 6. – Balogh Zoltán: Letűnt "Kocsmacsillagok" Múzeumi Mozaik 1990/1. 37-40.
- Szvireshk Ferenc: Adatok egy urbanizálódó település "munkásjóléti intézményei" kialakulásához. NMMÉ 1984. 200-202. – A füleki járás főszolgabírójának levele a bujakór terjedéséről NML IV. 405. Alispáni iratok 3. doboz. 4106/1878 – 53236/1892. pü. min. rend. az italmérési üzletek rendőri és orvosrendőri felügyeletéről. Közigazgatási Törvénytár. Összeállította: Dárday Sándor. Bp. 1983. VI. rész 721.
- ⁶ Vörös Károly i.m. 371. – Kerényi i.m., 282-283.
- Ránki György: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. Történelmi Szemle 1964/2. 427-430. – Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat Bp. 1904. II. kötet 53, 57, 69. – NML. V. 183. b. Iparlajstromkivonat a salgótarjáni járás főszolgabírájának 1891-1922 évi iparlajstromából: 1893-1922 B. (továbbiakban: Iparlajstromkivonat)
- Balogh Zoltán: Letűnt "Kocsmacsillagok..." A Pannonia. Múzeumi Mozaik 1991/1. 74-75. – Magyarországi Szállodák, vendéglők, kocsnák és kávéházak címtára az 1912 évre. Szerk.: Zsovák Károly (továbbiakban: Címtár, 1912.) 142: Címtár, 1914. 203.

- Leth Lajos: Vendéglői zsebnaptár az 1892-ik évre. Magyarország összes vendéglősenek név és lakjegyzéke. 76. – Címtár. 1912. 142. Magyarország és koronatarományai lakó szállodás, vendéglős, kocsmáros és kávé-sok név és lakjegyzéke, 1893. 143.
- ¹⁰ NML St. kgy. jkv. 1893. április 25., 1894. november 2. (281, 282) – Tóth Gyula: Salgótarján fejlődése az utolsó félszázadban. A Munka 1930. február 22. – Belitzky, 1964. 47. – NML St. kgy. jkv. 1895. június 5. (167).
- ¹¹ Gémes László: Szolnok város kereskedelmének és vendéglátásának története. Szolnok, 1976. 36-37. – Hoffmann Mihály: Állami italmérési jövedék. Bp. 1899. 44-45.
- ¹² Barabás István: Utazás az alkoholizmus körül. Népközelítő 1903. november 22. 380-382. – Salgótarjáni lapok (SL) 1908. április 8. – Csillag Gyula: A vasárnap és a kocsmá. Bp. 1905. – SL 1907. március 17., október 30. – Népjog 1908. április 1. – Csillag i.m.
- ¹³ Salgótarján története. 1972. 119-120., 154-155. Nógrád megye története 1849-1919. Főszerkesztő: Balogh Sándor. H.n.é.n. 103. – A salgó-tarjáni athleta ünnepély. Nógrádi Lapok és Honti Híradó 1886. május 2.
- ¹⁴ Salgótarjáni Hírlap (SH) 1908. április 19., május 10. – SH 1908. március 8. Salgótarján és Vidéke (SV) 1909. április 7., 1908. július 1., 1908. december 30., 1909. szeptember 1. – Salgótarján története 1972. 120.
- ¹⁵ Előterjesztés a megélhetés drágasága ügyében. Bp. 1907. 1-12.
- ¹⁶ SV 1909. április 7., 1909. december 29. – SH 1906. május 21. – SH 1908. október 25. – SV 1913. augusztus 9.
- ¹⁷ Vörös Károly i.m. 429. – Salgótarján története 1972. 124. – SL 1906. április 15. – SV 1909. november 11. – Mazsary Béla: Társadalmi élet a budapesti vendéglőkben. 40 év a magyar szállodás és vendéglősipar életéből. Szerk.: Ballai Károly és Tábori Kornél. Bp. é.n. 71. – Balogh, 1990/2. 36-37. – OSZK Színháztörténeti Tár, Színlapgyűjtemény
- ¹⁸ Balogh, 1991/1 75-76. – Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1848-1918. Szerk.: Szabó Béla. Salgótarján é.n. 140. – Balogh 1990/2. 38.
- ¹⁹ Szabó Zoltán i.m. 244-245. – A faluvaros. SV 1910. január 5. – SV 1909. szeptember 8.
- ²⁰ 1888-as és 1921-es italmérési törvények. – A Korona szálloda eladása. SH 1907. június 9. – Mészárosok italmérési engedélye: pl. Lóska György, Czirbesz Sámuel. – Szatócsüzet és kocsmá együtt pl. Pongó György.
- ²¹ NML. VII. 4. Cégbírósi iratok. Egyéni cégek törzskönyve. II. kötet. – NML St. kgy. jkv. 1883. november 23. (6) – Iparlajstromkivonat 1892 B, 1893 A, 1895 D.
- ²² Balogh, 1990/2. 39. – Kelemen Albert: Reminiscenciáim a régi Tarjánból. SV 1908. augusztus 2. – Weissenbacherra: Wabrosch Béla: A Salgótarjáni Takarékpénztár története. A Munka 1930. február 1.
- ²³ A magyarországi italmérési engedélyesek, kis mértékben elárúsítók (butellázók), adóbérlők (regálebérlők), szesz-, sör-, likőr- és ecetgyárosok, bor-, sör-, szesz- és pálinkanagykereskedők címtára. Szerk.: Hofmann Mihály Miksa Bp. é.n. 36. – Címtár. 1912. 142. – SH 1908. április 19., SV 1909. december 29. – A magyar ipar almanachja. Szerk.: Ladányi Miksa. bp. 1931. 221. – Förster i.m. 236.

Resümee

ZOLTÁN BALOGH:

Gaststättengewerbe in Salgótarján in den Jahren 1890-1922

In Salgótarján, das sich in der zweiten Hälfte des XIX-ten Jahrhunderts infolge der Industrieentwicklung selbst explosionsartig entwickelte, sind die Urbanisationsauswirkungen um die Jahrhundertwende auch in der Gaststättengewerbe erschienen: es wurden neue Gaststätten eröffnet, Hotels gebaut, es hat sich ein Cafegründungsfieber entfaltet. Die Siedlung hat sich, was die Maße der Gaststättengewerbe betrifft, hinter Losonc, die Stadt mit bedeutender Vergangenheit im Komitat und hinter Balassagyarmat, den Komitatssitz angestellt. Unser Aufsatz untersucht die Gaststättengewerbe in Salgótarján einerseits als Grund der bürgerlichen Subsistenz (Gastwirte) und als stimulierende Quelle der bürgerlichen Lebensweise (Gäste) andererseits, und als Anfangsform des Kleinkapitalistenunternehmens. In dessen Rahmen schildern wir von den Barackkantin der Magazinen am Anfang, bis zu den eleganten Cafés der Hotels Vadász und Pannónia ein Bild. Wir prüfen, welche Regeln den Gesetzen und Anordnungen die Leitung der Siedlung geschaffen hat, wie sie sich in die Gaststättengewerbe hineinmischte. Wir haben die Analyse der Rolle der größeren Gaststätten im gesellschaftlichen Leben für wichtig gehalten.

A Salgótarjáni Öblösüveggyár III.

Szvircsek Ferenc

1. A Salgótarjáni Üveggyár Rt. az üveggyártás konjunkturális időszakában 1934-1938

Azoknak a tapasztalatoknak a birtokában, amit a gyár vezetése a gazdasági válság alatt szerzett, az exportuk gyártását elősegítő beruházásokat hajtott végre. Ezt a célt szolgálta az 1934-ben felépült finomcsiszoló üzem és az 1935-ben átadott fazekas olvasztókemence üzembehelyezése, melynek segítségével a csiszolt és a festett árukban kiemelkedő teljesítményt értek el. 1934-től a zöldüveg üzletág is fejlődésnek indult, bár a termelési költségek leépítésére vonatkozó intézkedések állandóan napirenden voltak. A durvacsiszoló üzemben a béreket a tokodi gyár bérszintjére szállították le, vele szemben a finomcsiszoló üzem fejlesztése állt. Ez az üzem képviselte az egész exportszállítást, ezért itt olyan munkacsoportot szerveztek, amelynek termelése arányban állt a kemencék termelésével. Mivel a környező államok üveggyárai féltékenyen ügyeltek arra, hogy a szakmunkásokat ne lehessen kivándorlásra csábítani, a tarjáni gyárnak nehézsége támadt a szakmunkásállomány biztosításakor. Ennek ellenére Szlovákia „legügyesebb” csiszológymesterét sikerült felfogadniuk, és ezzel már két csiszológyműhelyben egy-egy mesterrel dolgozhattak. A megemelkedő gyártásból eredően olyan gond is keletkezett, melynek megoldása elodázhatatlan kérdéssé vált. A salakhányójukat – mely a városnak is gondot okozott – lövontatással már nem lehetett tovább üzemeltetni, mivel a generátorüzemben keletkezett porszenet is a salakhányóra kellett szállítaniuk. Wiesinger Károly főmérnök 1934-ben a gyár előtt álló fejlesztések ügyében tanulmányúton járt Németországban, ahol a legmodernebb üzemeket tekintette meg.

A grosselmerodeni gyár, a marktrodwitzii Didier-féle kőanyaggyár, a drezdai Kutscher-féle üveggyári berendezéseket előállító gyárat tanulmányozta. Útja során a csehországi Mühlig-gyárat is megtekintette, mely korábban a salgótarjániak anyagára volt Usti nad Labemben. Az itt szerzett tapasztalatokat a későbbiekben jól lehetett hasznosítani. A második világháborút megelőző évek gyártási eredményei az üzem fellendülését mutatja. A zöldüveg termelést vizsgálva megállapítható, hogy 1934-ben a lebontott, majd javított Owenskáddal március 7-én beindult világoszöld színű üveggyártás november végéig egyenletes termelést eredményezett, csupán a rendelések akadozása miatt álltak le. Ez időszak alatt 3 109 555 kg üveget termeltek. Ennek megoszlása: kézi üzem 857 572 kg, félautomata üzem 296 836 kg, Owensgép 1 955 147 kg. Sikerült a kisebb úrtartalmú demizsonüvegeket a félautomata gépeken előállítani. A zöldüveg üzem 1935-ben az év legnagyobb részében nem üzemelt. A tevékenység a készletek eladására, exportüzletek megszerzésére irányult. Az időszakot kihasználták az Owensgép és Owenskád teljes javítására. Míg a csiszológyműzet állandóan tudták foglalkoztatni, a demizsonformálással leálltak. A préselt üvegáru minőségének javítása érdekében ekkor kezdték meg az eddigi öntöttvas formák helyett acél és bronzöntvényekkel való kísérletezést. A termelésnövekedés azt is jelentette, hogy a finomítóműhelyek nehezen birkóztak meg a termeléssel, jelentősen emelkedtek a raktározásból származó töréskárok. Az új üvegátvevő csarnok építése a folyamatos munkát könnyítette meg, az új csiszoló és pattantó gépek pedig jó teljesítményükkel tűntek ki. A termelési költségek leépítését szolgáló üzemracionizálás keretében Küttel István mérnököt bízták meg a munkák elvégzésével. A hazai piac szabályozása érdekében pedig a Hazai Mechanikai Palackgyárral kötöttek hároméves szerződést a zöldüveg forgalmazására. A termeléshez nélkülözhetetlen szénellátás is akadozott, ugyanis az anyavállalat, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. nem tudta féltermékekkel ellátni a gyárat, ezért arra kényszerültek, hogy a saját és részben vásárolt porszénből brikettet állítsanak elő, de tervezték a „becégetéshez” szükséges kátrányolaj házilagos lepárlását is. A dorogi bányagazgatóságtól vásárolt kátrányolajat váltották ezzel ki. Az Owenskád 1935. szeptemberében történő újraindításával főleg exportra dolgoztak, a kézimunka és félautomata üzemek hazai piacra termeltek. A felújítás során a kézimunka helyeket ekkor izolálták el tűzálló, könnyű téglákkal s védték meg a munkásokat a ke-

mence forróságától. Az év során 1 564 702 kg üveget termeltek, melyből a kéziüzem 349 448 kg a félautomata üzem 141 169 kg, az Owensgép pedig 1 074 085 kg mennyiséggel részesedett. A zöldüveg üzemben továbbra is a költségeket igyekeztek csökkenteni 1936-ban, amit nagyon megemelt a cseréphiány miatti drágább kemencéken való dolgozás és a szénhiányt mérséklő drágább diószén vásárlás. A csiszolóüzem folyamatos foglalkoztatása, a csiszolómunkások megtartása is gondot okozott, hiszen az exportmunkát folyamatosan kellett biztosítani számukra. A szakképzett kehelyfűvő mesterben is hiány mutatkozott, újak felvétele csaknem lehetetlen volt. Az olcsó cseh homok helyett kénytelenek voltak a drágább német homokot vásárolni. Mindezek az erőfeszítések tették lehetővé, hogy a zöldüveg termelés 1935. szeptember 15-től 1936. december 28-ig zavartalanul folyhatott, amire a gyár fennállása óta még nem volt példa. Közben bebizonyosodott, hogy a Küttel-féle racionalizáció bevezetése a széttagolt üzemben nem valósítható meg, mert az órabérezési rendszert elvetették. A termelésre jótékonyan hatott, hogy a sörgyáraknak készített készleteket megújították, a jó gyülmölestermelés is éreztette hatását az üveg fogyasztásban. A világoszöld színű üveget májustól átfestették sötétzöldre, majd novemberben ismét a világosabb árnyalatot igényelte a piac. A trieszti sörgyár kívánságára sötétzöld színű üvegre tértek át decemberben s ebben a színben oltották ki a kemencét. A színváltások azt mutatják, hogy a gyár vezetése rendkívül gyorsan tudott reagálni a piaci igényekre a rugalmas üzletpolitika következtében.

Az Owenskád termelése 4 782 203 kg ebből: a kézi üzem 1 036 163 kg, félautomata pedig 339 926 kg, az Owensgép 3 406 114 kg volt. Az üzembiztonság érdekében a Koller cégtől 1937-ben az V. sz. generátort, a IV. sz. fehérüveg kádkemencéhez az amerikai Amco cégtől két db. vasszerkezetű hűtőkemencét rendeltek. A zöldüveg-gyártás májusig csak belföldre, majd exportra is dolgozott. 1937-től gyártási ágként jelentkezett a pezsgőüveg termelés, melynek során igencsak megérezték az ebben járatos szakmunkások hiányát. Ennek ellenére elsőnek az országban, a salgótarjáni gyárnak sikerült kifogástalan pezsgőüveget gyártani. A Törley, a Francois és az Eszterházy pezsgőgyárak adták fel az első rendeléseket. A nagy hutaépületet kibővítették november 15-én egy új köztűz helyiséggel, s ennek folytatásaként a következő évben elkészültek a csiszolóüzem bővítésével. Ezek az építmények az Owens hutaépület középső traktusának toldaléképületei lettek. Felszerelték és üzembe helyezték a vegyi laboratóriumot, kerékpár raktárt építettek a munkásoknak, hogy azok a közlekedési eszközeiket ne a munkateremben tárolják. Az év folyamán – február 22-én – a zöldüveg termelésben világoszöld színben ásvány és keserűvízes palackokkal indultak. Áprilistól már sötétzöld színre álltak rá. Az apró palackokat gyártó félautomata gépeknél érezhető lett a Hazai Mechanikai Palackgyár versenye. A közös eladási iroda létesítésére irányuló salgótarjáni javaslat azonban elutasításra talált Sajószentpéteren. Az év folyamán 4 540 215 kg üveget termeltek, ebből: kézi gyártással 1 074 507 kg, félautomata gépen 231 591 kg, Owens gépen 3 234 117 kg készült.

A fehérüveg termelésben az I. sz. kemence nem üzemelt. A IV. számú kemencét áprilisban egy hónappal leállították csak május 7-én indították újra, mert a német kőanyag gyors romlása miatt az üzemzavart el akarták kerülni a főszezonban. A javítást házilag készítették el. Három műszakban dolgozva 2 840 128 kg üveget termeltek, melyből: öblösüveg és palack 50,14%, félautomata 32,88%, préselt üveg 16,98% volt. Az I. sz. kemence májustól mint felsőtűzelésű fazékkemence állt üzembe. Kizárólag színes üveget gyártottak belföldi és külföldi szükségletre. Ezzel a fazékkemencét tehermentesítették. Hat fazékból kettőn belföldi présáru, négyen pedig színes öblösüveg készült exportra. Az évi gyártás 298 728 kg üveg volt. Ismételten kísérleteztek a fehérüveg gyártással, de nem sikerült, mivel a kemence sajátos tűzelése következtében a fehérüveg minősége nem volt kielégítő. A termelés így megoszlott a belföldi színes, préselt, színes szifon, színes gyógyszeres üveg, valamint export szifon és színes export szervízüveg között. December végén a kemencét kioltották, lebontották és egy új, normál tűzelésű, hat fazekas kemencét építettek a helyére. Itt szükség esetén fehér üveget is előállíthattak. Termelése 447 534 kg volt. A IV-es kemence áprilisban kezdett dolgozni, két műszakban. Májusban már három 6,5 órás műszakra tértek át a 7,5 órás helyett. A belföldi szükséglet mellett ezen termelték a Woolworth-cég rendelését. Mivel a kádon napi 16 tonna üveget is legyártottak az engedélyezett 8 tonna helyett, szeptember végére gondok jelentkeztek. Romlott az üveg minősége, egy heti üzemzavar után kiengedték az üveget és konzulensként lehívták a grosselmerodeni gyár szakértőjét, aki az intézkedést jóváhagyta. Az évben termeltek 3 384 736 kg üveget, ebből: öblösüveg és palack 1 629 706 kg, félautomata gépgyártású üveg 1 327 627 kg, préselt üveg 427 403 kg volt. A fehérüveg termelés 1936-ban az I. sz. fazékkemencével csaknem kizárólag export kehely és korsógyártásra szorítkozott. A minőséggel sem volt baj, pedig saját gyártású fazekakkal dolgoztak. Az év folyamán

595 744 kg üveget gyártottak. A II. sz. fazékkemence a régi felsőtüzelésű kemence kioltása után épült, áprilistól üzemelt. A kemencét az einsteini Hermann Passauer cég építette újjá, színes üveget gyártott. Termelése 463 864 kg volt. A III. sz. fazekaskemence egy hónapos szünet után, április 9-én indult újból, a padozatcsere elvégzése után. A kőanyagot Ózdról hozták, a német grosselmerodeni anyagszállító cég szakembere a kemence egyenetlen üzemét részben a kemence konstrukciós hibáira, részben a felhasznált fazekak anyagminőségére vezette vissza. Magállapodás szerint decemberben az általa megadott méretű fazekakat a gyárban maga fogja előállítani. A decemberi vizsgálat a fazekakat jónak találta, így egyértelműen a kemence konstrukciós hibáit okolták az egyenlőtlen üzemvitel miatt. Új kemencét kellett építeni, amit a drezdai Heinning és Wrede cég főnöke, valamint a Didier-Werke igazgatója Salgótarjánban beszélt meg. A fazékkemencékhez új olvasztómestert vettek fel és a fehér-üzemet egységes vezetés végett Wiesinger Károly főmérnökre bízta. A termelés 5 432 060 kg volt, ami annak tudható be, hogy az amerikai rendelésre kevés alapanyagot igénylő kehelyárút állítottak elő magas értékben. A fegyházak demizsonfonásával is felvette a versenyt a gyár és az évben már 276 544 liter üveget fontak be, ami 139%-os emelkedést jelentett. A szállítás 576 311 liter volt, ami azt jelentette, hogy fonatlan üveget is eladtak. Saját kivitelezésben házilag elkészült az új csiszolda teljes berendezése és július 1-től dolgozott. Ebben az új üzemben 20, a régiben 26 csiszolókoronggal dolgoztak éjjel-nappal, 46 munkahelyen.

A festődében a foglalkoztatás egyenetlen volt, mivel itt szezonként váltakozó ízléssel találkoztak. Általában az angol piacra történő arany és ezüstdíszítésű készletek festése folyt 1934-ben. A festőmester vállalkozóként dolgozott, ezért olcsóbb mesterre szerették volna lecserélni. Az összes termelés 1934-ben 6 481 743 kg üveg volt. Ennek megoszlása:

Kemencék	Kézi palack	Félautomata	Owens	Préselt üveg	Csiszolt és öblös üveg	Összesen/kg
Fazekas	-	-	-	-	532 060	532 060
IV. kád	-	933 931	-	482 204	1 423 993	2 840 128
Owens	857 572	296 836	1 955 147	-	-	3 109 555
Összesen	857 572	1 230 767	1 955 147	482 204	1 956 053	6 481 743

Termelőeszköz	Év	Munkanap	Átlagsúly/kg
IV. kemence	1934	283	10 059
Fazekaskemence	1934	284	1 873
Owens kemence	1934	222	8 884
Owens gép			
Kézi és kikó	1934	228	5 063

A fazekaskemencén 1935 december 9-ig dolgoztak, miközben beszerezték az új kemence nyersanyagát. A kioltás után azonnal nekifogtak az átépítésnek. Az új kemencével a nyugati államok felé irányuló exportot kívánták legyártani. Éves termelés főleg kehelyárúban 536 410 kg volt. Demizson-termelésben beszüntették a készletre történő gyártást, ezért csak 170 411 litert fontak be. A festőműhelyben erős terheléssel dolgoztak, az angol piacra szánt termékeket dekorálták. A festőmester miután ledolgozta gyári tartozását, új bérmeállapodást kötött és tovább dolgozott. Az 1935. évi termés 5 380 730 kg üvegárú volt:

Kemencék	Kézi üzem	Félautomata	Owens	Prés	Összes	%
Fazekas	536 410	-	-	-	536 410	9,9
I.sz.	298 728	-	-	-	298 728	5,6
Owens kem.	349 448	141 169	1 074 085	-	1 564 702	29,2
IV. sz. kád	1 519 416	1 037 210	-	424 264	2 980 890	55,3
Összesen	2 704 002	1 178 379	1 074 085	424 264	5 380 730	100
	50,2%	21,8%	20,2%	7,8%	100%	

Termelőeszköz	Év	Munkanap	Átlagsúly/kg.
Owens kemence			
Owens gép	1935	90	11 934
Kézi és Kikó	1935	90	17 385
IV. sz. kemence	1935	384	9 830
Fazekaskemence	1935	286	1 870
I.sz. fazékkemence	1935	212	1 410

Miután befejeződött a fazekaskemence átépítése, 1936. március 4-én üzembe állították. Eleinte csalódást okozott a működése, a tervező német szakember sem tudta az egyenlőtlen termelés okát megállapítani. Ezért lehívták Prágából a cseh üvegyárosok „Wärmestelle” intézményének mérnökét, aki megállapította, hogy a kemence igen kényes szerkezetű és precíz irányítást igényel. Miután betanították a személyzetet, a gondok megoldódtak. A kehelytermelés minősége elérte a cseh üvegyárak színvonalát, ami a hazai munkásgárda érdeme volt. A fazekaskemence exportra dolgozott, s mivel munkáshiány volt a szakemberekben, fiatal hazai munkásokat tanítottak be erre a munkára. Tanításuk során ezen a kemencén inkább kvalitásra mint kvantitásra figyeltek – írták a jelentésben. Az éves üvegtermelés 480 096 kg volt. A demizson termelést redukálták, áprilisban beszüntették és csak a fonatlan üveget értékesítették. A fonás alig érte el a 45 ezer litert. Az összes termelés 1936-ban 9 094 569 kg volt, az alábbi megoszlásban:

Kemencék	Kézi üzem	Félaautomata	Owens	Prés	Összesen	%
Fazekas	480 096	-	-	-	480 096	5
I. sz.	447 534	-	-	-	447 534	4
Owens	1 036 163	339 926	3 406 114	-	4 782 203	52
IV. sz.	1 629 706	1 327 627	-	427 403	3 384 736	39
Összesen:	3 593 499	1 667 553	3 406 114	427 403	9 094 569	100
	39,5%	18,3%	37,6%	4,7%	100%	

Évi teljesítmények:

Termelőeszköz	Év	Munkanap	Átlagsúly/kg
Owens kemence Owens gép	1936	305	11 150
IV-es kemence	1936	280	12 050
Fazekas	1936	257	1 870
I-es fazekaskemence	1936	293	1 530

A következő évben a befektetések során megrendelték a Szabó és Mátéfi cégtől a villamos hálózat új berendezését. Befejezték a fazekaskemence építését, a munkásfürdőt. 1937. január 29-én megszüntették a lövontásos salakszállítást, amit a Bamert cég alakított át gépi (drótkötél) üzemeltetésre. átépítették a festőműhelyt, folyamatban volt a felsőtüzelésű kemence átépítése normál, hatfazekas kemencévé. Az 1936-os tifuszjárvány következtében a gyár 300 méter mély kutat fúratott, melyhez a csatlakozó vízvezetékrendszert is kiépítették. ¹¹ Ez a kút volt a városban hatóságilag is az első, melynek vize „ivásra alkalmas” minősítést nyert.

Az I. sz. kád (nappali) kemencét a régi I. sz. kád csónkjából a Passauer cég építtette meg periodikus üzemű nappali káddá (Tageswanne), amelynek üvegminősége a kád és a fazekaskemence minősége között volt. Július 8-án állt üzembe a kemence 10 munkahellyel. Belföldi és export rendeléseket gyártottak rajta, termelése 470 247 kg volt. A IV. számú kád (kádkemence) állandó gondot jelentett, nehogy túlterheljék. Ezért áprilissig két 8 órás műszakban dolgoztak rajta. Miután a rendelések megnövekedtek, három 6,5 órás műszakra tértek át, hogy napi 3,5 műszakkal többet termeljenek. December 31-én oltották ki a kádat, s ezzel 12 évi üzem után került sor átépítésére. A Passauer cég 1938. március 1-re ígérte az üzembeállítását. Az év során termeltek 3 571 827 kg üveget, ebből. öblösüveg és palack 1 310 941 kg, félautomata gépgyártás 1 789 391 kg, préselt üveg 471 495 kg volt. Demizsonból csak fonatlan üvegeket adtak el. Az összes termelés 1937-ben 9 660 038 kg üveg. ¹²

Kemencék	Kézi üzem	Félaautomata	Owens	Prés	Összesen	%
IV. sz.	1 310 941	178 9391	-	471 495	3 571 827	36,97
I. sz. fazék	595 744	-	-	-	595 744	6,17
II. sz. fazék	463 864	-	-	-	463 864	4,80
Nappali	470 247	-	-	-	470 247	4,87
Oberflam I. k.	18 141	-	-	-	18 141	0,19
Owens	1 074 507	231 591	3 234 117	-	4 540 215	47,00
Összesen	3 933 444	2 020 902	3 234 117	471 495	9 660 038	100,00
	40,72%	20,92%	33,48%	4,88%	100%	

Teljesítményi adatok:

Termelési eszköz	Év	Munkanap	Átlagsúly/kg
Owens kemence Owens gép	1937	260	12 400
IV. sz. kemence	1937	305	11 700
I. sz. fazékkemence	1937	305	1 950
II. sz. fazékkemence	1937	232	2 010
Nappali kemence	1937	147	3 200

A kereskedelmi tevékenységről, a gyártmányok értékesítése szempontjából elmondható, hogy a belső piacot a kartellgyezmények szabályozták, ezért a vállalatra eső kontingens elhelyezése nem okozott gondot. 1937-ben például a Hazai Mechanikai Palackgyár üzemszünete miatt a piaci igények Salgótarjánba futottak be. Az exportüzletek alakulása is évről-évre kedvező képet mutatott, üvegáruikkal a legnagyobb cseh, német és belga gyárakkal egyenrangú félként jelentek meg a piacon s fokozatosan mind nagyobb vevőkört hódítottak meg. Nagy tételekben szállítottak az USA-ba, és Angliába a londoni Woolworth áruháznak. Sorbavéve: 1934-ben a céltudatos munka eredményeként hónapokkal előre lekötött kapacitásuk volt, s csupán szállítási képességük korlátozottsága fogta vissza a forgalmat. Angliában a Woolworth cég volt a legnagyobb vevőjük, állandóan új tervekkel és rajzokkal léptek a piacra. Megnövekedett igények miatt a gyár Budapesten kapcsolatot keresett néhány hivatásos művésszel, akik dekorációs terveket készítettek megrendelésükre. Németországban export utazót alkalmaztak, Franciaországban ezzel szemben a behozatali kontingens és a kliring volt az akadály. Jugoszláv exportot annyiban tartotta a gyár fontosnak, hogy fedezni tudja a szódaszükségletét. Amerikában a próbaküldemények után a new-yorki Macy-áruházlánc kötötte le a gyár termékeit. Magyarországról csak a salgótarjáni gyárból vásároltak! Az egyiptomi, palesztinai piac a finomított áruk felvevője volt. A török exportot a felár tárgyalások elhúzódása miatt nem folytatták. Ausztriába a magas behozatali vám miatt csak a finoman megmunkált üvegáruút szállították, az 1-2 vagon üvegáru a jogfolytonosságot volt hivatva képviselni.

A gyár termékskálája

A préselt üvegek között a korsó, palack, serleg (hitelesített), a hitelesíthetetlenek között a pohár stb. volt jelentős. Ez a racionalizálási program eredménye volt, mert Salgótarjánra koncentráldott a gyártása. Csiszolt üvegek között jelentősebb a hitelesített palack, a hitelesíthetetlen korsó, pohár, kehely, tál, váza, stb. Visszaesés az ajkai gyár termelése miatt bizonyos fajtáknál jelentkezett. Az emelkedés ellenben az export javára írható. Színes áruk termelése visszaesett, csupán a festett áruk emelkedtek, valamint az új cikk, a zöldüvegexportban a lámpaüveg. Szállítás 1934-ben 3 100 000 P-vel, 77,2%-os emelkedést jelzett, ebből az export valamivel több volt mint 600 000 P, ez 46,7%-os emelkedést jelzett.¹³ Az exportszállítások értéke állandó növekedést mutatott, az 1934. évi 659 ezer pengőről 1935-re 1 117 ezer pengőre emelkedett. Ez az 1935-ös év arról is nevezetes volt, hogy majd mindegyik külföldi vevő személyesen is felkereste a gyárat. Angliában, Franciaországban nem változott az export helyzete. Az amerikai piacon új cikként a szifonüveggel jelentek meg. Egyiptomban, Palesztinában a tömegáru értékesítésének a szükségessége merült fel. Ausztriában maximálták a behozatalt, így Salgótarján csak egy vagon csiszolt áruval szerepelhetett. Olaszország felé a trieszti szeszgyár volt a vásárló 1,7 millió palackkal, Szfria pedig zöld lámpaüveget szállítottak.¹⁴ Fejlődés volt kimutatható 1936-ban is. Az évben 1 443 ezer pengőt számláztak, ami 29%-os emelkedést jelentett az előző évhez

képest. Angliából új vevőként a Lawleys Ltd. jelentkezett, az értékes cikkek termelésével és eladásával itt a fuvardíj emelkedését akarták áthidalni. Franciaországban egyedárusítást biztosítottak az Alfondari és Cie párizsi cégnek. USA-ban a helyszállítás továbbra is sikerág volt. Egyiptom és Palesztina felé az export mindinkább visszaszorult. Itt a tokodi gyárral kellett versenyezniük, alacsony árak mellett. Üzleti szempontból ahol csak lehetett átengedték a piacot, hogy minél több alacsony árfekvésű terméket legyen kénytelen gyártani Tokod. Ausztria felé nem exportáltak, mert az egy vagon árut 3 000 Schillingért megváltották az osztrákok. A trieszti sörgyár milliós tételű rendelései fontosak voltak, mert így az Owensgépet egész évben foglalkoztatni lehetett. Albánia kisebb tételekkel jelentkezett, a piacot fejlődőképesnek ítélték. Argentínában csak képviselőt tartottak. A hazai piacon a zöldüveg eladásban értek el sikereket, miután a Részvénytársaság Lukács-fürdő, Igmándi-forrás, Harmat-forrás jelentkezett nagy rendelésekkel. A finomító műhelyek nem tudtak lépést tartani a kehelyfúvó munkások teljesítményének növekedésével, ezért a német és osztrák cégektől finomító munkagépeket rendeltek. Budapesten az irodaházukban mintatermet rendeztek be a külföldi utazóknak. Miután az USA-ban nem vált be a szifonüzlet, új üzletpolitikára volt szükség. Egyiptom, Palesztina, Szíria piacain tömegcikkek eladása volt jelentősebb.

A bécsi Österreichische Kontrollbank vezetése alatt „Orientexportabkommen” jött létre osztrák, cseh, jugoszláv, német üvegyárak részvételével, ahová a salgótarjáni gyár is szeretett volna bekapcsolódni. Olaszországi behozatali engedély kérésére miatt a sörgyárak rendelkezésében lemaradás volt (3 millióból 1 millió palack), a mennyiséget a sajószentpéteriek gyártották le. Albániából csak a korcái gyár rendelése futott be sörösüvegekre, valamint néhány vagon öblösüveg igény.

A vállalat exportcsúcsát az 1937-es év jelentette, 155 vagon csiszolt és 85 vagon zöldpalackot értékesítettek. Ezt a jelentős eredményt a régi fazekaskemence átépítése tette lehetővé, amelynek segítségével a világversenyben érvényesülő minőségi üvegárú gyártása vált lehetővé. A belföldi és külföldi értékesítés terén elért eredmények a vállalat pénzügyi helyzetét is kedvezően befolyásolták. 1936-ban 600 ezer, 1937-ben 810 ezer pengőt törlesztettek a Salgótarjáni Köszénbánya Rt.-nél, sőt 1936-ban megvették a Saxlehner család tulajdonában lévő üveggyári részvényeket is.

A fehérüvegyártás bevezetése miatt a kvarchomok beszerzése egyre több gondot okozott, mivel a hazai üveghomok csak sötétzöld üvegárú gyártására volt megfelelő. Az SKB Rt. vezetése nagy vára-kozással tekintett 1936-ban Putnoky László műegyetemi tanár tevékenységére, mely szakvéleményében a Kővágóörsön talált kvarckő fehérüvegyártásra való alkalmazását lehetségesnek ítélte. A területet az igazgatóság haszonbérbe vette, de az ellenőrző vizsgálatok csalódást okoztak. A kvarckő csak költséges tisztítás után volt alkalmazható az üvegyártásban. A cseh és német kvarchomok költséges szállítása még mindig olcsóbbnak bizonyult a tisztítási költségekhez képest. A kővágóörsi kvarckő végül az SKB Rt. új érdekeltisége, a zagyvarónai Magyar Vasöntözetgyár számára vált fontossá a ferroszilícium gyártásban.

A gyártási kapacitás megközelítően teljes kihasználása következtében a munkáslétszám jelentősen emelkedett, a kérdéses időszakban 900-1000 fő volt. Szakmunkásokban mutatkozott állandó hiány, s ennek biztosítása súlyos gondot okozott. Az exportüzlet szakmunkásigényét a gyár saját képzési munkásgárdával is igyekezett megoldani. A szakma megkedveltetése érdekében a finomcsiszolóban és az üvegfestődében a termelőmunkában résztvevő tanoncoknak heti 4-6 pengő fizetést is biztosítottak. Az 1937-ben alkalmazott 116 segéd a következő szakmák között oszlott meg: 71 üvegcsiszoló, 23 lakatos, 3 faesztergályos, 4 kovács, 5 villanszerelő, 4 asztalos, 2 ács és 4 kőműves. Ugyanekkor a 31 tanonc közül: 27 üvegcsiszoló, 3 lakatos és 1 faesztergályos volt. 1937-ben 42 saját nevelésű csiszolósegéd szabadult fel. A vállalat szempontjából a begyakorlott szakmunkások és segédmunkások megtartása érdekében szociális és kulturális létesítményeket hoztak létre. Ennek sorában 1936-ban nyílt meg a munkásfürdő, 1938-ban az új kultúrotthon, amelyben helyet kapott: a könyvtár, az olvasókör, a színjátszó csoport, a népi zenekar és az 1936-ban szervezett tánczenekar. A politika azonban bevonult a gyárba is. Az igazgatóság akciót kezdeményezett a külföldről származó és itt letelepedett családok munkások magyar állampolgárságának megszerzésére, családi nevük magyarosítására. Ennek eredményeképpen 38 munkás magyarosította családnévét 1937-ben. A régi, cseh illetőségű festőmestert, Gartner Ottót elbocsátották a kerületi iparfelügyelőség javaslatára. Helyette egy magyar állampolgárságú és eddig Bulgáriában dolgozó festőmestert, Opitz Frigyeszt bízták meg a festőde-
zetésével.

A társulat vezetésének az élén 1934-ben történt jelentős változás, két új igazgatósági tagot választottak. Dr. Chorin Ferenc helyett dr. Budfalvi Bud János (1880-1950) statisztikus, egyetemi tanár,

volt pénzügy ill. kereskedelemügyi miniszter a társulat elnökeként lett az igazgatóság tagja. A másik igazgatósági tag, Zoltán Frigyes társulati gyárigazgató lett. A megújult igazgatóság a következő személyekből állt: Bud János, Deszberg Antal közgazdász, bányavállalati igazgató, Garay Károly, dr. Lévy Béla ügyvéd, Mühlig Antal, Mühlig J. Miksa, Róth Flóris bányai igazgató, Saxlehner Kálmán és Ödön keserűvíz-telep és gyártulajdonosok, Wahl Henrik és Zoltán Frigyes.

1936-ban új tagként Samarjay Lajos a MÁV elnöke szerepelt az igazgatóság tagjai között. Az elhunyt Saxlehner Ödön (1871-1936) főkonzul¹⁸ gyártulajdonos helyett Szontagh Jenő (1873-1939) politikus, felsőházi tag került az igazgatóságba.

2 A Salgótarjáni Üveggyár Rt. a második világháború időszakában. A hadigazdaság évei 1938-1944

A harmincas évek második felének burkolt előkészületei után 1938-tól a hadigazdálkodás évei következtek. 1938 elejére a gyár megnagyobbította a IV. fehér kádkemence olvasztófelületét 12 m²-ről 18 m²-re. A hűtőt két 90 cm széles, Amgler Morton rendszerű hűtőgéppel szerelték fel, s ezzel az 1938-tól szélesedő belső piac felvevőképességét ki tudták szolgálni. A belföldre vonatkozó kétéves kartellszerződést 1938-ban meghosszabbították a Hazai Mechanikai Palackgyárral. Ez annál is fontosabb volt, mivel a politikai életben bekövetkezett változások után a Böhmische Union Bankban tömörült gyárak felmondták 1938. december 31-ével a közel négy évtizedes palackkattelt. A hazai piacon tovább folyt a verseny a parádi Anhalzer-céggel, különösen a fehérüveg területén. Tárgyaltak a sajszentpéteri gyárral is a fehér és félféher üvegek értékesítése tárgyában. A salgótarjáni gyárban a termelésben való jelentős visszaesést 1938-ban a zöldüvegüzem 5 és félhónapos leállása okozta, viszont figyelemre méltó, hogy 1939-ben a gyártás már csúcsértéket ért el. (1938: 6 millió kg, 1939: 9,4 millió kg üveg) A kádkemence újjáépítésének ideje alatt az üvegmunkásokat más kemencékhez, illetve napszámos munkára osztották be, a munkáslányokat és nélkülözhető napszámosokat elbocsátották. A gyár vezetése úgy ítélte meg, hogy a politikai élet változásai miatt az árukészletet Budapesten raktározzák el. Így egyre több vagon árut szállítottak a fővárosba. A gyár mennyiségi növekedése újabb beruházásokat igényelt, ennek sorában a finomító műhelybe új gépeket rendeltek, bővítették a csiszoldást. A termelési eredményeket nehéz körülmények között érte el a gyár. A szénellátás állandóan akadozott, az Ipari Anyaghivatal a vállalat szénigényléseit állandóan csökkentette. Hasonló nehézségbe ütközött a homok és szóda ellátás biztosítása is. A német szudétaföldi homok beszerzésének nehezedeése miatt – amit súlyosbított az 1893-ban vásárolt saját homokbányájának kimerülése is – 1941-ben Szilárdy Béla és István 10 holdnyi területét vették haszonbérbe homokkitermelés céljából. A háború utolsó két évében a dorogi Reimann-akna homokját használták fel üvegtüskészítésre. Mozgósítások miatt a szakmunkások bevonulása hátrányosan érintette a folyamatos termelést. Az esetleges nyersanyagzavart elkerülendő, bolgár és jugoszláv homokforrás után is néztek, sőt tervbe vették a vízüveg gyártás bevezetését is. A beruházások sorában a munkáskolónia házait rendbehozatták, szennyvízhálózatot építettek ki és kikövezték a lakótelep útját.

A termelés során a zöldüveggyártást 16 hónapos üzemelés után június 11-én leállították, mivel a Felvidék visszacsatolásával várt rendelőstöbblet nem jelentkezett. Az Owens kádon termeltek 1 912 353 kg üveget, ebből: kézi üzem 472 753 kg, félautomata 107 065 kg, gépi üzem 1 332 535 kg volt. A fehérüveg termelésben a belföldi gyenge rendelés volt a jellemző. Az I.sz. fazékkemencén szinte csak export kehely és korsó készült, a mennyiségre jellemző, hogy a finomító műhelyek nem tudták utolérni a napi termelést. Átmenetileg színes palackot is gyártottak a lecsökkent exportmegrendelés következtében. A kemencén a termelés 550 851 kg volt. A II. sz. fazékkemence kizárólagosan színes üveget gyártott exportra, 625 484 kg mennyiségben. A nappali kemencét márciusban leállították a gyártott üveg gyenge minősége miatt, termelése 252 004 kg volt. A IV. sz. kádkemence 1937. december 31-én oltották ki, majd 1938. március 31-én teljes felújítás után állították ismét üzembe. A hozzáépített amerikai AMCO hűtőkemencék is kifogástalanul dolgoztak, de rendelés hiánya miatt a termelőképeséget nem tudták kihasználni. Az eddig kézzel gyártott termékeket gépi termeléssel kívánták előállítani, hogy ezzel kihasználják a gépek kapacitását. A raktárra történő termelés helyett a gyár vezetői szorgalmazták a keleti piacok meghódítását. Erőfeszítéseik ellenére, mégis kénytelenek voltak bevezetni a kétműszakos termelést úgy, hogy minden munkás csak 4 napot dolgozott hetente. A kereset lecsökkenését szénjárandósággal igyekezett a gyár kompenzálni. Hogy ne kelljen embereket elküldeni, minden exportot felvállaltak. A termelés 2 704 729 kg volt, ebből: öblösüveg és palack 1 143 396 kg, félautomata gépi üzem 1 060 466 kg, préselt üveg 500 887 kg. Demizsonból a fonatlan üveg

eladás volt továbbra is a jellemző. A gyári mechanikai műhelyeket a termelőberendezések javításával foglalkoztatták. Befejeződött a „Skala” csiszoldában 14 új csiszolóműhely felállítása, ezzel a „Glauber” csiszolda éjjeli műszakját befejezték. A festőde kibővítésével egyidőben 8 tanulót is felvettek. A petróleumos, benzines beégetés helyett a Shell Rt. által előállított gáz felhasználásával is kísérleteztek.

Össztermelés 1938-ban 6 045 421 kg volt.

Kemencék	Kézi üzem	Félautomata	Owens	Prés	Összesen	%
I.sz. Fazék.	550 851	-	-	-	550 851	9,1
Nappali	252 004	-	-	-	252 004	4,3
II. sz. Fazék.	625 484	-	-	-	625 484	10,3
Owens kem.	472 753	107 065	1 332 535	-	1 912 353	31,0
IV. sz.	1 143 396	1 030 446	-	500 887	2 704 729	44,5
Összesen	3 044 488	1 167 511	1 332 535	500 887	6 045 421	100,0
	50,0%	19,2%	22,5%	8,3%	100 %	

Teljesítmények:

Kemencék	Év	Munkanap	Átlagsúly/kg
Owens kemence	1938	133	14 500
IV. sz. kemence	1938	250	10 800
Nappali kemence	1938	75	3 380
I.sz. fazékkemence	1938	300	1 860
II. sz. fazékkemence	1938	300	2 080

A Szudétaföld Németországhoz csatolása következtében a csehországi üvegipar nagy része német érdekelttség lett, de ennek horderejét még nem lehetett felmérni. Egyes jelzések szerint Németország le fogja állítani ezeket a gyárakat, így a salgótarjániak piaca bővíülhet. Az igazgatóság összetételében ismét változás állt be, mivel Szontagh Jenő és dr. Lévy Béla levélben lemondott tagságáról, új tag gr. Thorotzkay Miklós lett. 1939-ben a befektetések során a salakhányó területét növelték földterület kisajátításával. Súlyos tehertétel volt a légvédelmi berendezések megvalósítása, a 3 óvóhely építése. A festőde bővítése befejeződött, új beolvasztó és beégető kemencét rendeltek. A tokodi gyár üzem-bővítésének hatására előterjesztést tettek egy olyan program megvalósítására, mely a felesleges áruszállítást és árutárolást kiszűrhővé volna ki. Az átépítés alatt álló I.sz. fazekaskemence mellett egy új fazekaskemencét is terveztek két AMCO hűtővel. A régi durvacsiszoldát és finomcsiszoldát lebontva, lehetővé vált volna a hűtőkemencéből kikerülő árunak a csomagolóba történő közvetlen szállítása. A tervek kivitelezésére a Berlin-New-York Amsler Morton Co. szakemberét, dr. Fritz Eckert kérték fel. A zöldüvegyártásban a háború kitörése megakadályozta az exportot, leállt a söröspalack kiszállítás. Az I.sz. fazekaskemence mellett a IV. sz. kádkemence is dolgozott. Március 1-től bevezetésre került a 8 órás munkaidő, amit a gyári munkások kedvezőlenül fogadtak. Közben a Honvédelmi Minisztérium hadiüzemmé nyilvánította a gyárat – amit a társulat kérésére egy időre visszavontak. A nyers-anyaghiány (homok, szóda, glaubersó) ellenére az Owenskádön termeltek 4 702 427 kg üveget: kéziüzem 1 079 593 kg, félautomata üzem 332 963 kg, Owens gép 3 289 871 kg. A fehérüveg termelés során az I. sz. fazekaskemence minőségileg kielégítően termelt, de elavult konstrukciója miatt 1940 februárjában átépítés miatt leállították. Termelése exportkehely és korsó volt 444 207 kg mennyiségben. A II. sz. fazekaskemence exportra színes üveget gyártott, de miután a csiszoló munkások sztrájkba kezdtek, a személyzetet szabadságra küldték. Ősszel már belföldre is termeltek színes üveget. A IV. sz. kád gyenge teljesítményével az üzemet nehezen lehetett fenntartani. Két műszakban készletre dolgoztak. Márciusban ezért heti két szünnapot is bevezettek, áprilisban a személyzetet szabadságolták. A termelés 3 769 712 kg üveg volt, ebből: öblösüveg és palack 1 566 663 kg, félautomata gépgyártás 1 680 490, préselt üvegáru 522 559 kg. Élénkség a demizsonüvegeknél volt érezhető, emelkedett a fonatlan üvegek eladása (143 838 l). A finomító műhelyek foglalkoztatása teljes volt, vele szemben a festődét részben meg kellett szüntetni. (A dekor-árut kizárólag Anglia vásárolta, a szállítás a háború miatt szünetelt.)

Összes termelés: 9 471 944 kg üveg volt.

Kemencék	Kézi üzem	Félautomata	Owens	Prés	Összesen	%
I.sz. fazék.	444 207	-	-	-	444 207	4,7
II. sz. fazék.	555 598	-	-	-	555 598	5,9
Owens	1 079 593	332 963	328 9871	-	4 702 427	49,6
IV. sz. kád	1 566 663	1 680 490	-	522 559	3 769 712	39,8
Összesen	3 646 061	2 013 453	328 9871	522 559	9 471 944	100,0
	38,6%	21,3%	34,7%	5,4%	100%	

Teljesítmény:

Kemencék	Év	Munkanap	Átlagsúly/kg.
Owens kemence	1939	262	17 800
IV. sz. kemence	1939	281	13 300
I.sz. fazékkemence	1939	241	1 850
II. sz. fazékkemence	1939	262	2 130

A saját nevelésű szakmunkások létszáma jelentős volt, de még mindig lehetett érezni egyes speciális termékek mestereinek a hiányát. Ez annál is inkább jelentkezett mert azt év folyamán Lányi ezredes, katonai parancsnok szükségesnek látta 11 külföldi (szlovákiai) szakmunkás elbocsátását. A tanoncok foglalkoztatása esetében a lecsökkent export miatt a csiszoló munkásoknak nem tudtak munkát biztosítani, ezért a segédeknek felmondtak, 20 csiszoló tanuló tanoncszerződését felfüggesztették.²² Az 1940-es évben attól tartottak, hogy az export hiánya miatt a nehezen szerzett munkásállomány szétszóród. A belföldi szükségletre való termelés az új cikkek mellett új béreket is hozott a munkásoknak. Miután kimaradtak a németországi homokszállítások, az üzemelés biztonsága forgott veszélyben. Várható volt, hogy bekövetkezik a hadiüzemmelé nyilvánítás 1941 első hónapjában.

A gyári festőde redukált személyzettel dolgozott, és a csiszolda is még megfelelő ellátással üzemelt. A gyár Erdélyben keresett fehérüveg olvasztásra alkalmas homokot, mivel súlyos nyersanyaghiány lépett fel. Kezdetben csak szódahiány volt, majd homokhiány jelentkezett. Váratlanul jelentkezett a csiszolómunkások Budapestre csábítása, ahol német eredetű, nyers, csiszolatlan import üvegek díszítésére gomba módra elszaporodtak a kisüzemek. Fritz Ecker mérnököt 1940. április 1-től három évre leszerződötték az üzem műszaki reorganizálására. (Évente 6 hétre személyesen is megjelent.) A zöldüveg termelésben a berendezések teljesítőképességük határán dolgoztak, az Owens kemencét 17 hónapos üzemelés után, július 7-től egy hónapig felújították. Foglalkoztatás olyan erős volt, hogy kénytelenek voltak a fehér üveget gyártó nappali kemencét átépíteni és december 5-én zöld üveggel indították. Az Owens palackokat az eddigi nyersolaj beégetés helyett az olcsóbb generátorgázzal égették. Beszúntették a világoszöld színű palackok gyártását, sőt a belföldi igények miatt az exportot is leállították. Termeltek 5 113 443 kg üveget, ebből: kézi üzem 1 177 059 kg, félautomata 529 957 kg, Owens gép 3 406 427 kg volt. A zöld nappali kemencén 39 734 kg üveget termeltek.

A fehérüveg gyártásban az I. sz. fazekaskemencét kioltották februárban és csak április 23-án indult újból. Ezen főleg amerikai piacra szánt árut termeltek június közepéig rendeléssel ellátva. Termelése 392 783 kg üveg volt. A II. fazekaskemence kizárólag színes üveget állított elő, prés és félautomata gépeket látott el alapanyaggal, amiből 545 690 kg-ot termelt. A IV. sz. kemence egyenletesen dolgozott, belföldre termelt 3 921 180 kg üveget. Ebből: öblösüveg és palack 1 658 976 kg, félautomata gyártás 1 705 006 kg, préselt üveg 557 198 kg volt. Az I. sz. nappali kemence munkahelyén félautomata gépeken szezonárut termeltek. Augusztus 17-én kioltották rendelés hiánya miatt, majd decemberben zöldüveggel újraindították. Termelése 504 047 kg volt. A demizonosüvegek iránti kereslet folyamatosan emelkedett, a fonást azonban redukálták, termelésük 298 090 l volt.²³

Teljesítmény alakulása:

Kemencék	Év	Munkanap	Átlagsúly/kg
Owens kemence	1940	285	17 900
IV. sz. kemence	1940	279	14 200
Nappali kemence	1940	141	3 800
I. sz. fazékkemence	1940	212	1 870
II. sz. fazékkemence	1940	282	1 930

Kemencék	Kézi üzem	Félautomata	Owens	Prés	Összesen	%
Fazekas I.	392 783	-	-	-	392 783	3,7
Fehér Tageswanne	-	504 047	-	-	504 047	4,7
Fazekas II.	363 720	43 630	-	138 340	545 690	5,2
IV. kád	1 658 976	1 705 006	-	557 198	3 921 180	37,2
Owens	1 177 059	529 957	3 406 427	-	5 113 443	48,8
Zöld Tageswanne	-	39 734	-	-	39 734	0,4
Összesen:	3 592 538	2 822 374	3 406 427	695 538	10 516 877	100,0
	34,0%	27,0%	32,3%	6,7%	100%	

1940-ben leégett a régi III. sz. zöld kemence, helyére fából készült, csiszolt exportraktár létesült. Ezt váltotta ki még 1940-ben két nagy vasbeton készáruaktár.

A Feketeerdői Üveggyár Rt.-t (Bihar megye) megvételre ajánlották fel a salgótarjáni gyárnak. A kiszállt szakértők különösen azért tartották volna fontosnak a gyár megvételét, mert saját lignitbányája mellett, bőséges kvarchomokkal is rendelkezett. A gyár megvételének szándékát a Kereskedelmi Bank is támogatta. Az igazgatósági tagok közül közben az elhunyt gr. Thorotzkay Miklós helyét, gr. Hoyos József és dr. Marsovszky Ivor töltötte be, ezzel Bud János elnökle alatt 11 tagú igazgatótanács irányította a gyárat.²⁵ A volt cseh kartell ügyében a Siemens-féle aussigi gyár szerette volna ha Salgótarján ismét elismerte volna az Union Bank Treuhand szerepét. Salgótarjának a feltétele kettős volt: egyrészt a Heimatschutzra vonatkozott, másodsorban rögzíteni szerették volna a második Owensgéphez való jogukat mivel a hazai piacon a parádi és sajószentpéteri gyárral álltak erős versenyben a fehérüvegyártásban. A hazai zöldüvegkartell közben úgy módosult, hogy megegyeztek a Hazai Mechanikai Palackgyárral a termelő berendezések kölcsönös korlátozásában.

A salgótarjáni gyárban az Owens kemence az 1941-ben bekövetkezett kisebb zavartól eltekintve folyamatosan dolgozott, és csak december 31-én oltották ki. Az I. sz. kádat május közepére folytatódólagos kemencévé építették át. Hűtésre a II. sz. fazekas kemencével volt közös. A III. sz. kemence március 26-án állt üzembe, kezdetben műszaki hiba akadályozta egyenletes termelését. A Romániából menekült munkásokkal telepítették meg a zöld palackfűvő állományt. A zöldüveg termelésben a konjunktúra azt eredményezte, hogy a fehérüvegre tervezett III. sz. kádkemencét is zöld palackok gyártására állították át. Újszerű, magasan álló munkahelyekkel dolgozó kád lett, a kifűjt palackok csúsztatón át kerültek a hűtőbe. A keresletet azonban nem tudták kielégíteni. Az Owens kádon és a többi zöld kemencén termeltek 9 508 838 kg üveget. Az Owens kád kézi üzeme 1055835 kg, félautomata berendezése 1 282 070 kg, Owens gépe 3 548 492 kg, összesen: 5 886 397 kg üveget állított elő. Nappali kemence 273 232 kg, az I. sz. kemence 1 450 935 kg, a III. sz. kemence 1 898 274 kg üvegsúlyal szerepelt. 1940-ben még csak 5 153 177 kg üveg volt a gyártás eredménye!

A fehérüveg termelése során az I. sz. fazékkemencén gyártották az igényes export árut eleinte a jugoszláv, török, svájci és német számlára. Belföldi piacon a luxuscikkeket ekkor vezették be. Termelés 590 206 kg volt. A II. sz. fazékkemencén színes üveget állítottak elő, miután augusztusban lebonították az üzembe állított I. sz. zöld kád jobban tudott termelni. Termelése 293 399 kg volt. A IV. sz. kádkemence egyenletes működése mellett magas volt a teljesítménye, és szinte csak külföldi megrendelésre dolgozott. Termelése 4909671 kg üveg, ebből: öblösüveg és palack 1 956 036 kg, félautomata 2 286 556 kg, préselt üveg 667 079 kg volt. Demizsonból 146 100 literet fontak, de a fonatlan üvegek eladása továbbra is vezetett.²⁶

Teljesítményi adatok:

Kemencék	Év	Munkanap	Átlagsúly/kg
Owens kemence	1941	298	19 700
IV. sz. kádkemence	1941	303	16 200
Nappali kemence	1941	82	3 300
I. sz. fazékkemence	1941	289	2 040
II. sz. fazékkemence	1941	189	1 660
I. sz. zöld. kemence	1941	226	6 400
III. sz. zöld. kemence	1941	237	8 000

Összes termelés: 15 302 114 kg (rekord szám!)

Kemence	Kézi üzem	Félautomata	Owens	Préselt	Összesen	%
Fazekas I.	590 206	-	-	-	590 206	3,9
Fazekas II.	193 000	20 000	-	80 399	293 399	1,9
(zöld) Nappali kád	273 232	-	-	-	273 232	1,8
IV. sz. kád	1 956 026	2 286 556	-	667 079	4 909 671	32,0
I. sz. kád	1 192 321	258 614	-	-	1 450 935	9,5
III. sz. kád	-	1 898 274	-	-	1 898 274	12,0
Owens	1 055 835	1 282 070	3 548 492	-	5 886 397	38,9
Összesen:	5 260 630	5 745 514	3 548 492	747 478	15 302 114	100,0
	34,4%	37,5%	23,2%	4,9%	100%	

A beruházások során meg kell említeni a finn üvegyárból vett automata palackgyártó gép szere-
lését, és a nagy, hat fazékkemencét magába foglaló kemencecsarnok építését. Egy szárvidéki üveg-
gyárban megvettek egy vadonatúj, 4 tonna üveget olvasztó kis kádkemencét, melynek építése is
megindult. (V. kádkemence nevet kapta.) Ganz és Társa cégtől szénszállító berendezést rendeltek a
generátorhoz. A nagy hutacsarnok elferdült tetejét megjavították, a Szilárdytól vásárolt telket bekerí-
tették. Losoncon megvették egy lebontásra ítélt gyártelep összes anyagát, így téglával, fával, bádoggal
ellátták magukat. (Javításokra gondolva.) Évek óta elvi vitában álltak az Owensgép szindikátusával az
un. Europischer Verband der Flaschenfabriken G.m.b.H. Düsseldorf céggel – a második Owens-
géphez való jogukat illetően. A német kormány kezdeményezésére, a német üvegyárak termelésének
szabályozására létrejött a „Glastreuhand G.m.b.H. Berlin” mely nem érinti ugyan a Németországon
kívüli gyárakat, mégis szükség volt a hozzájárulásukra, amit viszont csak azon feltétellel vállaltak,
hogy a második Owensgép jogát megkapják. Elfogadás után megrendelték a berliner Maschinen-
baugesellschaft vormalis L. Schwarzkopf cégnél a második, modernebb Owensgépet. Szállítási határ-
idő kb. 2-3 év volt. Megrendelték a IV. sz. kád helyére az új kádat is, és felújították a zöld üvegtermel-
és keverő berendezéseit. Mint ismeretes, a Kereskedelmi Bank az év elején felkérte a gyárat szakértői
szemlére a feketecserdői üvegyár telepén. A gyár megvétele a helyi viszonyok kedvezőtlen alakulása
folytán nem látszott „lukratív” vállalkozásnak – ezért a tarjániak ellátták a vételtől. A Tokodi Üveg-
gyár vezetése „fait à compli” fizetett és megvásárolta a gyárat és utólag felkínált Sagótarjának 50%-
os részesedést. Az ÜVÉRT szerződésének meghosszabbítása végett ehhez hozzájárult a „Salgó” veze-
tése. A Feketecserdői Üvegyár üzemeltetése érdekében szindikátusi szerződést kötöttek, s ennek értel-
mében az első év végéig a Tokodi Üvegyár, majd 3 évig a Salgó, majd ismét 3 évig a Tokodi Üveg-
gyár vezetné a gyárat.

A feketecserdői gyár ÜVÉRT kontingensét 12%-ban állapították meg. 1942. január 1-én vették át a
gyár vezetését, ügyrendet dolgoztak ki, adminisztrációs organizációt fektettek le, mivel gazdaságilag
veszteséges volt a gyár.

1941-ben Marsovszky Ivort a vállalat alelnökévé választották, de a vállalat vezetése időközben is
módosult. 1940. november 27-én a csaknem az alapítástól szolgálatban álló gyárigazgatói hatáskörrel
felruházott Szenté László öngyilkos lett. Utódja Schreiner Jenő bányagazgató lett 1941. január 15-
től.²⁸ Az 1942-es közgyűlés a társaság alapítókéjét (1 millió P.) 25 ezer darab egyenként 40 P névérték-
ű bemutatásra szóló új részvény kibocsátásával 2 millió pengőre emelte. (A Tokodi Üvegyárral
megvásárolták a feketecserdői üvegyárat.) A termelést befolyásoló tényezők közül a homokellátás
állandó gond volt, ezért a német szállítmányt a dorogi homokkal helyettesítették. Sikertült román és
horvát szódát is vásárolniuk a német szódaszállítmány mellé. Az alapanyagok mellett növelte a gon-
dot, hogy az üzemvezetőket legnagyobb része munkaszolgálatra vonult be. Az igazgatóság ezért
Wiesinger Károlyt nevezte ki helyettes gyárigazgatónak.

A gyártás során a zöldüveg termelése a múlt évi 8,5%-kal túllépte. Az I. sz. kád októbertől szü-
nelt, júniusban szódahiány miatt termelése csökkent, a gyártás 17 hónapos volt (1941. május – 1942.
október). Owens kemence augusztusban és szeptemberben boltívének beszakadása miatt szünetelt. A
III. sz. kád egy hónapi javítás miatt állt márciusban. A termelés összesen 10 233 525 kg üveg volt.
Ebből: Owens kézi üzem 1 176 982 kg, félautomata 1 253 144 kg, Owens gépi 3 057 627 kg. A nap-
pali kemence nem termelt, az I. sz. kemence 2 494 696 kg, a III. sz. kemence 2 251 076 kg üveget
gyártott. A fehérüveg termelésben a II. sz. fazekaskemence kiesett, de üzembe helyezték júniustól az

új V. sz. kádat. Az I. sz. fazekaskemence svájci és német rendelésre dolgozott, valamint belföldi luxuscikket állított elő. Termelése 622 331 kg volt. A IV. sz. kádkemence 1942. december 31-ig, 32 hónapon keresztül egyenletesen dolgozott (összesen: 12 865 672 kg üveget termelt). A termelése 4 915 361 kg üveg volt. Ebből: öblösüveg és palack 2 184 717 kg, félautomata és gépgyártás 2 194 783 kg, préselt üveg 535 861 kg. Az V. sz. kádkemence termelése június 8-án indult. Az Imag hűtőkemencéjét az I. sz. zöld kádtól szerelték át. Tisztán magyar homokot olvasztottak benne, áru minősége kifogástalan, csak a színe hagyott kívánnivalót. Miután szeptembertől német homokkal fele arányban keverték, a szín is megjavult. A félév alatt termeltek 1 275 644 kg üveget. A demizsonfonást beszüntették és csak fonatlan üveget értékesítettek. A fehérüveg termelése: 6 813 336 kg, ebből: az I. sz. fazekaskemence 622 331 kg, a IV. sz. kemence 4 915 361 kg, az V. sz. kádkemence 1 275 644 kg. Az összes termelés 15 302 114 kg üvegáru szállítása mellett 17 046 861 kg volt.

Kemence	Kézi üzem	Félautomata	Owens	Préselt	Összesen	%
I. sz. fazekaskemence	622 331	-	-	-	622 331	3,7
IV. sz. kád	2 184 717	2 194 783	-	535 861	4 915 361	28,8
V. sz. kád	-	1 275 644	-	-	1 275 644	7,5
I. sz. kád	2 229 491	265 205	-	-	2 494 696	14,6
III. sz. kád	-	2 251 076	-	-	2 251 076	13,2
Owens	1 176 962	1 253 144	3 027 627	-	5 487 753	32,2
Összesen:	6 213 521	7 239 852	3 057 627	535 861	17 046 861	100,0
	36,4%	42,5%	17,9%	3,2%	100 %	

Teljesítmény alakulása:

Kemencék	Év	Munkanap	kg. átlagsúly
Owens kemence	1942	260	21 106
IV. sz. kádkemence	1942	300	16 384
Nappali kádkemence	1942	-	-
I.sz. fazekaskemence	1942	291	2 138
III. sz. fazekaskemence	1942	-	-
V. sz. kádkemence	1942	174	7 320
I.sz. kádkemence	1942	281	8 877
III. sz. kádkemence	1942	281	8 010

A Böhmische Union Bankkal megegyezés született, a szudéta gyárak hajlandók voltak 15,5 millió darab kontingenshez hozzájárulni (adtak 3 238 000 db-ot 100 db-ként 10 pfening lefizetése ellenében.) A Feketeerdői Üvegyár termeléséről is kell ebben az időszakból szólni, ugyanis január 1-vel vették át a gyár felügyeletét. Salgótarjánban a gyár vezetésében váltás volt. Fazekaskemence vezetője Grosz Jenő, helyettese: Reiner István; gépműhely vezetője: Szabó László mérnök, raffineria vezetője Eisenkolb Alfonz, festőde vezetője: Lauffer Miklós katonai, – illetve munkaszolgálatot teljesített. Horváth főhutamester pedig megbetegedett. A feketeerdői gyár üzemvezetője: Erneyi mérnök bevonult, üzemvezető – az ÜVERT cégvezetője: Dr. Gurmai Mihály lett. Mivel csak gond volt ezzel a gyárral, a tokodi gyár vezetésével egyetértően elhatározták a Feketeerdői Üvegyár részvényeinek eladását. 1942-ben új igazgatósági tag került a társulathoz ifj. dr. Heinrich Antal személyében. A felügyelő bizottsági tagok számát is felemelték hatra, a két új tag Fráter Jenő ny. altábornagy és Ajhtay József ny. bírósági. 1943-ban a zöldüveg termelésben az I. sz. kád egész évben dolgozott, az Owens kád 10 hónapig, a III. sz. kád 9 hónapig termelt. Összes termelés 9 546 447 kg volt, ebből: Owens kád kézi 983 318 kg, félautomata 822 560 kg, Owensgépi 2 902 514 kg. Az I. sz. kád 3 220 559 kg, a III. sz. kád 1 617 469 kg üveget állított elő. A zöldüveg termelés ennek ellenére csökkent, mivel a III. sz. kádat fehérüvegre állították át a tokodi gyárral szembeni lemaradás megszüntetése érdekében. Fehérüvegből a fazekaskemence és az V. sz. kád egész évben, a IV. sz. kád februártól dolgozott. Gyártottak az I. sz. fazekaskemencén 649 460 kg üveget belföldre és svájci exportra. A IV. sz. kádon 4 048 126 kg üveget, ebből öblös üveg és palack 1 997 646 kg, félautomata 1 595 370 kg, préselt üveg 455 110 kg volt. Az V. sz. kemence konzervüvegeket gyártott 2 068 028 kg súlyban. A III. sz. kádkemencén októbertől decemberig fehérüveget termeltek 604 759 kg. súlyban. Összes fehérüveg termelés 7 370 373 kg volt.

Összes termelés: 16 916 820 kg.

Kemence	Kézi üzem	Félautomata	Owens	Préselt	Összesen	%
I.sz. faz.	649 460	-	-	-	649 460	3,8
IV. sz. kád	1 997 646	1 595 370	-	455 110	4 048 126	23,9
V. sz. kád	-	2 068 028	-	-	2 068 028	12,2
I.sz. kád	2 569 884	650 675	-	-	3 220 559	19,1
III. sz. kád	-	1 617 496	-	-	1 617 496	9,6
III. sz. fehér kád	-	604 759	-	-	604 759	3,6
Owens	983 318	822 560	2 902 514	-	4 788 392	27,8
Összesen	6 200 308	7 358 888	2 902 514	455 110	16 916 820	
	36,7%	43,5%	17,1%	2,7%	100%	

Teljesítmény:

Kemence	Munkanap	Kg. átlagsúly
Owens kemence	248	29 900
IV. sz. kádkemence	264	15 300
I.sz. fazékkemence	293	2 200
V. sz. kádkemence	286	7 250
I.sz. kádkemence	306	10 500
III. sz. kádkemence	222	7 250
III. sz. kád (feh.) kemence	68	8 900

A gyár vezetése már előre tervezett, „hogy a jövő békeévből ne legyen vevőgondjaink, akik főleg a versenyvállalattal dolgoztak és hozzánk fordulnak segítségért. Különös súlyt fektetünk az erdélyrészi fogyasztók kiszolgálására.” Ezzel szemben a gyártást veszélyeztette a homok alapanyagának a beszerzési gondja, ugyanis a német homokot a fazekas kemencénél használták fel, a tömegtermelő kádak magyar homokkal dolgoztak. A homokforrásként szereplő dorogi Reimann akna víz alá került, a termelése leállt. Újabb kutatás indult, de a MÁK és az Esztergomi Székeskáptalan engedélye kellett hozzá. Addig is a IV. sz. kemence a IX. akna vasashomokját használta fel, és az üveg színe erősen megzöldült. Végül is a tokodi gyár adott a gyárnak sárisápi homokot, de ennek minősége sem volt jobb. (Dorogra 20 munkást küldtek homokkitermelésre.) Szénhelyzet is egyre nehezebb lett mert a szénkiutalást az Anyaghivatal csökkentette, az év második felétől csak úgy volt folytatódólagos az üzem, hogy leálltak egyes kemencékkel idő előtti javítások elvégzésére. A gyár modernizálásának következménye lett a szénfogyasztás csökkenése, de közben a szén minősége romlott, a generátorok legyöngültek, állandóan javítani kellett. A Koller cégnél új generátort rendeltek, amit jövő év májusában vártak leszállítani. Év végén már néhány napi szünet volt a gyárban a szénhiány miatt. Hogy elkerüljék az erősebb üzemredukciót – megállapodást létesítettek a Salgótarján közelében lévő Karancs-kiszi kis bánya tulajdonosával, Palicza Jánossal, hogy átvegyék ezt a bányát 3 évre saját kezelésbe. A szén kitermelése után vagy a megállapodás lejártakor a bánya összes felszerelése tulajdonukba megy majd át. Napi 4-6 vagon termeléssel számoltak, a termelés 50%-át használták fel, a bányaművelés lefolytatásával megbízták a Henrich, Fröhlich és Klüpfel céget. Megállapodtak a homokterenyei Tóth-kapcsos Lajos bánya-tulajdonossal is napi 2 vagon szén szállításában. 1943. október 1-én nyilvánították véglegesen hadiüzemmé a gyárat. A Feketeerdői Üveggyár Rt. vezetője dr. Gurmai Mihály helyett, ögr. Pillavicini Edét nevezte ki. Új igazgatósági tag dr. Inánts-Pap Elemér. A gyári jelentés végén Zoltán Frigyes igazgató a jövőre vonatkoztatva a következőket írta: „A jövő év alakulata még természetesen bizonytalan, felkészültünk üzemileg és kereskedelmileg is egyaránt megfelelően és ha előre nem látható politikai vagy hadi okok nem lépnek fel akadályként, úgy minden okunk megvan arra, hogy bizalommal nézzünk a jövő elé.”

Ezekben az években került sor a gyár területének a gyarapítására is, így összesen 29 kh és 1 324 négyszögöl területen terült el a gyár és lakótelepe.

A háború második felében több beruházás is indult, melynek során elkészült egy hutacsarnok, melyben exportra dolgozó Imag rendszerű 3 fazekas, rekuperatív kemencék építését tervezték. E létesítményhez csatlakozott egy feldolgozó üzem csarnoka. Elkezdtek egy központi anyagkeverő építé-

sét is a Deutsche Baumaschinen Gesellschaft in Műgeln cég tervei szerint. A háború végére csak félig készültek el, a teljes befejezést a hadiesemények gyors folyamata nem tette lehetővé. 1944. végére elkészült a VI. számú, nagy teljesítményű Koller gázgenerátor és még 5 db, 90 cm széles, Imag rendszerű végtelen szalagos hűtökemence az SKB. Rt. zagyvapálfalvi műhelyében, amelyek az olvasztókemencéknél kiszorították a kamrás hűtőket a nagyméretű palackok, ballonok hűtői kivételével. A háború végére a termelést a gyakori légiriadók, az anyaghiány, a kedvetlenség erősen akadályozta. 1944. október 31-én reggel a gyár légítámadást élt át, amikor a parancsnoki óvóhely, parancsnoki fülkéjét érte találat és a sebesültek mellett 9 halálos áldozat is volt. Az üzemépületek, berendezések sértetlenek maradtak. Az exportszállításokat a gyár igyekezett a világháború ideje alatt is fenntartani, de azok értéke 1/4-ére esett vissza. Kereslet a zöldüvegben volt a legnagyobb, a fehérüvegben a tömegcikk gyártása emelkedett. Az exportot nézve megállapíthatjuk, hogy 1938-ban a zöld palackexport megszűnt. Angol, USA piac kapcsolata ugyan megmaradt, a festődét is foglalkoztatták. Franciaország csiszolt szervizkészleteket keresett. A keleti export a kádkecencén előállított tömegcikkre szorítkozott. (Görög cég vállalta a gyár képviselését). Az export, amikor a belföldi kereslet nem tudta a gyárat munkával ellátni, értékes szolgálatot tett. 1939-ben a zöldüveg ismét szerepelt exportcikként, azonban augusztus hónap megakasztotta az üzleti sikereket. Beszüntették kelet felé a söröspalack exportot, a tengeren lévő árut is visszarendelték Triesztbe. Az angol export is elmaradt, hasonlóan a francia piachoz. Az elindult szállítmányokat Svájcban értékesítették. Az USA-cégek: Macy, Pittmann, Weil Freeman, Altmann, Bergeld adták csak fel rendeléseiket. 1940-től annak ellenére, hogy kelet felé a söröspalackok szállítása továbbra sem folyt, a zöldüvegpiac megélénkült, majd ismét elakadt. Pl: Törökország felé 2 milliós rendeltetést állami felszállításra törölni kellett. Az amerikai szállítmányok Nápolyban és Triesztben rekedtek. Svájc, Németország biztos piac volt, Holland, Francia, Belga, Dán export csak márka-kliringben intézhető. A Nemzeti Bank érdekes módon „sugalmazta” a gyárnak a Szovjetunió felé irányuló exportot, és 100 % felár mellett dollárexportot ajánlott. 1941-ben annak ellenére, hogy német, török és olasz érdeklődés mutatkozott a zöldüveg export iránt, a belföldi fogyasztás prioritása győzött. Fehérüvegből csak áruhiány miatt nem duplázódott meg a svájci export, ahová kizárólag luxusüvegeket szállítottak. Ebből az üvegfajtából azonban Bulgária és Törökország felé az export leállt.

Szállítások alakulása 1926-1943 között

Év	Vagon					Rekesz db.	Demizson db
	Belföldre zöld	Belföldre fehér	Exportra zöld	Exportra fehér	Összesen		
1926	99	-	-	-	99	228	12 970
1927	283	31	-	-	314	979	25 196
1928	265	251	-	-	516	2 463	51 647
1929	264	423	-	8	695	2 338	77 994
1930	196	248	-	12	456	1 535	55 152
1931	146	351	-	36	533	2 204	63 079
1932	109	308	-	41	458	1 120	79 603
1933	62	311	-	60	433	760	33 485
1934	146	319	-	91	556	420	73 606
1935	134	279	49	132	594	608	48 928
1936	176	352	90	136	754	396	8 389
1937	246	367	88	155	856	340	26 348
1938	179	337	-	145	661	350	17 386
1939	342	409	29	114	894	479	32 162
1940	387	512	20	36	955	658	59 659
1941	704	602	-	28	1 334	1 399	23 444
1942	870	686	-	18	1 574	903	1 212
1943	832	687	-	10	1 529	-	-
Összesen	5 440	6 466	276	1 022	13 204	17 180	690 260

Export (P.) alakulása

	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942
Anglia	371 795	559 587	723 140	485 856	691 837	345 779	245	-	-
USA	126 398	223 243	269 055	340 316	257 718	247 668	59 000	-	-
Franciaország	51 592	56 384	90 874	99 438	55 171	32 918	-	-	-
Palesztina	38 173	-	23 968	42 377	2 4617	118 202	75 839	-	-
Jugoszlávia	16 209	-	52	65	-	-	15 963	3 755	-
Ausztria	13 877	465	-	-	-	-	-	-	-
Ol. gyarmatok	12 061	-	-	-	-	-	-	-	-
Dél-Afrikai Un.	10 496	7 418	3 198	7 028	3 780	25 298	16 349	-	-
Marokkó	8 720	31 954	24 576	19 581	6 021	4 407	-	-	-
Ciprus	-	-	-	-	-	44	-	-	-
Szíria	3 990	11 513	14 670	91 169	64 125	109 862	1 815	-	-
Egyiptom	3 582	14 821	14 142	36 301	4 815	27 546	38 196	-	-
Gold Coast	-	-	-	-	59	65	-	-	-
Uruguay	1 422	-	-	-	-	-	-	-	-
Nigéria	-	-	-	-	239	-	-	-	-
Ausztrália	332	168	1 219	4 724	9 452	1 613	2 335	-	-
Trinidad	-	-	-	-	-	344	-	-	-
Canada	-	-	9 743	65 376	33 371	47 713	51 812	-	-
Olaszország	-	121 748	235 872	243 107	-	-	-	-	-
Arábia	-	8 932	-	-	-	-	-	-	-
Sierra Leone	-	-	-	-	-	65	-	-	-
Albánia	-	-	11 126	35 186	10 233	9 393	-	-	-
Dakkar	-	-	-	2 950	-	-	-	-	-
Tunisz	-	-	10 086	2 804	477	-	-	-	-
Svájc	-	-	-	-	509	-	221 494	497 059	327 152
Argentina	-	-	11 426	11 421	6 465	-	-	-	-
Kenya	-	-	-	-	-	575	-	-	-
Málta	-	-	388	-	-	-	19 148	-	-
Br. India	-	-	-	4 841	-	1 578	2 975	-	-
New Zeland	-	-	-	778	382	-	431	-	-
Cuba	-	-	-	9 403	365	-	-	-	-
Iraq	-	-	-	-	2 459	-	241	-	-
Panama	-	-	-	-	281	-	-	-	-
Gibraltár	-	-	-	-	1 890	-	1 450	-	-
Törökország	-	-	-	-	-	-	-	28 062	-
Németország	-	-	-	-	-	-	1 1508	222 280	312 621
Brazília	-	-	-	-	1 167	-	-	-	-
India	-	-	-	-	-	228	-	-	-
Br. Guinea	-	-	-	-	-	322	-	-	-
Bulgária	-	-	-	-	-	14 024	-	-	-

A világháborús helyzet az exporttevékenységet a minimálisra csökkentette, de a belföldi fogyasztás rohamosan emelkedett ezért a termelőberendezések szűknek bizonyultak. 1942-43-ban épült három kemence közül kettőben zöld, egyben fehér üveget olvasztottak az igényeknek megfelelően. A belső fogyasztás növekedése miatt exportra kevesebb üveg jutott. Sőt 1943-ban előállt az a helyzet is, hogy az exportban, dacára a nagy külföldi érdeklődésnek, nem szerepelt a zöld üveg. A Nemzeti Bank törölte a fehérüveg exportot a német listáról, a svájci export is csak addicionális keretben bonyolódott le luxuscikkben.

Szállítás pengő értékben (kerekítve)

<i>Év</i>	<i>Összesen</i>	<i>Belföld</i>	<i>Export</i>
1934	3 100 000	2 500 000	600 000
1935	3 500 000	2 400 000	1 100 000
1936	4 500 000	3 100 000	1 400 000
1937	5 100 000	3 600 000	1 500 000
1938	4 100 000	2 900 000	1 200 000
1939	5 000 000	4 000 000	1 000 000
1940	6 000 000	5 500 000	500 000
1941	11 200 000	10 500 000	700 000
1942	6 400 000	5 800 000	600 000
1943	14 200 000	13 800 000	400 000

A munkaerőellátást vizsgálva megállapítható, hogy bár a termelés a háborús években háromszorosára növekedett, a munkáslétszám emelkedése a kétszeresét sem érte el. A gyár 1939-1940-ben 1 200, 1941-ben 1500, 1942-ben 1 600, 1943-ban 1 800 és 1944-ben 1 600 munkást foglalkoztatott. A termelőberendezések üzemeltetésének folyamatosságát 1942-1944-ben az Erdélyből toborzott szakmunkásokkal tudták csak biztosítani. A megnövekedett munkateljesítmény mellé a nélkülözés, a rossz ellátás párosult, mivel a gyár vezetősége a legfontosabb közszükségleti cikkeket sem tudta biztosítani.

Az átlagos munkáslétszám alakulása 1934-1948 között.

1934	800	1942	1600
1935	800	1943	1800
1936	900	1944	1600
1937	1000	1945	900
1938	1250	1946	1000
1939	1200	1947	1260
1940	1200	1948	1275
1941	1500		

<i>Hónapok</i>	<i>1939</i>	<i>1940</i>	<i>1941</i>	<i>1942</i>	<i>1943</i>
I.	1 078	1 259	1 355	1 594	1 897
II.	1 162	1 237	1 388	1 606	1 978
III.	1 332	863	1 464	1 674	2 001
IV.	1 345	1 318	1 477	1 595	1 995
V.	1 364	1 328	1 579	1 644	1 939
VI.	355	1 319	1 558	1 782	2 001
VII.	1 443	1 159	1 522	1 792	1 937
VIII.	1 437	1 041	1 510	1 839	1 945
IX.	1 333	1 097	1 490	1 813	1 954
X.	1 332	1 213	1 537	1 841	1 942
XI.	1 235	1 259	1 545	1 843	1 969
XII.	1 182	1 328	1 532	1 868	1 956

1944. december 1-én döntöttek a Salgótarjáni Üvegyár Rt. leszerelő, elszállító, megbénító és romboló rendszabályairól. Az üzemvezetőség részéről Schreiner Jenő gyárigazgató, Wiesinger Károly mérnök és Ruszthy Ernő százados vett részt a német hadsereggel történt egyeztető tanácskozáson. A raktáron lévő készlet elszállításához 300 vagonra volt szükségük. A gyárban a hat olvasztókemence közül három máris üzemben kívül állt, további két kemencét napokon belül kioltanak. Ezzel az üzem 60%-a megbénult. December 4-én az üvegyár egy részében a katonai bevonulások következtében leállt a munka, a többi területen a hét minden napján dolgoztak. A termelés december 8-ig folyt, a kemencéket egyenként oltották ki. Utolsóként a IV. sz. kád maradt üzemben, azzal a meg gondolással, hogy a front elvonulása után a termelés folyamatosságát megtarthatják. 1944. december 9-én leálltak

a gépek, az áramszolgáltatás december 18-án szűnt meg, a kemencék is kihűltek. 1944. december 19-én a város minden hadköteles férfi lakosának Losonc felé kellett elvonulnia, de munkások egy része visszaszökött, a másik része csak évek múlva, számban megfogyatkozva került vissza.

A magyar-német leszerelőbizottság parancsára a gyárat meg kellett bénítani. A leszerelt géprészeket 5 vagonban a Mühlitz Union Topplitz-Schönaui cég címére adták fel. A szállítmány azonban Hohensalzba került, lengyel megszállási övezetbe, és többé nem került vissza. A bénításkor elsőnek az Owens gép került sorra. Leszereléskor Wiesinger Károly főmérnök hallgatólagos tudtával (ekkor már a gyár német műszaki igazgatója Köhl Oszwald és Strauss József üzemvezető már eltávozott a gyárból) Majunke Károly főgépész és a szervezett munkások (Andó András, Szalatovics Zoltán, Spalek János, Isdinszki Gusztáv, Hrabecz József, Magyar Sándor, Szabó Sándor és Werbovzski György) a jó motorokat és gépalkatrészeket a IV-es zöld kádkemence alá falazták. A 10 vagon gép helyett csak 5 vagon ment ki a gyárból. Az összes gép és motor megmentésére nem nyílt mód, mégis a háború befejezése után a megmentett gépekből a legfontosabbakat a termelés beindításához biztosítani tudták. 1944. december 25-én a szovjet csapatok elfoglalták a várost, egy nappal később a gyár szovjet parancsnoka Morozov hadnagy lett. 1945. elején Vlkov kapitány városparancsnok, Wiesinger Károlyt bízta meg a gyárigazgatói teendőkkel. A részvénytársaság igazgatósága is megváltozott: 1944. április 26-án az igazgatósági tagok névsorából törölték Deszberg Antal, Garay Károly, lovag Wahl Henrik és Zoltán Frigyes nevét.

3. A háborút követő munkásellenőrzés időszaka. 1945-1948.

A front elvonulása után a csak 70%-os bénítottságú gyárnak több nehézséggel kellett megbirkóznia: összezsugorodott a hazai piac, az export szinte a nullára esett vissza, nyersanyaghiány, szakmunkáshiány csak tovább nehezítette a gazdasági és politikai helyzetet. Ettől az időszaktól számíthatjuk a gyár történetének harmadik fejezetét. 1944. december 29-én a katonai parancsnok utasítást adott a termelés lehetőségének biztosítására. Megalakult az Üzemi Bizottság is azzal a feladattal, hogy üzemképessé tegye a gyárat. A helyreállítás során először a gázgenerátort javították meg, a szénellátás biztosítására a dolgozók hetente, csoportban Mizserfán az elfekvő szén pakolták a vagonokba, hogy eljusson a gyárba. A gyár a bénítás ellenére tekintélyes mennyiségű üvegáru felett rendelkezett, nyersanyagkészlete az újraindításhoz elegendőnek bizonyult. A szerény gépi felszerelésből arra is jutott, hogy a szomszédos Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.-nek, a vízválasztói Centrálénak is kölcsön tudtak adni motorokat és dinamókat. Még januárban leltározást végeztek, melyből megállapítható volt, hogy a megmentett készárú mennyisége mintegy 250 vagon. Ezt az árut az élelmezési gondok enyhítésére igyekeztek felhasználni.

1945. március 8-án a vízválasztóról kapott áram segítségével a IV. sz. kádon megindították az üzemet és a termelést csökkentett mértékben fenntartották. Június végéig 745 000 kg fehér öblösüveget termeltek, majd a nyersanyag elfogytával leálltak. Az év második felében megindult az I. sz. fazekaskemence is, év végéig 300 000 kg finomüveget termeltek. A december elején megindított I. sz. kád zöld üveget termelt 140 000 kg mennyiségben. Az Üzemi Bizottság cserzőüzemet létesített, hogy az így előállított bőrrel a dolgozók és családtagjaik cipő ellátását biztosítani tudják. Felállítottak egy olajütőt az élelmiszerhiány enyhítésére. A rendkívül nagy élelmiszer és nyersanyaghiány következtében a termelésben nem foglalkoztatott személyzet tetőcserepet gyártott (172 000 db) a hutaépület tetőszerkezetének javításához. A munkások másik része kézi erővel 3 744 m² táblaüveget, illetve 154 700 db téglát állított elő. A megindult fehér kádkemencén a szovjet hadirendelésekre 500 000 db. tábori kulacsot készítettek.³⁹ 1945. májusában 550 munkáslétszámmal öblösüveget, palackot, poharat, lámpaüveget, présüveget termeltek, a napi termelés 9 000 kg volt.

Az üzem legnehezebb időszaka 1946. első feléve lett. Az infláció a vállalat anyagi erejét teljesen tönkretette, a Tárcaközi Hitelvéleményező Bizottság ismételtan segítségére sietett a gyárnak. Az exportban lassan kezdtek visszahódítani régi partnereiket. Az infláció idején kereste meg 1946-ban a gyárat az első vevő s ezzel megindult az exportszállítás Svájcba.⁴⁰ A nyersanyag ellátás azonban állandóan aggasztó volt, a szénhiány is érintette a gyárat, de hiányzott a kvarchomok is. A régi, külföldi szállítók elzárkóztak a szállítás elől, ezért kénytelenek voltak Belgiumból hozatni a kvarchomokat, Franciaországból a hamuzsír, Svájcban a glaubersót, Jugoszláviából és Ausztriából a szódát. Az inflációnak az 1946. augusztus 1-én életbelépett forintvaluta vetett véget. A gyártás fejlesztését azonban csak kis mértékben segítette. 1946-ban 1 162 000 kg zöldpalackot, 1 050 000 kg öblösüveget és

427 000 kg finomüveget termeltek. A munkáslétszám az év végére elérte az 1000 főt, ami átlagban 365 főt jelentett. 1946 végére az Owensgép alkatrészeit hazai gyárakban leöntötték és a gépet üzembe helyezték. A nyersanyagbeszerzéstől tették függővé a zöld üveget termelő Owens kemencének a befűtését. Ebben a munkában Majunke Károly főgépész jelentős szerepet játszott. 1947. augusztus 1-től bevezetésre került tervgazdálkodással vette kezdetét a 3 éves terv időszaka. Az export termelési programja jól indult, jelentős megrendelésekkel rendelkezett a gyár (Svájc, USA). Mivel a svájci árufajták készítése a háború alatt végig gyakorlatban volt, a rendelések teljesítése nem okozott gondot. Ellenben az USA megrendelése, a szakemberek hiánya miatt (kehelyáru) gondot okozott. Ezt a kehelyfaját a munkások csak 1939-1940 között készítették.

Reiner István kemence üzemvezető szerint csak egy „műhely garnitúra” volt Salgótarjánban, akik a kelyheket kifogástalanul el tudták készíteni. (1946-os Szlovákiai lakosságcserre következtében a 15 legjobb szakmunkás elhagyta a gyárat.) Munkásokra azért is szükség volt, mert a legjelentősebb cégek már feladták megrendeléseiket: R.H. Macy's, W.H. Brown, Carson Pivie, Bamberger's, Eaton and Co., Kaufmann's, Davison Paxon és Lasalle. Míg 1946-ban az I.sz. fazekaskemence és az I.sz. zöldüveget olvasztó kádkemence volt üzemben, 1947-re az I.sz. kádkemence, az I.sz. fazekaskemence, a IV. sz. kádkemence, a II. sz. fazekaskemence volt üzemben. A Ganz, Lampart és Sigma cégektől kapott alkatrészekkel az Owensgép összeszerelése is folyt, júliusban már termeltek rajta. Lassan megoldódott a nyersanyagkérdés is.

A vállalat pénzügyi helyzete egyensúlyba került, de mivel forgatókével nem rendelkeztek, az import nyersanyagokat előre kellett fizetni. A bankokkal és kereskedelemmel szemben így eladósodtak. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1947. március 6-i levele szerint a gyár nem számíthatott tovább a banki hitelre. Az évet a gyár 1,6 millió forintos veszteséggel zárta. A deficitet a gyártási kapacitás kihasználatlansága, a nagy kamatteher tartozási hátraléka idézte elő. Zoltán Frigyes ügyvezető igazgató Budapesten, Jermendi (Wiesinger) Károly főmérnök műszaki igazgató és Osváth Kálmán adminisztrációs igazgató által Salgótarjánban vezetett gyár alaptökéjét 1947-ben 2 millió forintban állapították meg a közgyűlésen. Az ügyvezető igazgatóság utolsó ténykedése az államosítás előtt a 3 éves terv beindítása volt 1947. augusztus 1-vel.

A termelést 1947-48-ra 8,5 millió, 1948-49-re 7,1, 1949-50-re 7,1 millió tonnában határozták meg.⁴⁶ A gyár 1948. március 25-én történt államosításával véget ért az üvegyár második nagy tőkés korszaka. Az első tőkés időszak a gyár alapításától, 1893-tól 1923-ig tartott, s ez az idő alatt mintegy 150 millió kg kézfűvású zöldpalackot (közel 400 millió db-ban), 20 millió kg Owens automatagépi zöldpalackot (40 millió db-ban), és 5 millió db színes fazéküvegből készített egyéb palackot készítettek mintegy 1 millió kg súlyban.

A három zöld kádkemencén megközelítőleg 445 millió db. vegyes üveg készült 171 millió kg össz súlyban. A gyár második nagy tőkés korszaka az SKB Rt. leányvállalataként 1926. augusztus 1-től 1944. december 8-ig a gyár leállásáig, illetve még tőkés tulajdonban, de munkásellenőrzés mellett 1948. március 25-ig tartott. (1945. március 8- 1948. március 25.) Termeltek 1948-ig 93 333 000 kg zöldüveget, 70 643 000 kg fehér kádüveget és 10 742 000 kg finomüveget. 1926 és 1944 között megállapíthatjuk, hogy 1926-ban üzemben volt 30 m² olvasztófelület és 350 fős létszám, 1944-re 91,4 m² olvasztófelületre és 1 900 főnyi létszámra növekedett. A termelés az 1926 évi 2 469 000 kg-ról 1944-re 17 046 000 kg-ra emelkedett.

A zöldüveg gyártására alapított gyár 1927 augusztusától fehér kádüvegyártást vezetett be, majd ezt követte 1929-ben a finomüvegyártás bevezetése és díszítőcsiszolás és festés bevezetése 1931-ben. Az 1929-ben indult exporttevékenység 8 vagonos szállítással szemben 1936-ban elérte a maximális termelést, azaz 155 vagon csiszoltárut és 85 vagon zöldpalackot, összesen 240 vagont. A gyárban 3 zöld kád, 2 fehér kád és 2 fazekaskemence termelt.

1940-ben a gyár katonai parancsnoka a szlovákiai szakmunkásokat elbocsátotta a gyárból. Ettől az időtől kezdve külföldi honos termelő szakember nem dolgozott a gyárban. A kemencék építésénél legutoljára 1935-ben dolgoztak német kőművesek, azóta minden ilyen munkát hazai szakemberekkel végeztetel el a gyár. A gyár külföldi honos műszaki vezetése 1944. október 16-ig volt a gyárban, amikor az utolsó német állampolgárságú igazgató is eltávozott.

A termelési időszakok megnevezése	A termelt készáru (nettó üv.) Súlyok kilogrammban			
	Zöldnátron kádüveg kg		Fehérkádüveg kg	
	kézi fűvott és félautomata term.	automata gépi termeléssel	kézi fűv. félauto- mata gépr.	automata gépi termeléssel
	kg.	kg.	kg.	kg.
1 Első tőkés időszak 1893-1923	124 500 000	20 500 000	-	-
2 Második tőkés időszak 1926-1944	57 361 000	31 887 000	64 521 000	-
3 Harmadik tőkés időszak 1945-1948. III. 25.	3 618 000	465 000	6 393 000	-
Tőkés gazdálkodásban összesen 618 hónap alatt	185 480 000	52 852 000	70 914 000	-

A termelési időszakok megnevezése	A termelt készáru (nettó üv.)		Termelt összes. készárusúly nettó kg
	Finom üveg kilogrammban		
	Fazék üveg kézi kg.	Kádüveg (kézi) kg.	
1 Első tőkés időszak 1893-1923	5 002 000	-	150 002 000
2 Második tőkés időszak 1926-1944	6 971 000	-	160 741 000
3 Harmadik tőkés időszak 1945-1948. III. 25.	1 005 000	-	11 481 000
Tőkés gazdálkodásban összesen 618 hónap alatt	12 978 000	-	322 224 000

Salgótarjáni Üveggyár Rt. (1925-1948)

Év	Fehérüveg (kg.)	Zöldüveg (kg.)	Összesen (kg.)
1927	441 045	3 596 140	4 041 000
1928	33 17 226	3 243 966	6 661 000
1929	3 300 000	3 250 000	6 550 000
1930	3 000 000	4 800 000	7 800 000
1931	4 000 000	1 900 000	5 900 000
1932	3 150 000	1 800 000	4 950 000
1933	3 300 000	-	3 300 000
1934	3 200 000	3 200 000	6 400 000
1935	3 900 000	3 000 000	6 900 000
1936	4 400 000	4 400 000	8 800 000
1937	5 100 000	4 200 000	9 300 000
1938	4 000 000	2 000 000	6 000 000
1939	4 769 517	4 702 427	9 471 944
1940	5 363 700	5 153 177	10 516 877
1941	5 793 276	9 508 838	15 302 276
1942	6 813 336	10 233 525	17 046 861
1943	6 608 936	11 052 207	17 661 143
1944	5 900 000	4 300 000	10 500 000
1945. III. 8.	1 044 729	139 605	1 184 334
1946	500 000	2 000 000	2 500 000
1947	4 700 000	2 888 000	7 588 000
1948	4 800 000	3 651 000	8 451 000

*Az üvegyár az SKB Rt. által történt üzemen tartása óta 1 kg üvegárura eső
szénfogyasztásának alakulása*

Év	A gyár összes termelése/kg.	A gyár összes szénfogyasztása/kg.	1 kg. üvegre esik szén/kg.
1926	24 696 000	10 356 000	4,19
1927	40 371 000	19 797 000	4,90
1928	65 611 000	30 195 000	4,59
1929	73 722 000	30 050 000	4,08
1930	67 402 000	28 767 000	4,27
1931	50 189 000	25 610 000	5,10
1932	45 966 000	24 759 000	5,37
1933	31 419 000	15 318 000	4,87
1934	6 505 000	28 674 000	4,41
1935	53 807 000	26 319 000	4,90
1936	90 945 000	39 995 000	4,40
1937	9 660 000	39 193 000	4,06
1938	60 454 000	28 830 000	4,75
1939	94 719 000	39 237 000	4,13
1940	105 168 000	41 393 000	3,92
1941	153 021 000	56 391 000	3,68
1942	170 468 000	51 051 000	3,00
1943	176 611 000	59 047 000	3,17

Jegyzetek

- ¹ Nógrádi Történeti Múzeum Adattára 1662-74 (A továbbiakban NTM. Adattár)
- ² NmL. XI. 3. Salgótarjáni Üvegyár Rt. jelentése 1934. (A továbbiakban SÜRT.); Bányászati és Kohászati Lapok 1934. 137. o. (A továbbiakban BKL)
- ³ NmL. XI. 3. SÜRT. jelentés 1935., 1936.; BKL. 1935.104.o. ; NTM. Adattár. 362-67.; NTM. Adattár. 1662-74.98-99.o.; Jenei Károly: A Salgótarjáni Öblösüvegyár története 1892-1967.; Salgótarján. é. 20.o.
- ⁴ NmL.XI.3. SÜRT. jelentés 1936., 1937.; NTM. Adattára. 362-67.; NTM. Adattára. 1662-74.; BKL. 1937. 110.o.
- ⁵ NmL. St.pm. 12730/1937., 16804/1937.;NmL.XI.3.SÜRT. jelentés 1937
- ⁶ NmL.St.pm. 7327/1935
- ⁷ NmL.XI.3.SÜRT.jelentés 1937; NTM. Adattár. 362-67.; NTM Adattár. 1662-74
- ⁸ NmL.XI.3. SÜRT. jelentés 1934
- ⁹ NmL. XI.3.SÜRT. jelentés 1935
- ¹⁰ NmL.XI.3. SÜRT. jelentés 1936
- ¹¹ NmL. XI.3. SÜRT. jelentés 1936
- ¹² NmL. XI.3. SÜRT. jelentés 1937
- ¹³ NmL. XI.3. SÜRT. jelentés 1934
- ¹⁴ NmL. XI.3. SÜRT. jelentés 1935
- ¹⁵ NTM. Adattár. 1662-74; NmL. XI.3. SÜRT. jelentés 1936
- ¹⁶ NTM. Adattár. 1662-74.; NmL.XI.3. SÜRT. jelentés 1937
- ¹⁷ NTM. Adattár 1662-74; NmL. XI.3. SÜRT. jelentés 1937; NmL.St.pm. 12730/1937
- ¹⁸ NmL.XI.3. SÜRT. jelentés 1934., 1936; Új Idők Lexikona 1942.23k.5707.o.; A magyar legújabbkor lexikona. Bp. 1930. 500-501., 540., 970-971., 808.o.; A magyar társadalom lexikona. Bp. 1930. 117., 489.o.; Magyar Életrajzi Lexikon. Bp. 1967.272.o.; Böllöny József: magyarország kormányai 1848-1992. Bp. 1992. 273-274.o.
- ¹⁹ NmL.XI.3. SÜRT. jelentés 1937; NTM. Adattár 1662-74
- ²⁰ NmL. St.pm. 17836/1938; NTM. Adattár 1662-74
- ²¹ NmL.XI.3. SÜRT. jelentés 1938
- ²² NmL.XI.3. SÜRT. jelentés 1939; Jenei Károly. im: 22-23.o.; NTM. Adattár. 362-67.; NmL.Sz.pm. 2689/1940
- ²³ NmL.XI.3. SÜRT. jelentés 1940
- ²⁴ NmL.XI.3. SÜRT. jelentés 1940; A Munka. 1940. március 23; NmL.St.pm. 7243/1940
- ²⁵ NmL.XI.3. SÜRT. jelentés 1940; NTM. Adattár 362-67; NTM. Adattár 1662-74

- ²⁶ NmL.St.pm. 5533/1941
²⁷ NmL.XI.3. SÜRt. jelentés 1941
²⁸ NmL.XI.3. SÜRt. jelentés 1942; A Munka 1941 december 25
²⁹ NmL.XI.3. SÜRt. jelentés 1942
³⁰ NmL.XI.3. SÜRt. jelentés 1943; OL.Z. 223.34.cs. 73/13
³¹ NmL.XI.3. SÜRt. jelentés 1943
³² NmL.XI.3. SÜRt. jelentés 1938., 1939., 1940.; NTM. Adattár 362-67
³³ NTM. Adattár 1662-74
³⁴ NTM. Adattár 17-67; NTM. Adattár 362-67; NTM. Adattár 2095-78; Jenei Károly. im: 24.o.; OL.Z. 223.34.cs.73/15
³⁵ NTM. Adattár 362-67
³⁶ NTM. Adattár 17-67
³⁷ NTM. Adattár 1402-72
³⁸ Jenei Károly. im: 25.o.; A salgótarjáni iparvidék. (Szerk: Gajzágó Aladár) Salgótarján. 1962. 185.o.
³⁹ NTM. Adattár 1009-71; NTM. Adattár 2095-78; NTM. Adattár 362-67; A salgótarjáni iparvidék. im: 185.o.; Jenei Károly. im.: 25.o.
⁴⁰ NmL. Alispáni iratok 5/1945
⁴¹ NTM. Adattár 362-67; OL.Z.223.34.cs. 73/15
⁴² NTM. Adattár 1402-72
⁴³ NTM. Adattár 1402-72; NTM. Adattár 362-67; NTM. Adattár 18-67; Jenei Károly.im.:26 o.
⁴⁴ OL.Z.223.34.cs.73/20., 73/23.; Jenei Károly. im: 27.o.
⁴⁵ OL.Z.223.34.cs. 73/22; Jenei Károly. im: 27.o.
⁴⁶ NTM. Adattára 2357-80; Jenei Károly. im: 27.o.

A SALGÓTARJÁNI ÜVEGGYÁR Rt. IGAZGATÓSÁGA, GYÁRVEZETÉSE
 1925-1945 között a vállalat a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. leányvállalataként működött.
 IGAZGATÓSÁG

Elnök: dr. Chorin Ferenc (1925-1934)

dr. Bud János (1934-1941)

dr. Marsovszky Ivor (1941-)

Tagok: Deszberg Antal (1925-1944)

Garay Károly (1925-1944)

dr. Lévy Béla (1925-1938)

Roth Flóris (1925-1945)

Mühlig Antal

Mühlig József Miksa

Saxlehner Kálmán

Saxlehner Ödön (1925-1936)

Zoltán Frigyes (1934-1944)

Samarjay Lajos (1936-)

Szontagh Jenő (1936-1938)

gr. Thorotzkay Miklós (1938-1940)

gr. Hoyos József* (1940-)

dr. Marsovszky Ivor (1940-)

ifj. dr. Heinrich Antal (1942-)

lovag Wahl Henrik (-1944)

dr. Inátsy-Pap Elemér (1943-1945)

GYÁRVEZETŐK

Igazgató: Szente László (1920-1940)

Schreiner Jenő (1941-)

Zoltán Frigyes (1943-1945)

Személyzeti ügyintéző: Ruszthy Ernő (1941-)

Műszaki igazgató: Seimetz Károly (1923-1929)

Köhl Oszwald (1929-1944)

Festőde vezető: Gärtner Ottó (1931-1937)

Opitz Frigyes (1937-)

Főgépész: Majunke Károly

Főmérnök: Jermendi (Wiesinger) Károly

* 1943-tól Hoyos-Wenckheim

1941-től helyettes gyárigazgató
1945-1948 között, az államosításig a gyár vezetése
Üzemi Bizottság elnöke: Kardos István (1945-1946)
Brabecz József (1946-)

Tagok: Kluka János
Szvoboda Gyula
László Géza
Gritz József
Gémesi László
Toldi István
Varga József
Sindleri Jánosné

Gyárvezetők: Zoltán Frigyes ügyvezető igazgató
Jermendi Károly műszaki igazgató, főmérnök
Osváth Kálmán adminisztratív igazgató

Resümee

FERENC SZVIRCSEK:

Die Salgótarjáner Hohlglasfabrik III.

Die zweite große kapitalistische Periode der Fabrik, als Tochterunternehmen der SKB AG dauerte von dem 1-sten August 1926 bis den 8-ten Dezember 1944 bis zur Stilllegung der Fabrik, beziehungsweise immer noch im kapitalistischen Besitz, aber unter Arbeiterkontrolle bis den 25-ten März 1948 (von 8-ten März 1945 bis den 25-ten März 1948). Von der Zeit zwischen 1926 und 1944 können wir feststellen, daß 30 m² Schmelzfläche und eine Belegschaftsstärke von 350 Personen im Jahre 1926 im Betrieb war, die bis 1944 auf 91,4 m² Schmelzfläche und auf Belegschaftsstärke von 1900 Personen gestiegen sind. Die Produktion wurde von 2469 Tonnen des Jahres 1926 bis das Jahr 1944 auf 17 046 Tonnen erhöht. Die zur Produktion des Grünglases gegründete Fabrik hat im August 1927 die Herstellung des weißen Wannenglases eingeführt, der dann die Einführung der Erzeugung des Feinglases, des Zierschliffes und der Färbung im Jahre 1931 gefolgt hat.

Die 1929 begonnene Exporttätigkeit hat im Jahre 1936 der 8 Waggonlieferung gegenüber die maximale Produktion, das heißt, 155 Waggonen von Schliffware und 85 Waggonen von grünen Flaschen, insgesamt 240 Waggonen erreicht. Der zweite Weltkrieg hat die Exportmöglichkeit auf das Minimum ermäßigt, aber der Inlandverbrauch hat sich in unerwartetem Maße erhöht, zu dessen Befriedigung sich die vorhandenen Produktionseinheiten als nicht genügend erwiesen. In den Jahren 1942-43 hat man schnell nacheinander 3 Öfen gebaut, von denen eine Wanne mit 15 m² Schmelzfläche, eine andere mit 16 m² Schmelzfläche Grünglas, eine Rekuperativwanne von 8 m² Schmelzfläche Weißglas herstellte. Im Jahre 1942 hat die Firma Imag, die auch die frühere drei Wannen entwarf, die Wannenöfen nummer IV. zur Wanne mit rekuperativen Heizungssystem umgebaut.

Die Ansiedlung dieser neuen Produktionseinheiten mit Facharbeitern hat die Rückgliederung von Siebenbürgen möglich gemacht. Die Glasbläserfacharbeiter kamen aus Siebenbürgen, nachdem der Kommandant der Fabrik 1940 die slowakischen Arbeiter nach Hause geschickt hatte, da die Fabrik ab 1939 zum Kriegsbetrieb wurde. Aber auch hier muß man feststellen, daß sich die Salgótarjáner Fabrik eine gute Schule der heimischen Facharbeiter bewährt hat, denn bis früher die Glasarbeiter fast ausschließlich vom Ausland kamen, arbeiteten beinahe nur heimische Arbeiter zwischen den beiden Weltkriegen, ab 1937 hat man sogar in der Fabrik auch die Fachausbildung eingeführt. Am 18-ten Dezember 1944 wurde die Fabrik endgültig stillgestellt. Sie hat bis zu diesem Zeitpunkt als Fertigware und in mehrtausend Formen: in 233 Monaten mit einem Durchschnittstand von 1028 Personen 89 250 Tonnen grünes Flaschenglas, 64 250 Tonnen weißes Wannenglas und 6 971 Tonnen Feinglasware hergestellt.

Am 8-ten März 1945 begann die Produktion in der Wanne Nummer IV., im Juni in dem Hafnerofen I., im Dezember in dem Wannenofen I. mit Grünglas. Vom 8-ten März 1945 bis den 25-ten März 1948 hat man 4 083 Tonnen grüne Flaschen, 6393 Tonnen Wannenglas und 1 005 Tonnen Feinglasware erzeugt. Ein Teil der Bestandteile des Automaten OWENS ist zurückgekommen, die fehlenden Bestandteile mit eigener Herstellung ersetzt, konnte auch die Produktion auf der automatischen Maschine am Ende 1946 wieder begonnen werden. Mit der Verstaatlichung am 25-ten März 1948 war die zweite große kapitalistische Periode der Hohlglasfabrik zu Ende.

A nyúllá változott jáger esete – avagy Mikszáth a jubileumáról

– A kultusz első szakasza –

Kovács Anna

A kultuszvizsgálat módja

„Egyszer volt Budapesten egy világra szóló jubileum... Igen egyszer volt. Először és utoljára. Író többé Magyarországon nem nőhet ekkorára. Jókai volt az utolsó példány. Be lehet fordítani a címereket.”

Mikszáth Kálmán 1894-ben Jókai Mór 50 éves írói jubileuma alkalmával jegyezte le e sorokat. Való igaz, hogy a századvég magyar írói ünnepségsorozatának mintegy betetőzése, kiemelkedő, különbségeiben is fenséges eseménye volt az ünnepi tisztelgés az írófejedelem Jókai előtt. Az irodalom 19. századi keletű kultikus tisztelete az önkényuralom idején bontakozott ki, s Kazinczy születésének centenáriuma (1859) jelent meg kiteljesedett formában.¹ A századvégi lapokban gyakoriak – néha túlzottan is – az évfordulós megemlékezések, köszöntések, szoborállításáról szóló közlemények.

A Kazinczy-centenáriummal és a Jókai-jubileummal jelzett történeti folyamatban az irodalom kultuszának politikai súlya van. Mikszáth a Jókai-ünnep hevében és fényében, jubiláris köszöntőjében érthető módon hallgatott arról a tényről, amit máskülönbén élesen vetett fel, a kultuszképzés kényszeréről. Arról – ami miatt ez az ünnep sem lehetett az utolsó –, hogy szükség van azokra a személyekre, akiket tisztelhet, ünnepelhet, akikben saját eszményeit láthatja kifejeződni, saját magát igenelheti, vélt vagy valós értékeit, eredményeit is felmutathatja a nemzet.

Mikszáth jól ismerte a kultuszteremtés természetrajzát, azt, hogy a kultuszképzés mélyén társadalmi, politikai célok, érdekek húzódnak meg; s túlzásait, vadhajtságait nehezen viselte.

„Parádé nemzet vagyunk. Az voltunk mindig, nem tudom, azok maradunk-e örökké? Az „et fecerunt magnum áldomás” óta mindig ez az áldomás csinálás járja. Csak a jogcímek változnak az időben, de az áldomás, az nem változik soha. Ahhoz mindig van pénzünk és lelkesedésünk... a nemzetben él valami kötelességszerű, amit hagyományként örökölt a múltból... a szépirodalom iránt, de ez a kötelességszerű tartozás nem találta meg a kellő formát még most sem, nem a pezsgőben és tósztokban kellene annak nyilatkoznia, hanem a művek ismeretében és megszerzésében. Egy írói kitüntetni nem lehet sem diadal kapuval, sem koszorúkkal úgy mint azzal, ha őt műveiben megösmérik: ez a legnagyobb jutalma.”

Mikszáth 1882-ben a Pesti Hírlap hasábjain az Írók és Művészek Társaság aldunai kirándulása, ún. diadalútja kapcsán írta le ez általánosító sorokat.

Ennek a véleményének adott hangot akkor is, amikor 1882. október 15-én a Petőfi-szobor lepezése napján megfogalmazta – s nem először – azt az ítéletét, hogy a nemzet nem becsüli eléggé, nem becsüli jól a költőt, ha eszméinek, művei szellemiségének követése helyett látványos külsőségekkel ünnepli: „Minck jöttetek hát ide ünnepélyt tartani? – kérde Mikszáth – Petőfinek? Ne ámsítsátok magatokat; Petőfihez nem ez a méltó ünnep. Ti nem az örökséget becsültétek meg, amit hagyott. Ti csak tort ültök, lakomát csaptok, mert az nektek jól esik.”

Mikszáth, aki csak „bolondos pillangónak” tartotta az írói hírnév értékét, mindig is kételkedve szemlélte az írói ünneplések értelmét, hisz „a babér nem okvetlenül az érdemek kertjében tenyészik”, és azt vallotta, hogy az irodalomban a legfőbb érték a mű maga, éppen ezért az író fontosabb, előbbre való mint a közéleti szereplő, vagy magán személy. Összegző jellegű és meggyőző erejű mindezen kérdéssel kapcsolatban a Jókai-jubileum történetét vizsgáló írása, melyet a Jókai Mór élete és kora című életrajzában, az önmagában is kifejező Fény és árny fejezet címmel tett közzé.

Mikszáth Kálmán Jókai Mór szobrát mintázza

Példaértékű az elemző Mikszáth megközelítési módja, amikor sorra veszi s értékeli a Jókai-kultusz mozzanatait. Rávilágít arra, hogy már a jubileumi ünnepség megszületésének eszméjében is nagyobb szerepe volt a Jókai ért közéleti méltánytalanságnak (képviselői mandátumával kapcsolatban), mint írói életművének, majd a kultusz történetének egyre irányíthatatlanabbnak tűnő sodró önmozgását ragadja meg: „Nincs az a rőzszeasztag a világon, mely olyan gyorsan tüzet fogott, mint a Jókai mellé hangolt közvélemény. Óriási dimenziókban indult meg legottan a terv megvalósítása. Bizottságok, rendezősegek alakultak. Kigondolók, előkészítők, végrehajtók... Sok okos ember lassan mozdul, mert sokat tud, sokat beszél – keveset cselekedhetik; mindamellett elkészül egy programmal, melyben sok lélekemelő tartalom és sok külső cifraság van... Az egész ország Jókai-lázban nyüzsgött-mozgott... Más népek is ünneplik íróikat virággal, ódával, szeretettel járulnak eléjük olvasóik ... de ez a mienk mindent felülmúl, a magyarok megálmodtatják királynak.”

Jókai teljes egészében azonosult a rá osztott írófejedelem szereppel, élvezete a játékot, s mint ilyen bizony rá is játszott: „...neki az ünneplés az elementuma. Más ember is szereti talán mert céljai előmozdítására szolgál, szereti úgy, mint a gyógyvizet a következményei miatt, de Jókai magáért az ünneplésért szerette az ünnepeltetést, ő akkor is szerette, ha ártott neki, mint az alkoholista az alkoholt.”

Mikszáth éppen ebben, a szereppel való túlzott azonosulásban, az önmitizálásban vélte megtalálni annak lélektani magyarázatát, ami a Jókai nimbusz elhalványodásához vezetett. Az írófejedelem sem tudta hitelesen eljátszani közönségének 74 éves aggkorában az ifjú házass szerepét. S bár ez a sikerületlen fellépés – vélte Mikszáth – ha nem ártott is az írónak, vagy csak ideiglenesen ártott, az egyénnek súlyos helyzetet teremtett: „Így lett idegenné itthon az ország legnagyobb fia...”⁷

Egyet lehet érteni Mikszáthtal, a sors igazságtalansága, kegyetlensége, hogy a hajdan kitüntetett, ünnepelt író, akinek pedig éltetője volt az ünnepi szereplés, már-már elfeledve fejezte be életét. „Szép dolog 80 évig élni teljes szellemi épségben, szép dolog... de én mégis azt tartom, szebb lett volna, ha 50 éves írói jubileuma alkalmával, mikor oly szédítő magasan állott hírből, dicsőségben, emberek szeretetében hagyott volna itt bennünket. Úgy kellett volna eltűnnie, mint a meteornak...”

1904-ben halt meg Jókai, s egy évtizeddel előbb jubileumi ünnepsége még lázba hozta az egész országot. Jókaira akkor szükség volt. De Jókait követően is szükség van egy olyan istenségre, akiben

önmagát dicsőítheti, erényeit, értékeit igenelheti, tisztelheti a századforduló kora. Jókai után szinte természetes, hogy ez a háládatos vagy háládatlan szerep Mikszáth Kálmánnak a sikeres és közkedvelt regényíróinak, a szellemes újságíróinak és ismert közéleti személyiségnek osztatott ki. Mikszáth élete alkonyán, 1910-ben maga is megérte, hogy 40 éves írói jubileumán fényes ünnepséggel köszöntötte az ország közvéleménye.

A Mikszáth-kultusz történetének, fény- és árnyoldalainak sajnos nincs, nem lehetett Mikszáthi feldolgozása, elemzése. Mikszáth Kálmán jubileumi ünnepsége után 12 nappal, dicsősége fénypontján, május 28-án meghalt.

A kultusz kezdeti szakaszának, pontosabban megszületése pillanatának: azaz a jubileumi ünnepségek időszakának megvannak a maga forrásai. A két legteljesebb: egy személyes hangú, szeretetteljes, őszinte vallomás a feleség Mauks Ilona visszaemlékezése; és egy hivatalos (hogy ne mondjunk hivalkodót) forrásértékű kötet, az Országos Jubileumi Bizottság kiadásában a Mikszáth-jubileum története, 1910-ből. Mindezen túl – és szempontunkból most ez az elsődleges – a Mikszáth kultusz kibontakozásának megvan a Mikszáthi megközelítése, értelmezése, az író véleményét tartalmazó levelekben.

Mikszáth Kálmán levelezését a jubileum időszakában tekintjük át, az ünnepség gondolatának felvetődésétől, 1909. február 21-től, Vigadóbeli megrendezéséig, 1910. május 16-ig.

Ebben az időszakban érthető módon érzékelhetően megnövekedett Mikszáth postája. Majdnem mindennap érkeztek a jubileummal kapcsolatos hírek, tudósítások, kedves levelek, melyet "rozmaringszálnak" nevezett. Mikszáth irodalmi munkásságában a levelek különös hangsúlyt nyertek ekkoriban. A felkéréseket, tisztelgéseket, ajándékokat megköszönő választlevelekben – melyeknek némelyike egy-egy valóságos irodalmi bravúr – az udvarias gesztuson túl a lényeg a jubileumára készülő Mikszáth egyénisége, szellemisége, gondolkodásmódja. Krúdy Gyula már 1910-ben a jubileum évében figyelmeztette erre az irodalmi érdekességre, jelenségre, hangsúlyozva a levelek irodalmi értékét, becstét. "Azt lehetne mondani, hogy Mikszáth Kálmán öreg korára – minden jubilánsnak öregnek kell lenni – egy új irodalmi bravúrral jelent meg a porondon. – Megmutatta, hogy kell levelet írni. (Szinte példaadással szolgál a jövő nemzedékek jubiláns íróinak, hogyan kell jubileumi levelet írni.) Micsoda gyönyörű levelek! Örök kár lett volna, ha alkalom nem kínálkozik a megírásukra. Ezek a levelek mutatják meg az igazi Mikszáthot, mintha mindegyik levélhez a leghívebb arcképet mellékelte volna. – A levelek hífi fotográfiái..."

Krúdy „cserepes virágoknak”, „kincseknek” nevezi Mikszáth leveleit, ajándékok ezek a megajándékozottól, mellékelve „fejedelmi rendjellel”, azaz a Mikszáthi anekdota egy-egy becses darabjával.

Nem lehet véletlen, hogy a jubiláló levélíró Karinthy Frigyes képzeletét is megragadta, és éppen így, ezzel került be Mikszáth az Így írtok ti kacagtató pantheonjába.

Mikszáth Kálmán 1909-1910-ből származó levelei kiváló lehetőséget kínálnak arra, hogy a kultusz kibontakozásának időszakát a Mikszáthi példát – a Jókai kultusz kapcsán alkalmazott módszerét – követve vizsgáljuk meg. Vagyis arra helyezük a fő hangsúlyt, hogy hogyan élte át, hogyan alakította, ha alakíthatta az eseményeket, s főként hogyan élte meg, végsősoron milyen szerepet vállalt, játszott a kultusztörténetben Mikszáth Kálmán maga.

A levelek segíthetnek az ünnepi rendezvények szövevényéből Mikszáth alakját, emberi-művészi arcát meglátni, kibontani.

„Addig, addig meséltem az országnak – írta egy ismeretlen üdvözlőnek szóló levéltöredékében –, míg a saját sorsom is begubancolódott valahogy valami mesébe. Hogy jöttem én bele ebbe az állapotba, azt nem tudom, hol jövök ki belőle, azt se tudom, hanem csak azt érzem, hogy valami mese történik velem...”

A kultusz motivációi

A Mikszáth jubileum főbb eseményei az ismert források alapján nemcsak egyszerűen számbavehetők, de elemezhetők azok a célok is melyek a kultuszt életre hívták.

A jubileumi ünnepség eszméje – legalább is hivatalosan – 1909. február 21-én a Kisfaludy-Társaság ülésén, Beöthy Zsolt indítványában fogalmazódott meg. A rőzse – ahogy előbb Jókainál – most is igen gyorsan tüzet fogott, az ünneplés gondolata helyeslésre, támogatásra talált.

1909. május 27-én tartotta alakuló ülését az ünneprendező bizottság, mely elhatározta, hogy a jubileum tervének megállapítására országos nagybizottságot választ. Az országos nagybizottság Apponyi Albert gróf elnöklésével, s 17 (!) díszelnökkel állt fel. A szűkebb – 51 főből álló – végrehaj-

Mi, fájdalom, kénytelenek vagyunk sokat küzdeni jogunkért, jogélettünk folytonosságáért és csorbíthatatlanságáért. Már pedig ez a küzdelem... a magyar szellem folytonossága és csorbíthatatlansága által nyer és ebből merít erőt... ez a jubileum nem is csak a magyar műveltségnek, hanem igazán a magyar érzésnek a dolga.”

Úgy hisszük, hogy nagyvonalakban előttünk állnak azok az ösztönzők, kultuszképző motívumok, melyek a Mikszáth jubileum általános céljaként összegezhetők. Volt ennek a célnak személyes – irodalmi – és nemzeti összetevője.

Vagyis a személynek szóló köszöntés, tisztelet és az életmű előtt mozzanata mellett, az egyre inkább polarizálódó irodalmi életben a valamivel való azonosulás és valaminek a tagadása, azaz a konzervatívva merevdő népnemzeti irány igénye, és minden más, mint új s modern elutasítása, és a korszak vezető politikai irányvonalának Mikszáth tevékenységével való megerősítése, alátámasztása, azaz az önigazolás és magamutogatás szempontja. Nem áll módunkban, hogy az egész országra kiterjedő ünnepségek, társasági összejövetelek, köszöntő levelek teljes körét elemezve vonjuk le tanulságainkat. Az azonban bizonyos, hogy a jubileumi bizottság által képviselt szellemiség, a hivatalosság véleménye gyakran – néhol torzulásig felerősítve – visszhangzott. Az „igazi magyar” és ennek variációi értékmérőként értékítésként értékkritériummá válva visszatérő motívumai a különböző jubileumi megnyilvánulásoknak.¹⁵

Elrejtendő példa erre a Szigligeti Társaságtól Mikszáthhoz érkező terjedős méltató levél. Ebben Mikszáth kezében a költészet „bűvös csudavirágával a magyar életet, a magyar embert, a magyar föld fiát, a magyar parasztot mutatja be – a mi földünket, a mi életünket, a mi fajunkat szeretette meg velünk...”¹⁶ Az ismeretlen olvasót is – aki az ún. nagytömeg nevében szól – az a hit lelkesítette, miszerint lehetetlen, hogy „ne gondolt volna ránk, lehetetlen, hogy ne akart volna hatni ránk, lehetetlen, hogy ne akarta volna meghódítani a lelkünket... Egyik fő dolog, amiért mi üdvözljük Nagyságodat az, hogy Nagyságod magyar író, mi pedig szintén magyarok lévén, nincs szükségünk hangzatos szavakra, hanem búcsúzzunk úgy, mint egyszerű magyar emberek, kevés szóval, de igaz érzéssel: Isten áldja meg Kegyelmedet! – Egy, abból a nagyon sokból.”¹⁷

Köznapi szinten, átlagos feldolgozásban fogalmazódott így meg a kultuszképzés lényege és értelme, az, hogy a kultikus személyhez fűződő kapcsolat, az azonosságtudat révén a nemzet válik átélhetővé.¹⁸ Ebben a tekintetben bírnak kiemelkedő szereppel a kultuszban a közös, rituális jellegű cselekvések (pl. ünnepségek), mint a kultusz aktív megnyilvánulási formái, és a tárgyiasultabb, marandóbb formák: a kultikus tárgyak.

A kultikus események

A Mikszáth jubileum megszervezésével foglalkozó bizottságok – a Beöthy Zsolt vezetésével fáradozó végrehajtó bizottság, a kisugárzó hatású országos nagybizottság, és a több mint 100 taggal működő, előkelőségekből és szorgos barátokból álló hölgybizottság – munkája eredményeként körvonalázódott az ünnepség tervezete, alakult ki a jubileum eseménysora. Nem célunk ez úttal ennek teljes ismertetése, hisz a helyi megemlékezésektől az országos ünnepségig, a disznótoros küldeménytől az emléktárgyak sokaságán át a királyi kitüntetésig terjedően igen széles a skála. Egy rövid áttekintésben olyan momentumokat emelünk ki, mellyel jellemezni tudjuk a kultusz különféle aktív megnyilvánulási formáit, módjait. A rendezvények, ünnepségek sorát Budapesten 1909. április 20-án a Petőfi Társaság ülése nyitotta meg.

Nógrád vármegye ajándéka

A nagy múltú, kezdetben mozgalomként induló Társaság a század elején már a hivatalosság bástyáin belül működve fejtette ki tevékenységét.¹⁹ Herczeg Ferencnek a Mikszáth ülésen elmondott az írói pályát méltató szavai egyben a hivatalos állásfoglalásnak tekinthetők. Herczeg Ferenc képzett rutinossággal fejtette ki véleményét az íróról. Jókai örököseként tisztelve őt – éppen mint elődjét – a magyar bölcsék közé sorolja, „...és félnünk kell, hogy az utolsó magyar bölcs (a hangsúlyt a magyar jelzőre teszem!) – okosságával, fatalizmusával és humorra nemesedett szelíd ironiájával szemléli az embereket és az eseményeket.”²⁰ Herczeg lendületes előadásmódjában minden bizonnyal meggyőző lehetett a tétel, miszerint Mikszáth „Éppen azért annyira emberi, mert annyira magyar.”

A Petőfi Társaság alelnöke Ferenczi Zoltán a m. kir. államvasutak gépgyára munkásainak önművelődési köre előtt tartott előadást Mikszáth írói egyéniségéről. A kötelező tisztelgés után – amit különlegessé tett, hogy Mikszáth is ott ült a hallgatói között – Ferenczi nem minden érzék nélkül próbálja megfejteni, a kutató alaposságával feltárni a Mikszáthi művészet titkát. A témaválasztás jellegzetességét, a nevetetőd, de felemelő és megjavító humort emelte ki. Előadásában nagy teret szentelt azoknak az „alakoknak”, akik a művekben megjelennek, akikben „önmagunkra, saját magyarságunkra, magyar erényeinkre és hibáinkra” ismerünk rá. Főként ez alapján sorolja Mikszáthot azon írók közé, „kiket az élet megfigyelőinek, egyszerűen realistáknak nevezünk.”

A szinte kötelező Jókai és Mikszáth életmű egymás mellé állításán, értékazonosításán túl Ferenczi igyekszik megvonni a két életmű közötti határvonalat is: „A közelmúltban hazánknak nemzeti leveretésünk után pótolhatatlan vigasztalója... Jókai Mór volt. Nyomában Mikszáth lépett, de nyugodtabb korban. Ő a mi alkotmányosságunk nemzetibb, állandóbb és derűsebb világának elbeszélője vagy inkább szószerszint erkölcsének festője.”

Ennek a minősítésnek a mélyén csírájában, töredékében felismerni véljük – jó két évtized múltán – egy egészen más szemléletű értékelés igazságát. Szerb Antaltól a Mikszáth szellemi portréjának kezdő sorait egyéb – a későbbiek szempontjából is érdekes – tanulságok miatt is érdemes idézni itt: „A millennium utáni évek derűje, belső jóléte, a nemesség patriarkális nemzetvezetése parlamentben és társadalmi életben mind összeszővetkeztek, hogy megszépülve emlékül maradjanak egy írónak, Mikszáthnak az irodalmi alkotásban. Ha nem ő volna, ezek az évtizedek a magyar szellemtörténet legsivárabb éveei lennének: de így őbenne felgyülemlt a régi világ minden érdeksege, mielőtt, a XX. században, fanyarrá változott minden íz.”²¹

A Mikszáth jubileum idején a Petőfi Társaság nemcsak kivette részét a rendezvények megvalósításában, de tagjai révén igen erősen hozzájárult a korabeli Mikszáth íróportré megrajzolásához és népszerűsítéséhez.

Az Uránia-színházban a hölgybizottság által rendezett „Mikszáth-esték” műsora is Herczeg Ferenc felolvasásával vette kezdetét 1910. áprilisában. 1910 tavaszán az irodalmi és közművelődési társaságok sokasága tartotta rendezvényeit Budapesten és vidéken egyaránt, többek között Győrben, Aradon, Temesváron, Körömczányán stb. Törvényhatóságok szervezésében egyesületekben, intézményekben, iskolákban zajlottak az események. Nem szorul magyarázatra, hogy külön említést érdemel Szeged városa és Mikszáth szülővármegyéje, Nógrád. A szegedi jubileumi rendezvények története általánosan ismert, ezzel szemben sok ismeretünk van a nógrádi eseményekről, de ezek nagy része csak kéziratban feltárt. A kézirat – Beliczky Jánosnak a megyei sajtó és levéltári források feldolgozásán alapuló kutató munkája – a jubileum egészére szolgálhat tanulságokkal.

A szerző 1905-től, Mikszáth Nógrádba való visszatérésétől indítja vizsgálódását, s arra a következtetésre jut, hogy a jubileumi mozgolódásig a megyei közszellem mintha nem is igen venné észre, venné figyelembe a később oly sokszor „legnagyobb fiának”, a nagy palócnak”, „édes palóc mesterünknek” titulált író hazatérését, itt töltött napjait. Ugyan 1905-ben megemlékezett a Nógrádi Lapok és Honti Híradó arról, hogy „visszahozta őt a horpácsi domínium”, de ezt követően 3 évig csak elvétve találkozni nevével, valamely más, fontosabbnak tartott eseménnyel, személyllyel kapcsolatban állítva (pl. a megyei alispán köszöntése, vagy Szontagh Pál sírkövének elhelyezése kapcsán). Alapvetően megváltozott a helyzet 1909-től, a jubileum előkészítésétől kezdve. A Nógrádi Hírlap április 18-án indította meg a helyi akciók sorát a Mikszáth Kálmán című vezércikkkel, melyben már azt hangsúlyozták, hogy a Mikszáth ünnep az egész országé, „de különösen a miénk, a mi vármegyénké”.

A kisajátítás e hamis szólama felhangzott az egyébként oly lelkesült hangú írás végén is: „A vármegye közönsége egy pillanatig sem fog habozni, hogy nagy fiát ünnepelje. Ebben a vármegyét illeti meg a vezérszerrep. Úgy vesszük észre azonban, hogy a tervezett ünnepeltetés nem lesz egyöntetű, hanem megoszlik és szétszóródik, ami semmi esetre sem az a forma, melynek keretében annak az

ügyhöz méltóan lefolynia kellene. Úgy érezzük, hogy nincsen egészen helyén, ha a Kisfaludy Társaság, a nők, a vármegye és még egyéb hivatott tényezők külön-külön ünnepelnek. Az együtteség lenne bizonyára a legalkalmasabb forma. Hogy azután az egésznek melyik tényező állana az élén, azt az arra hivatottak állapíthatják meg egymás között.”

A cikkíró logikája nem hagy kétséget afelől, hogy ez a vezető szerep a vármegyét illetné. A provincializmus tetten érhető a megyei rendezvények szervezésében is. A jubileumi előkészületek során – melynek legfőbb állomása a megyei Mikszáth-ünnepélyt rendező bizottság megalakulása volt – megfigyelhetők Balassagyarmatról, mint városról, mely ezen megsértődve az ünnephez való jogát városi közgyűlési határozatban rögzítette: „Mikszáth Kálmán ünnepléséből leginkább Nógrád vármegye veszi ki a részét s így a vármegye székhelyének, Balassagyarmatnak is méltóan kell őt ünnepelnie. Nem hagyhatjuk itt szó nélkül, hogy a Mikszáth-ünnepélyt előkészítő helyi bizottság tagjai közé Balassagyarmat főképviseletét, a főbírókat be nem választották.”

A vármegye is közgyűlési határozatba foglalta (1909. október 6-án) és meg is valósította terveit: Szülöttének érdemeit jegyzőkönyvbe örököltette meg, s ezt díszes kivonatban az ünnepeltek átadták. Az országos ünnepségen a vármegye képviseltette magát, a díszkiadást több példányban megvásárolták, kezdeményezték a losonci és rimaszombati főgimnáziumoknál ünnepség szervezését, ugyanitt alapítványokat hoztak létre, támogatták azt a javaslatot, hogy az író szülőfaluját Mikszáthfalvának nevezzék el, és Murányi Gyula szobrászművész által díszes emléktárgyat, szoborcsoportot készíttettek, és elhatározták, hogy a jubileum napjának előestéjén a város ablakait kivilágíttatják.

A vármegyei közgyűlés fenti határozatát ismertető hírlapíró még a következőket fűzte hozzá: „Nógrád vármegye ezzel méltóképpen leróta háláját és elismerését a nagy író iránt. Még csupán az van hátra, hogy Balassagyarmat városa egy utcát nevezzen el róla, mint ezt már az ország több városa megtette. Kürtabony (nemsokára Mikszáthfalva) községre pedig az a nemes feladat várakozik, hogy Mikszáth szülőházát, méltó ünnepség keretében emléktáblával jelölje meg, még az író életében...”

A vármegyei tervekről, a sajtó útján október 29-én közzétett 16-i határozatról Mikszáth Kálmának is mint „hírlapolvasónak van tudomása”. Ezt a tényt abból a valószínűleg Prónay Mihály főispánhoz küldendő levél fogalmazványtörödekből ismerhetjük, melyben köszönő szavait formálgatta: „Be kell vallanom őszintén, hogy szinte érdememen felül kitüntetőknél érzem ezeket a határozatokat – de egyszersmind azt is, hogy bármilyen fényesen ünnepelne is akár Európa (amint hogy nem teszi) az én kis vármegyém bármely szerény elismerése volna nekem akkor is a legkedvesebb. Annál inkább eltölt hálával, hogy a vármegye úgy szólva két kézzel nyújtja érdeklődésének és méltánylásának külső jeleit olyan mértékben, hogy azokkal mintegy elborítva nem érzem érdemeimet akkoráknak, mint azok jutalmát. De végre én megbírom, s a vármegye is. Csak virtusához marad hű... Nógrád vagy tesz valamit, vagy nem tesz, de ha tesz, nem teszi félig.”

Mikszáthot mintha csak feszélyezte volna a nagy készülődés, nyomasztotta volna, hogy elborítják az események. A gyarmati utcanév adással kapcsolatban egyenesen mérséklethez int a család kedves barátnőjét Rudnayné Veres Szilárdát.

Rudnayné, aki az országos hölgybizottság elnökeként a jubileumi ünnepségek legbuzgóbb intézője volt, megyei kapcsolatait felhasználva – hisz nógrádi származású ő is – bizonyára megpróbálta előmozdítani a névadás ügyét. Csak éppen megjegyezzük, hogy valószínűleg nem sok sikerrel, ugyanis a balassagyarmati közgyűlés novemberi határozatában a szándéknak nincs nyoma.

A Rudnaynének 1909. október 29-én írt levél Mikszáthnak a jubileummal kapcsolatos gondolkodásmódjáról, egész hozzáállásáról is árulkodik; arról, hogyan vélekedett a kultusz főszereplője, a jubiláns fró maga a kultikus személy:

„Elhiszem, hogy meg van elégedve Nógráddal. Meg is lehet. De én is meg vagyok elégedve Nagyságoddal, mert az eredmény a Nagyságod műve. Jól lehet, el kell ösmerni, hogy a megye kitett magáért derekasan. Urak ezek, akik semmit se tesznek félig...”

Ami a gyarmati utca elnevezést illeti, ne méltóztassék íranta bővebben érdeklődni. Egyrészt azért, mert már a vármegye eddig is többet tett, mint amennyit álomban várhattam; másrészt, mert az utca elnevezés nem okoz nekem örömet. Kis szülőfalum elnevezése, ha már nem torlódik eléje ezután akadály, teljesen kielégíti e nembeli hiúságomat. Ugyancsak ez az álláspontom a főváros utcájával is. Szép lesz, ha meglesz magától, de nem érdemes érte akciót kezdeni...

Különben lesz, ahogy lesz, a fődolog (a jubileumnál is sokkal jobb), hogy egészségesek legyünk, s hogy a selmeci pipa jól szeleljen.”

Nehéz esztendő vége felé közeledve – noha a jubileumára várakozás teli izgalommal készülődve – legfőbb óhaját fejezte ki ebben a formában az író: egészségesek legyünk és a selmeci pipa is jól szeleljen. Az 1909. év nagy megpróbáltatással kezdődött, januárban Mikszáth súlyos tüdőgyulladásos esett át. Öt napig delíriumban volt, állapota szinte reménytelennek látszott. Így köszöntött rá január 16-án 60. születésnapja. Kétségbeesett felesége – aki csodaként ünnepelte felépülését, mikor is végre pipáját kérte – számolt be keserves mindennapjairól. „De micsoda élet volt ez! Százféle fájdalomról panaszkodott, étvágytalanul, álmatlanul töltötte napjait, éjeleit, kedélye kétségbeesett volt, teljes apátiába süllyedt, nem érdekelt a világon semmi. Egy nap többször is mondogatta, hogy miért is maradt életben? Milyen jó lett volna megszűnni, eltűnni a világról, semmit se tudni, semmit se érezni többé”.

Ebben a gyötrelmes lelkiállapotban ért el Mikszáthhoz a Kisfaludy Társaság február 21-i ülésén kinyilvánított szándék, hogy megünneplik 40 éves írói jubileumát. „Midőn erről értesítették látszólag örült. Egy-két napig még némi érdeklődést is mutatott, de azután újra visszaesett letargiájába.” – E sorok írója Mikszáthné pedig mindent megpróbált, hogy kimozdítsa ebből a hangulataból. Így elérte azt, hogy László fiával március végén a még mindig betegeskedő Mikszáth a tengerpartra utazzon gyógyulni. „Öreg ember már nem ember” jegyezte meg egy baráti levélben még közvetlenül az elutazás előtt is.

A tengerparton érte utol a Petőfi Társaság előtte tisztelgő ünnepi ülésének a híre, melyet 1909. április 23-án már Budapesten keltezve köszönt meg Herczeg Ferencnek: „Nem hozakodom elő a szokásos banális frázisokkal, hogy érdemem felül volt. Alkalmasint. De ha az ember nem restelli a magas cipősarkot, hogy nagyobbnak nézzék, mi okon kapálódznék, ha a magasítás okáért még egy patkót is vernek rá, pláne egy aranypatkót?... Ami a jubileumot illeti, furcsa az nekem, aki mindig ellene voltam. Nagy és nehéz sor az. Hogy meggyújtjátok nekem az ünnepi gyertyákat, még büszkém is tetetne, ha nem lenne inkább melancholikussá, eszembe juttatva, hogy a gyertyákat csak este szokás meggyújtani. A gyertyák elől iszen elfuthatnék – de az este elől nem lehet.” A levél fogalmazványa creditileg még egyértelműbben fejezte ki betegsége miatti elkeseredését: „Hogy jubiláltok, hát isten neki szinte természetesnek találom. Hogy meggyújtjátok a gyertyát, azt jelenti, hogy este van.”

Pesten, Horpácson, gyógyfürdőhelyen – betegeskedésben, ismétlődő fájdalommal, és visszavisszatérő rossz hangulatban telt el az egész 1909-es esztendő. Ebben a helyzetben különös értelmet nyertek a jubileumról szóló – egyébként örömteli – hírek. Ám nemcsak a betegséggel küzdő ember lelkiállapota, de egész írói magatartása is arra indította őt, hogy higgadt távolságtatással fogadja és ítélje meg az eseményeket, józanul mérlegelje önmaga és mások (az ünnepelők) szerepét. „Magamat csalnám meg, ha azt mondanám, hogy új erőt meríték az elismerő szavakból a jövőre stb. De biz én nem meríték új erőt. A napsugár, mely az őszi tájékat éri, már nem fokozza a termőképességet. Az már csak egy kis nyájas hangulatot önt szét. Hogy negyven évig dolgoztam volna, magamnak sem látszik igaznak, inkább csak mulattam és álmodtam negyven évig alakjaimmal, de ha már így nyomódik a közönség képzeletébe, nincs az az író (...), aki jelentéktelennek tartaná azt, amit csinált, legalább öneki magának hinnie kell, hogy nem élt hiába, ha jól akar aludni párnáin. Mennyivel felemelőbb érzés, ha – mint most velem történik – ezt más is elismeri, olyan tekintélyes és hivatott más, mint a Csokonai Kör. Másokat csalnék meg, ha azt mondanám, hogy nem örülök neki.”²⁸ A debreceni Csokonai Kör az egyike volt, de nem az egyetlen azon társaságoknak, melyek Mikszáth nevében összejövetelt tartottak, önmagukat is (fel)értékelve azzal, hogy őt tiszteletbeli tagnak megválasztották. Mikszáth őszinte hálával, bölcs beletörődéssel, és parányi – de mindig érzékelhető – szkepszissel fogadta a megtiszteltetéseket, „...hiszen magyar ember magyar embertől nagyobb kitüntetésben nem részesülhet, minthogy azt mondják neki: Tessék leülni minálunk, szívesen szorítunk itt helyet magunk között, tegyen úgy az úr, mintha otthon volna.”²⁹

Szempontunkból az irodalmi társaságok közül érdemes kiemelni még a temesvári Arany János Társaság meghívását, 1910. március 6-ára. Szabolcska Mihály a társaság elnöke elhivatott, de még inkább elbizakodott hangú meghívólevelében nem is igyekszik elrejtetni valódi szándékát, tényleges céljukat. „Ez a föld frissen és újonnan forgatott ugarföld itt a magyar költészet virágaira nézve. Hódított terület... a vidék legintelligensebb közönsége mégiscsak ezen ünnepélyen gyűl össze.” Mikszáthtól mindössze egyet kért, egy tízszoros választ. „Ezt a levelet én elnöki megnyitóm csattanójául tartogatom.”³⁰

Mikszáth Kálmán eleget tett e „nemes” felkérésnek, és az ünnepség előtt egy nappal megírta Szabolcska beszédének csattanóját, válaszelevelét. Baráti melegséggel megköszönte, hogy tiszteletbeli taggá választották („egy kis helyet szorítottatok nekem magatok között”), mesélő kedvvel idézte föl egy régi temesvári látogatásának az emléket, – mindezeket akár a szokásos jubileumi levélforma kel-
lékének is tarthatjuk.

Van azonban e levélnek egy olyan részlete mely sokkal többet elárul a jubiláló Mikszáth gondolkodásáról, s ez így szól: „...szeretnék holnap bekukkantani az Arany János Társaságba, ahol én leszek a téma. A maximum, amit az író elérhet. Mintha a jáger maga is nyúlá változnék. Hogy fogtok gyúrni, pácolni, mártásokkal leönteni és feltálatni – azt mind érdekes volna meghallgatni.”

A kíváncsi író, s nem a meghatott ünnepelt viszonyulása, magatartása ez. Mikszáthé, aki íróként figyelte, értelmezte (hasonlatát követve: szerette puskavégre kapni) az eseményeket, embereket, s most a jubileumi ünnepségek sorában ő lett a megfigyelt, ő került középpontba (terfőkre). S bár a helyzet némi büszkeséggel töltötte el, azonosulni nem tudott vele. Az író ez esetben nem vált eggyé az ünnepelt jubiláns magasztos szerepével. Mikszáth Kálmán nemcsak ebben, de ebben is biztosan különbözött Jókai Mórtól. Az önkultusz építés, az önmitizálás mozzanata Mikszáthnál nem igen, sőt inkább fordítottan működött, egyszerűsíteni, deheroizálni igyekezett saját alakját, mintha csak a ráosztott szerep veszélyeit ismerte volna fel, ragaszkodott az általa választotthoz, hogy méltóságát íróként őrizze meg.

A közfigyelem érdeklődése, az ajándékok, kitüntetések persze mind-mind jól esett, de Mikszáth még a legnagyobb, s talán a legkedvesebb ajándék, a nemzeti donatio esetében sem feledkezett meg erről. A nemzeti ajándékként átnyújtandó birtokról Mikszáth 1909 nyarán, Horpácon a legjobb helyen, a helyszínen értesült. A terv ugyanis az volt, hogy anyai őseinek horpácsi birtokát kapja meg. Az czidőben eladót két Veres birtok közül – bár a másik volt tán az értékesebb – Mikszáth képzeletét a szomolyai erdőrésszel ragadta meg, s így a nyári napok boldog tervezgetéssel teltek.

A birtok megszerzése azonban egyáltalán nem volt idillien egyszerű. Az 1909. április 5-én alakult hölgybizottság 11 hónapon át dolgozott az előkészületeken. Először azt tervezték, hogy gyűjtéssel egy értékesebb műtárgyat vásárolnak meg, majd az is felvetődött, hogy a pénzt Mikszáth egy dobozban vegye át.

Mikszáth – aki úgymond csak műve ellenértékeként fogad el tiszteletdíjat – tiltakozott az alalmazsna ellen. A hölgybizottságnak azt a tervét támogatta, hogy előfizetők gyűjtésével segítsék művei díszkiadását, s ezzel birtokhoz jutását.

Az előfizetőséggyűjtésben is voltak persze kisebb-nagyobb zökkenők, botrányok, visszaélések. „Igen sajnálom – mondta egy ilyen alkalommal Mikszáth –, de ebben nekem egyéb bűnöm nincs, csak az, hogy a kedves neje rácrőszakolt könyveket én írtam valamikor”. Nem csoda hát, ha egy a hölgybizottság elnökéhez küldött terjedelmesebb levelében is szükségét látta, tisztázni, részletezni álláspontját: „...Utólag még egy félreértést akarok eloszlatni. Úgy látom, hogy némelyek a gyűjtést úgy értelmezik, hogy a bizottság programjának főpontját félti, vagyis a horpácsi szomszédos földek megvásárlását. Én és a bizottság is kevés súlyt helyez erre. Én inkább takarékos ember vagyok ugyan, mint pazarló, de egy csöppet sem törődöm a vagyonszerzéssel. A fiaimat kitaníttattam, s nekem sincs többre szükségem, mint amennyim van. E földekre nem gondolok sóvárogva. Örülnék, nem tagadom, ha megkapnám, mert határosak az enyéimmel, de roppant félreismerne engem, aki azt hinné, hogy ezt én valami főpontnak tartom. Én az erkölcsei sikert tartom főpontnak, és abból egy szemernyit sem áldoznék, még hatszor annyi földért sem. Hiszen szerezhettem volna eleget harminc évi képviselőházi befolyással, ha akartam volna. De minek nekem? Hiszen olyan csekélyek az igényeim... A program főpontjának én az írói személyem presztízsét tekintem... szóval egész gondolatvilágom e körül abba az egy principiumba csúcsosodik ki, hogy mint úriember, mint gentleman mentem be ebbe a jubileumi dologba, és úgy is akarok belőle kijutni.” Végül meglelt mégis a nemzeti ajándék, gyönyörű vörös bőrből kötve nyújtotta át Beöthy Zsolt 1910. május 16-án az adományozó levelet. S kit érdekelt már ekkor – Mikszáthot végképpen nem –, hogy a vásárlással kapcsolatos teendőket – kb. 40 000 korona hiánya miatt – csak részben végezték el.

A kultikus tárgyak

Voltak azonban olyan jubileumi ajándékok is, melyeknek Mikszáth kézzelfoghatóan örülhetett. Már 1909-ben elindult az ajándékok áradata a Mikszáth-ház felé, műalkotások, képek, emléktárgyak, szépen faragott könyvszekrény stb. formájában.

A tárgyak, melyekkel Mikszáthot elhalmozták – már ha megmaradtak napjainkig – a jubileum tárgyaival bizonyítékai, kultikus emlékek. Talán nincs még egy író – Jókait kivéve – akinél nemcsak műveiben, de mindennapjaiban is olyan lényeges, többlet jelentéssel bírtak a tárgyak, mint Mikszáthnál.

A selmeci pipa jól szeleljen – idéztük már tőle, s ez az óhaj úgy véljük nem pusztán köznapi szórakozására, a pipázás szenvedélyére utalt csak. Mikszáthnál a pipázás az írói alkotófolyamat része volt, így a pipa ebben kultikus szereppel bírt. Az ajándékba kapott tárgyak közül talán éppen ezért a pipának örült a leginkább.

Abban a levélben, melyben egy volt szegedi munkatársának köszöni meg az ajándékpipát, már szinte filozofálgatva-közelfí e tárgyat. „Mire ebbe az életkorba jutunk, ahol mi vagyunk most, szinte úgy tűnik föl nekem, hogy ha születéshelyünk nem volna, meg apró tárgyaink, melyek környeznek, és régi barátaink, kvázi elmúlt életünk állomáshelyei – talán el sem hinnénk már annyi idő után elváltotva, hogy mi vagyunk mi... nem állhatom meg kijelenteni, hogy olyan vágyamat találtad el, melyről magam se tudtam. Mert pipás ember vagyok (látom, hogy jól tudod), de efemer természetű, könnyen eldobható cseréppipákat használok, és amikor most ez a remekmű kibontakozott előttem a mindenféle selyem papírosokból, fölébredt bennem a múlt századbeli szkíta, aki elsápadt a nagy ezüstkupakos nemzeti bálványt ilyen ígéző pompában látva maga előtt... minden jubileumi ideámat túlszárnyalta... Nem az ember a halhatatlan, ahogy te képzeled jubiláns barátom, az ember törekeny edény, a pipa a halhatatlan a régi magyar felfogás szerint, ez adatik át szép sárgára kiszíva nemzedéktől nemzedéknek.”

Hasonlóan nagy hatással volt rá az az emléktárgy is, mely a Veres-családtól érkezett, a Szent Péter esernyője, kerti bútorrá nagyítva, talpazatán felirattal: „Mikszáth Kálmánnak Szent Péter esernyője alatt pipászó mellett eltöltendő derült órákat kívánnak a Veres házból és a magyar nők egy kis csoportja.”

Ne foglalkozzunk most azzal, hogy milyen ízlést képviselt e tárgy, hisz Mikszáthot is egészen más szempont vezette, mikor köszönő szavait fogalmazta: „Amellett, hogy gyönyörű és elmés dolog, ehhez is valami bővílet tapad, mint a regénybelihez. Máskor, ha új esernyőhöz jutottam, rögtön megszűntek bosszúságomra az esőzések, mióta azonban ezt megkaptam, folyton esik. De nem baj. Mert ha az ég borús is, a derült órák, melyeket az ezüst táblácska vésete kíván, hála Istennek, teljes mértékben megvoltak horpácsi időzésem alatt.” Derült órákat, sok-sok örömet szerzett Mikszáthnak a jubileumi készülődés, így azok a küldemények is, melyek különleges ajándékot tartalmaztak, pl. egy eperfát Nagyszalontáról, egy akácfa-csemetét Zilahról. A tél elmúltával a tisztelők, barátok adták postára a fákat, bokrokat, hogy elültethesse őket horpácsi kertjébe. „Félek – írta erről 1910 tavaszán – , hogy már későn kezdem megvalósítani kedves ideámat: azt tudniillik, hogy az ország különböző helyeiről olvasóim által küldött facsemeték itt megnövekedve örök érintkezésbe legyenek velem, és mikor aggastyán koromban én már megszűnök a közönségnek mesélni, ők meséljenek nekem a közönség nevében suttogó lombjaikkal. De hajh, ez is csak olyan fantazmagóriám. Öncsalás. A fák azért nem igyekeznek jobban, s bizony-bizony, mire beszédesekre megnőnek a lombjaik, akkor már én ott leszek, ahol a gyökereik.”

Néha el is vészett egy-egy küldemény, a vasúton, és ez az önmagában apróság is elegendő volt, hogy az író keserűen, kiábrándultan fakadjon ki: „Különben pedig Kossuth nagy rendetlenségbe sülyesztette a vasutakat is. Így megyünk feljebb-lejjebb mindenben. De hát ez is mindegy. Fő dolog, hogy még élünk. Bár nagyon rosszul. Ma holnap a fa is csak arra való lesz, hogy a magyar embernek legyen, ahova felakassza magát.”

Ebben az ellentétes, szélsőséges hangulatban – bizakodón és leverten, boldogan és szomorúan, reménykedően és kiégetten – érkezett el Mikszáth a jubileumi rendezvények végkifejletéhez.

A kultusz csúcsa: az országos ünnepély

A Mikszáth ünnepek befejezője és legkiemelkedőbb pontja volt az az ünnepély, melyet az országos nagybizottság tartott a Vigadóban. A Mikszáth ünnepély – az addigra már a századvég különböző ünnepein jól begyakorolt és bevált – pompás külsőségekkel és kipróbált koreográfiával zajlott.

1910. május 16-án délelőtt 11 órára a feldíszített nagyterem zsúfolásig megtelt. Az egyik emelvényen a kormány, a főrendiház, a képviselőház tagjai, a közélet kitűnősei, a másikon a magyar hölgyek pompáztak, a földszinten az egyesületek, küldöttségek, az irodalom szerető kíváncsi közönség helyezkedett el.

Valóban lenyűgöző, bámulatos rendezett tablókép lehetett, melynek középpontjából már csak az a személy hiányzott, akinek e felállást hitelesítenie kellett. Mikszáth Kálmánért küldöttséget menesztettek, hogy a helyszínrre kísérje „A mesemondót”. Ez volt annak a Kozma Andor versnek a címe, melyet a küldöttség visszaérkezéséig az egybegyűltek meghallgattak. Addig is születtek már Mikszáthoz írt versek (Jakab Ödön, Szávai Gyula tollából), de Kozma Andor kétségkívül az egyik legtehetségesebb hivatalos alkalmi versszerző volt. A mesemondóban lendületes nyelven, jólgördülő rímekkel, variált refrénnel 11 versszakon át dicsőítette az író: „Ki magyar mesét mond, legyen mindig áldott, /Babért a fejére, útjára virágot.”

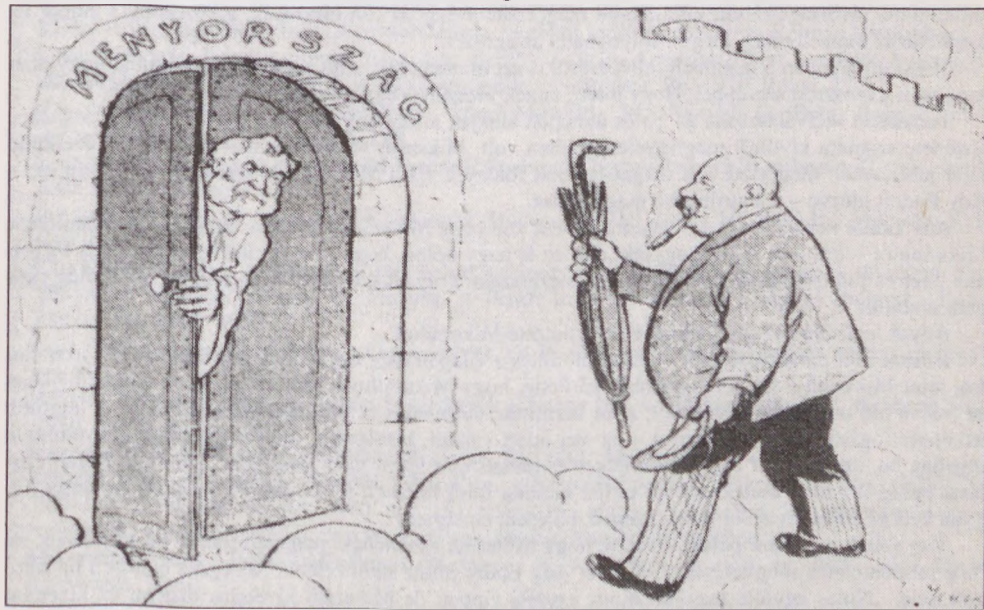
Nem kell az ünnepség menetét részletezni ahhoz, hogy megállapítsuk, minden és mindenki a helyén volt.

Beöthy Zsolt köszöntő beszédével kezdődött, aki átadta a már említett nemzeti ajándékot, a birtok okmányait. Beöthy beszéde – de végsősoron minden megszólaló is – a már korábban megismert gondolatokat ismételte gazdagabb körítéssel, ünnepibb szószsál tálalva. Ezt követően üdvözletet mondott gróf Zichy János közoktatásügyi miniszter, Berzeviczy Albert az Akadémia nevében, Sághy Gyula az egyetem rektora, aki átnyújtotta a díszdoktori oklevelet, majd végeláthatatlan sorban érkeztek a küldöttségek.

A köszöntők elhangzása és az ajándékok átadása után végül Mikszáth Kálmán is sorakerülhetett. Az ünnepség bőségét, gazdaságát és benne saját helyzetét egy ünnepi szónoklatban meglehetősen szokatlan, meghökkentő, koporsót idéző morbid képpel fejezte ki. „... annyira megzavart a sok dicséret, a mirha, a mámorító falernumi borok, hogy nem bírok magamra találni a virágok alatt.”

A Vigadóban elmondott beszédét a jubileummal kapcsolatos nézetei összefoglalásának tartjuk, melyben a meghatott ünnepelt hálás szavai, s az idős ember bölcselkedése mélyén az éles szemmel figyelő író hangját lehet hallani. Mikszáth a Vigadóban a közkedvelt (elvárt) jelmezt magára öltve mesét költött, mondott saját jubileumáról is. A kis íróasztalról, mely mint táltos lovacska odahozta őt a fényes terembe, az ünnepre, mihez foghatót nem is gondolt soha. Szépen sorjában megköszönte hát mindenkinek, gondosan, komoly meghatottsággal, de fel-fel csillanó humorral; pl. „...mit szóljak még, hogy otthon jól érzem magam, hogy senkinek sem maradtam adósa”, vagy mikor leendő választókerületéhez fordulva megjegyezte, „bizony elhozhatták volna már a mandátumot is.”

A beszédében mesemondás és hálálkodás közben – csak úgy mellékesen, Mikszáthosan – az irodalom, az irodalmi élet néhány alapkérdésével is foglalkozott.

Mikszáth Szent Péter esernyőjével a mennyország kapujában

Írói siker – népszerűség – irodalmi és politikai – eljövendő írók – ezek voltak azok a témák, melyek közelről is érintették és érdekelték a jubiláns íróit.

„Sok beszéd elhangzott, mely sikereim titkát keresi.” – a közismert kezdőmondatral máris az írói pálya lényeges problematikájához, az írói siker mibenlétének titkához érkezett. Mikszáth sikere titkát az alkotáson belül kereste – az öszinteségben van, állította –, népszerűségének, ünneptetetésének okát már külső tényezőkkel magyarázta. Kifejező az a kép, ahogyan saját magát, a népszerű, ünneptelt író alakját megrajzolta: „A karácsonyfa helyzetébe képzelem magamat, amelyet felciziczomáznak, felékesítenek mindennel, de bizonyára nem a fa miatt. És ha az a fa gondolkodni tudna, azt mondaná magában: ez a sok szépség mind csak ideiglenesen van rajtam. Mikor a gyertyácskák körömig érnek, rám rohannak a gyerekek és leszedik rólam. De különben igazságuk is van, – mondanám tovább – mert hisz az ő kedvükért vagyok én felciziczomázva. Ez az igaz.” Tisztán látta és nyíltan beszélt arról, hogy a jubileumi ünnepség nem cél, hanem eszköz, ám egy Mikszáthi fordulattal ő kívánta meghatározni, hogy minek (kiknek) a szolgálatába áll: „...nem kultuszt kell csinálni, hanem kultúrát. És ha már mégis személyi kultuszt is kell csinálni, akkor is csak ott legyen annak jogosultsága, ahol az a kultúrának használható. Én csak azért nyugszom meg ebben az üzletbe – már t. i. lelkiismeretfurdalás nélkül – mert látom, hogy ez az ünnep csak részben szól nekem, részben azoknak az íróknak szól, akik vagy még nincsenek itt, vagy még csak érkezőben vannak, vagy még érkezőben sincsenek. Ezeké a jövő, ezekért érdemes dolgozni. Nálam ez már nem hajt hasznót.” Mikszáth nem a jelennek kívánt igazolást nyújtani, hanem az eljövendő írónemzedékek előtt buzdító példaként állni, amire azért is szüksége van a jövő generációnak, mert „...a magyar nemzetet nem nagyon bántja az állandóság. Hol közönybe merül az irodalommal szemben, hol megint fellobban. Minden jel oda mutat, mintha két szeretője lenne a magyarnak. A politikai... és az irodalom... Ha ott csalódás éri akkor ide tér vissza. Pedig legokosabb volna, ha a magyar nemzet állandó háztartásba venné mindkettőt. Nem kell a sok feleségtarastól olyan nagyon félni.”

A Mikszáth beszéd egészére jellemző ez a közvetlen könnyed hangvétel, a kötetlen, kiegyensúlyozott, mértéktartó stílus. A bölcs mértéktartás és távolságtartás az írói magatartásának is követelménye volt. Mikszáth nem akart se álszerű, se túl kevés lenni: „...azt még sem tehetem, hogy én az összes dicséretekkel szemben úgy tetessem magam, mintha én azokat elhinném. Mert ha azok igazak volnának, akkor én valóságos csoda volnék. Viszont azt se méltóztassanak kívánni, hogy én arról győzzem meg önöket, hogy nem igazak a dicséretetek, mert akkor én egy még nagyobb csoda volnék.

Nem vagyok én álásan semmi csoda, közönséges ember vagyok...”

Az ünneptelt író nem véletlenül ragaszkodott a közönséges ember szerephez, az adott helyzetben ebben tudta távolságtartását, kívülállását megőrizni, s még az íróit csodálták, a közönséges ember figyelhetette az eseményeket, megmosolyoghatta az egészet.

Mikszáth Kálmán Vigadóbeli fellépéséről is azt mondhatjuk, amit korábban állítottunk, hogy nem azonosult a ráosztott szereppel. Hogy miért, ennek vizsgálata egy másik tanulmány feladata.

Tudatosan szétválasztotta az író és ünneptelt alakját, a jubiláns – a jáger nyúlál változtatásának – története számára kívülről megfigyelendő téma volt. Mikszáth főntről szemlélve, íróként közelítette saját jubileumát, megőrizte írói magatartásbeli fölényét. Ez a Mikszáthi bölcsesség, az író ember, – Ady Endrét idézve – a legíróbb író magatartása.

Ady Endre nem volt ott a Vigadóban, nem vett részt Mikszáth hivatalos ünnepén. „De tanuljunk Mikszáthtól – írta – és mosolyogjunk: már az is nagy dolog, hogy magyar író ilyen országos figyelmet nyer és fontoskodnak körülötte ezer és ezerszáma olyanok is, akik Mikszáth mivoltát még csak nem is sejtik.”⁴¹

Ady A legíróbb író című cikkével köszöntötte Mikszáthot.

Híressé vált paradoxonában – miszerint nincs a világon még egy író, aki oly annyira író, irodalmi író, mint Mikszáth – azt a felismerését sűrítette, hogy Mikszáthnál, az élet ügyeinek hierarchijában az írás, a mű magasabb helyen áll, mint bármiféle társadalmi és politikai szerepvállalás. A legíróbb író életfelfogásában – Ady szerint – az élet adott valami, kötelesség, melyet lehetőleg kényelmesen töltünk be, ugyanakkor föltöttebb érdekes és mulatságos leírni való panoráma; Mikszáth életábrázolását pedig krisztusi cselekedetnek tartja, minden frása felemel, megkacagtat, s példát ad, hogy hogyan kell az életet elviselni tudni, szépen, bölcsen, emberien.

Van abban is valami példázat szerű, hogy Mikszáth zsenijének, magatartásának megértéséhez, de még jubileumának megítéléséhez is az az Ady Endre jutott legközelebb, aki egész életében hadakozott vele. „Nincs egyféle magyar, nincs egyféle ember, de Mikszáth kivételes magyar és kivételes ember és nem ok nélkül ünnepli a másféle ünnepekhez szoktatott Magyarország. Egy teljesen más szabású ember, egy jóval fiatalabb, reménytelen s lenézett kortárs, íme meghajol a legíróbb író előtt.”

- ¹ Mikszáth Kálmán: Jókai ötletei és leleménye. In: Mikszáth Kálmán összes művei Bp. 1988. Akad. Kiad. 83. köt. 7., 83. köt. Szerk.: Rejtő István.
- ² Kultusz történeti tanulmányokat 1. In.: Tények és legendák, tárgyak és ereklyék. A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 1. Szerk.: Kalla Zsuzsa. Bp. Kiad.: PIM, Irodalomtörténeti Közlemények, 1990. XCIV. évfolyam 3. szám.
- ³ Mikszáth Kálmán: Az aldunai diadalút. In.: Mikszáth Kálmán ars poeticája. Vál.: Illés Béla. 1960. Szépirodalmi, 208.
- ⁴ Mikszáth Kálmán: Petőfi Sándor. In.: Mikszáth Kálmán összes művei. 64. köt. Szerk.: Bisztray Gyula – Király István. Bp. 1974. Akad. Kiad. 137.
- ⁵ Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. Bp. 1967. Magyar Helikon. 388.
- ⁶ Ua. mint az 5. jegyzet, 389.
- ⁷ Ua. mint az 5. jegyzet, 411.
- ⁸ Mikszáth Kálmánné visszaemlékezései. Bp. 1922. Athenaeum. 199.
- ⁹ Mikszáth Kálmánné i.m. 202-226. A Mikszáth-jubileum története. Bp. 1910. Révai. A Mikszáth birtok és relikviák történetéhez 1.: Kerényi Ferenc: Egy Mikszáth-emléktárgy dokumentumaiból. In.: Palócföld, 1966. 2. sz. 116-118. Krizsán László: Adatok a Mikszáth birtok történetéhez. In.: Palócföld, 1972. 1. sz. 12-23. Krizsán László: Mikszáthné végrendelete és a Mikszáth birtok története. Kézirat. Nógrádi Történeti Múzeum Adattára 2614-81. Méreiné Juhász Margit: Mikszáth Kálmán szellemi és tárgyi hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémián és a tájmúzeumainkban. Bp. 1963. Akad. Miklós Róbert: Mikszáth Kálmán horpácsi fundusa. In.: PIM Évkönyv, 1960-61. 69-82. Miklós Róbert: Mikszáth Kálmán horpácsi szerződése. In.: Palócföld, 1967. 1. sz. 74-78.
- ¹⁰ Mikszáth Kálmánné i.m. 208.
- ¹¹ Krúdy Gyula: A Mikszáth levelei. In.: Krúdy Gyula: Írói arcképek. Bp. 1957. Magvető, II. köt. 403-405.
- ¹² Karinthy Frigyes: Mikszáth Kálmán, a zamatos. In.: Karinthy Frigyes: Így írtok ti. Bp. 1979. Szépirodalmi. I. köt. 96-98.
- ¹³ Mikszáth Kálmán egy ismeretlen üdvözlőnek. (1910. a jub. előtti hetekben) Mikszáth Kálmán levelezése. III. köt. 1909-1910. In.: Mikszáth Kálmán összes művei. 26. köt. Szerk.: Bisztray Gyula – Király István. Bp. 1962. 149. (A továbbiakban, ha ebből idézzük: Mikszáth Kálmán levelezése.)
- ¹⁴ A nagybizottság dokumentumait, felhívását, Beöthy Zsolt és Apponyi Albert beszédét, a továbbiakban ebből közölt idézeteket 1. A Mikszáth-jubileum története. Bp. 1910. Révai. 12-17.
- ¹⁵ V.ö. Németh G. Béla: Az eszmélkedő, kései Mikszáth. In.: Németh G. Béla: Századutóról-századelőről. Bp. 1985. Magvető. 117.
- ¹⁶ A nagyváradi Szigligeti Társaság Mikszáth Kálmánnak (Nagyvárad, 1910. február 27.) In.: Mikszáth Kálmán levelezése, 93-95.
- ¹⁷ Egy ismeretlen olvasó – Mikszáth Kálmánnak (Budapest, 1910. május 16. után) In.: Mikszáth Kálmán levelezése, 135.
- ¹⁸ V.ö. Keserű Katalin: A kultusz köztes helye Kazinczy Magyarországi kultuszának tükrében. In.: Tények és legendák, tárgyak és ereklyék. A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 1. Szerk.: Kalla Zsuzsa. Bp. Kiad.: PIM 43.
- ¹⁹ Kalla Zsuzsa: Irodalmi relikviák, világi ereklyék. (A Petőfi-kultusz tárgyai) In.: ua. mint a 18. jegyzet, 80.
- ²⁰ Herczeg Ferenc és Ferenczi Zoltán beszédeinek szövege In.: A Mikszáth-jubileum története. Bp. 1910. Révai. 20-22., 24-30.
- ²¹ Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. 8. kiadás. Bp. 1986. Magvető. 448-449.
- ²² Belitzky János: Mikszáth és Nógrád. Kézirat. In.: a Nógrádi Történeti Múzeum Adattára, 2289-79. 260-287. A Nógrádi Hírlap (1910. ápr. 18., május 16., május 23., október 10., október 24., november 3.) vonatkozó írásait, és a közgyűlési határozatok szövegét ebből idézzük.
- ²³ Mikszáth Kálmán – Prónay Mihálynak (Budapest, 1909. október 29. előtt) In.: Mikszáth Kálmán levelezése, 59-60.
- ²⁴ Mikszáth Kálmán – özv. Rudayné Veres Szilárdának (Budapest, 1909. október 29.) In.: Mikszáth Kálmán levelezése, 61.

- ²⁵ Mikszáth Kálmánné i.m. 203.
- ²⁶ Mikszáth Kálmán – Csiky Kálmánnénak (Budapest, 1909. március 24.) In.: Mikszáth Kálmán levelezése, 21.
- ²⁷ Mikszáth Kálmán – Herczeg Ferencnek (Budapest, 1909. április 23.) In.: Mikszáth Kálmán levelezése, 25., 179.
- ²⁸ Mikszáth Kálmán – Géresi Kálmánnak (Budapest, 1909. június 15.) In.: Mikszáth Kálmán levelezése, 40.
- ²⁹ Mikszáth Kálmán – a Máramarosszigeti Szilágyi István Körnek (Budapest, 1909. szeptember 12. után) In.: Mikszáth Kálmán levelezése, 55.
- ³⁰ Szabolcska Mihály – Mikszáth Kálmánnak (Temesvár, 1910. február 18.) In.: Mikszáth Kálmán levelezése, 91-92.
- ³¹ Mikszáth Kálmán – Szabolcska Mihálynak (Budapest, 1910. március 5.) In.: Mikszáth Kálmán levelezése, 97-98.
- ³² Mikszáth Kálmán – Haffner Gézának (Budapest, 1909. december 12.) In.: Mikszáth Kálmán levelezése, 69-70.
- ³³ Mikszáth Kálmán – Rudnayné Veres Szilárdának (Rohics, 1909. július 14. után) In.: Mikszáth Kálmán levelezése, 44-45.
- ³⁴ Mikszáth Kálmán – Hentaller Lajosnak (Budapest, 1909. október 13.) In.: Mikszáth Kálmán levelezése, 57-58.
- ³⁵ Ua. mint a 33 jegyzet
- ³⁶ Mikszáth Kálmán – Böszörményi Lajosnak (Budapest, 1910. március 5. és 27. között) In.: Mikszáth Kálmán levelezése, 96-97.
- ³⁷ Mikszáth Kálmán – Gajdács Pálnak (Budapest, 1910. január 2.) In.: Mikszáth Kálmán levelezése, 75.
- ³⁸ Kozma Andor verse 1. A Mikszáth-jubileum története. Bp. 1910. Révai. 33-35.
- ³⁹ Mikszáth Kálmán jubileumi beszéde. In.: A Mikszáth-jubileum története. Bp. 1910. Révai. 45-51.
- ⁴⁰ „Kiváltó ok után nyomozni feltétlenül érdemes, bár a legtüzetesebb rekonstrukció is aligha nyújthat biztosítékot a teljes hitelfejeletre. Öregedése, tapasztalatainak a felhalmozódása, szerepeibe való beléfaradása, társadalmi-társasági életbe való beléunása, előbb a Hét, majd a Nyugat más arcú, más indítású, más értékvilágú nemzedékének megjelenése éppúgy szerepet játszhatott benne, mint a Tisza-féle kormányzati és közéleti rend megingása, válságsorozattá való kifejlése.” In.: Németh G. Béla i.m. 104.
- ⁴¹ Ady Endre: A legíróbb író. In.: Ady Endre: Költészet és forradalom. Bp. 1969. Kossuth. 239-241. V.ö. Bodnár György: A „mese” lélek-vándorlása. Bp. 1988. Szépirod. 18-19.

Resümee

ANNA KOVÁCS:

Der Fall des in Hasen verwandelten Jagers – oder von dem Jubiläum Mikszáths

Etwa die Kronenaufsetzung, ein hervorragendes, auch in seinen Äußerlichkeiten erhabenes Ereignis der Festlichkeiten zu Ehren der ungarischen Schriftsteller des 19-ten Jahrhundertendes war die feierliche Ehrenbezeugung vor dem Schriftstellerfürsten Jókai.

Die im 19-ten Jahrhundert begonnene kultische Ehrung der Literatur hat sich während des Despotismus entfaltet, und zur Zeit des Zentenariums der Geburt von Ferencz Kazinczy (1859) ist sie in ihrer vollentwickelten Form erschienen. In dem mit dem Kazinczy-Zentenarium und dem Jókai-Jubiläum gekennzeichneten historischen Vorgang hat der Kult der Literatur ein politisches Gewicht. Mikszáth hatte die Naturkunde des Kulturschaffens gut gekannt, er wußte, daß sich gesellschaftliche, politische Ziele und Interesse in der Tiefe des Kultschaffens verstecken. Am Abend seines Lebens, im Jahre 1910, hat Mikszáth selbst erlebt, daß ihn die öffentliche Meinung des Landes anläßlich seines 40 jährigen Schriftstellerjubiläums mit glanzvoller Feierlichkeit begrüßte. In unserem Essay untersuchen wir die Geschichte des Anfangs des Mikszáth-kultes, genauer den Moment der Kultsgeburt, die Zeit zwischen dem 21-ten Februar 1909 und dem 16-tem Mai 1910. In unserer Analyse wollen wir betonen, wie der Schriftsteller selbst das erlebte, welche Rolle er selbst in der Ausgestaltung des Kultes spielte.

Emlékirat Szontagh Pálról

(Forrásközlés)

Praznovszky Mihály

Ha van Madách Imre környezetében érdeklődésre számottartó személyiség, úgy Szontagh Pál az. Nincs életrajz, monográfia, jelentősebb tanulmány. Tragédia értelmezés, amelyben ne fordulna elő a neve rendszerint három vonatkozásban is. Egyrészt – leegyszerűsítve és így mindenképpen tévesen – mint Lucifer modelljét említik. Cinizmusa, örökké kételkedő szelleme, a világ fejlődését szarkazmussal fogadó személyisége miatt. Másrészt úgy tartják számon, hogy Madách személyiségének ellenpontja volt minden területen, ráadásul az egyetlen ember akkor aki felkészültségében mérhető volt Madáchhoz Nógrádban. Harmadrészt a Tragédia sikerének elindításában szólnak róla, mint akinek buzdítására küldte (vitte) el Madách a kéziratot Aranyhoz s ugyanakkor Madách vele osztotta meg első ízben Arany kedvező válasza feletti örömét.

De kétségtelen tény, hogy ha Mikszáth Kálmán nógrádi ismerőseinek körét tekintjük át, abban is jelentős szerepet kell adnunk Szontagh Pálnak. A már középkorú majd öreg Szontagh pályája, egyénisége nagyon érdekelte az író-t. Már első műveiben találó árnyképet fest Szontaghról majd később többször is visszatér alakjához, erkölcsi példázatahoz. Mint képviselő még az országgyűlés padjaiban is együtt ültek s végül is így a tisztelt ház karcolataiban is feltűnik neve és személyisége.

S ugyancsak nála fonódik össze Madách és Szontagh neve s így már hárman együtt alkotják a nagy triászt amelyre utaltunk. A már említett Fény és árnyképekben ezt írja „Madáchnak igen jó barátja volt s nem egy eszmét adott neki sztrégovai magányában a világhíró «Ember trágédiája» megírásához...” S nem lenne Mikszáth ha ifjonti vágásainak egyikét nem intézné Szontaghnak mondván, hogy olyannyira közel került az irodalomhoz, Frankenburghoz, Jókaihoz, Madáchhoz, hogy sokan úgy tartják már ő is író lett. „De Szontagh Pál nem az az ember, aki visszaélne e tévhitel. Nem is írt és nem is akar írni könyvet. S ez a legnagyobb bizonyítéka, hogy valódi barátja az irodalomnak.”¹

Majd végezetül sorsuk életük utolsó éveiben is összefonódik. Mikszáth megveszi Szontagh horpácsi kúriáját, hogy pár boldog nyár után mint hazatért nógrádi birtokos hunyhassa le örökre szemét.

Így Szontagh Pál élete mindenképpen meghatározó jelentőségű Nógrád megye XIX. századi művelődéstörténetében. De ha önmagában vizsgáljuk akkor is olyan tipizálható jegyeket találhatunk a múlt századot átívelő életpályán, amelyek a magyar köznemesség progresszív személyiségeinek és politikai cselekvési lehetőségeinek mintája is lehet. Annak a derékhadnak a tipikus képviselője amely ugyan nem játszott vezető szerepet a nemzet életének irányításában, sorsdöntő fordulatok meghozatalában, de jelenlétével, életminőségével és műveltségi, erkölcsi rendjével nélkülözhetetlen alkotó elem volt.

A most közreadott emlékiratot halála után tíz évvel unokahúga Papszász Lajosné vetette papírra. A szerző egyrészt családi emlékek alapján foglalta össze Szontagh életútját, másrészt a családi irattárra támaszkodott, mfg harmadik forrásként korabeli lapokat idéz. Így alakul ki az érdekes, olvasmányos, rövid életrajz. Ennek egyes elemeit már ismerjük, sőt az emlékiratot, annak rövid részletét is közreadtuk már korábban. Teljességgel most jelenik meg először.

Papszász Lajosné nem gyakorlott szerző, de ez az írása hibátlanul teljesíti célját: színes és érdekes képet rajzol Szontaghról. Különösen fontosak az apró megfigyelések, a politikus jelleme finom részleteinek felrajzolása. Ezekben mindig érezzük a személyes tanúság hitelét is. Papszász Lajosné egyébként Szontagh testvérének, Ferencnek volt a lánya. Karancslapujtón éltek s minden bizonnyal innen került férje révén Pusztatenkre, Heves megyébe.

A kézirat a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárájában található. Tisztázott leírat, jól olvasható, hibátlan példány. Gyakorlatilag néhány betűátráson (cz helyett c, stb.) illetve az idegen szavak mai írásának megadásán kívül semmit nem változtattunk rajta.

Visszaemlékezés iglói Szontagh Pálra

(a közzétett „nógrádi”-nak nevezték)

Kedves Pál bátyám születése napja van ma, midőn e sorokat kezdem szeptember 12-ike! Kilencvenhét esztendő volt a fia élni. 1820-ban született Szécsény mezővárosban Nógrád vármegyében meghalt 1904 évi június 15-én Horpácson, saját birtokán, ugyancsak Nógrád megyében. Ott is temették el. Szülei voltak: Szontagli István, több megye táblabírája, a szász kőbúrg-gótfiai uralkodó herceg udvari tanácsosa és farádi Veres Anna.

Mielőtt e följegyzésekhöz fognék, mehetségemül fel kell hoznom, hogy erre csakis rokonaim megtisztelő felszólítása meleg biztatása bátorított. Mert hiszen sohasem voltam hívatásos író; ezenkívül pedig adataim is igen hiányosak. 'Ennek jó oka éppen Pál bátyánk szerénységéből ered. Ő önmagáról beszélni egyáltalában nem szeretett. Gyakran igyekeztem beszélgetésünket saját életére terelni, azonban mindannyiszor nagyon kevés sikerrel. Alig mondott egy-két eseményt, már más tárgyra fordította a szót. Talán dicsekvésnek tartotta volna, ha élete nemes, fordulatokban gazdag folyását beszélni tudta volna el. Pedig ez némileg következtetés volt tőle, miután több ízben kifejezte előttem azon kívánságát, hogy majd halála után életrajzát én írjam meg.

Igyekeztem híven elmondani mindazt, amire vissza tudok emlékezni és amit itt-ott tőle, vagy szüleitől hallottam, vagy amit meglevő leveleiből s egyik másik reá vonatkozó és birtokomban lévő adatból összehöngésztetek.

Szülei kiváló gondot fordítottak gyermekeik tanítására.² Mind tehetségesek voltak s ez természetesen feladatukat nagyon megkönnyítette. Mindig úgy hallottam azonban, miszerint a kis Pali rendkívül élénk, sőt makacs és szófogadatlan fiúcska volt. Egyszer például, midőn nagyanyámnak vendégei voltak, kiknek be akarta őt mutatni: az ágy alá bújt s nem volt rábírható sem ígérekkel, sem fenyegetéssel, hogy onnan kimásszék. Más alkalommal egy gyermekesíny miatt megbíjtatva keservesen sírt, majd amikor elcsendesedett, azzal fordult hozzám édesanyja: no 'Palkó megbékültünk már? mire a kis Pali dacosan azt válaszolta: „még nem, csak pihenek” és elkezdte újból a sírást.

A gimnázium alsó 4 osztályát a szülői háznál végezte, ahol magántanító oktatásában részesült. Az 5-ik osztályt vagyis a retorikát Eperjesen hallgatta már, hol egyik tanára Kraysel András³ volt, kinek vezetése és tanítása alatt kedvelte meg a klasszikusokat. 1839-34-ben hatodik osztályt, a poétikát a losonci református kollégiumban⁴ járta Homokay⁵ tanár alatt. Magán mentora itt a későbbi agárdi evangélikus pap és akadémiai tag: Fabó András⁶ volt. Itt és ezek által szerette meg a magyar irodalmat, melyet élete végéig művelt és ápolt szabad óráiban. Iskolai tanulmányainak befejezésére a budapesti tudomány egyetemre jött, melynek 1834-39-ig szorgalmas hallgatója volt. Tanulmányait mindenütt kitűnő sikerrel végezte.

Az iskolából kilépve Bónis Sámuel, anyámnak sógora⁷ akkori szabocsai követ oldala mellett a szokásos országgyűlési gyakorlatra ment. A következő 1840. február havában felesküdtött királyi táblai íites jegyzőnek, juratusnak és ugyanezen év tavaszán beutazta a szlavóniai megyéket, valamint Horvátországot, Fiumét, Triestet és Velencét nagybátyja Szontagli Lajos⁸ társaságában, ki akkor a néhai kancellár Erdődy József gróf özvegyének jogigazgatója és teljes megfiamalmazottja volt s annak horvátországi uradalmait látogatta meg hivatalból.

1840. nyarán⁹ Nógrád megye tiszteletbeli aljegyzője lett s ugyanezen év őszén Budapestre jött Lissóvenyi László tabuláris ügyvéd mellé a juratuskodás folytatása végett.

1841-ben az úgynevezett szentistváni törvénykezési szakon Szerencsy István kir. személynök és társai előtt ügyvédi vizsgálatot tett, még pedig kitűnő sikerrel. A következő 1842. évben váltó ügyvédi vizsgát tett Végli váltótörvényszéki elnök és társai előtt. Ismét kitűnő sikerrel. Januártól áprilisig mint megyei jegyző¹¹ folytatta működését s ez év április havában már szolgabírónak választott. Az 1845-iki tisztújítás¹² alkalmával Nógrádban újból megválasztották szolgabírónak, miután főszolgabírónak való megválasztatása részben baráti ígéretek és tekintetek, részben pedig intrikák miatt megfúósult.

Az 1847. évi novemberre Pozsonyba összehívott országgyűlésre Libbetbánya¹³ szabad kir. város részéről követnek választottat Radnóczy Antal akkor zólyomi első alispánnak baráti közvetítése folytán. E törvényhatóság kicsiny és szegény lévén, Szontagli Pál napidíj nélkül szolgálta azt mint követ: éppúgy mint ahogy előbb megyéjét is ingyen szolgálta.

1848. április havában¹⁴ jogalmazónak lett kinevezve Pulszky Ferenc államtitkár javaslatára a Bécsben székelő magyar külügy minisztériumba. Alig fél évre rá 1848. november 11-én Bécsben letartóztaták és börtönbe vetették azért, mert előmozdította Bem tábornoknak Bécsből való menekülését. Csaknem egy évig tartó vizsgálati fogság után 2 évi súlyos börtönbüntetésre ítéltetett.¹⁵

„Ennek történetét” Pulszky Ferenc „Életem és korom” című művében, valamint Tóth Béla „Mende monddk” című könyvében a következőképpen adja elő: „Bécs ostromának kezdetén Pulszky Ferenc kénytelen volt Bécsét elhagyni. Ez alkalommal egy útlevelet vitt magával, amelyen a személyleírás kitöltve nem volt; szölt pedig ez útlevél: *hier Johann Schneider graphl. Széchiényi 'schier' Wirthschaftsbeamter nevére*”.¹⁶ Mintán Pulszky a határon szerencsésen átjutott és az útlevele többé szüksége nem volt, visszaküldte azt Veszler Sándor útján Parendorfból a bécsi kancelláriába Szontaghi Pálnak. Bécs bevételé napján Szontaghi Pál és Henszelmann Imre még a kancelláriában voltak, amidőn sietve hozzájuk érkezett a bécsi ellenállás vezetője Messenhauer és megkérte őket, segítsék Bem tábornokot megmenteni, rejtse el a kancelláriában. „Ezt egyikük sem találta alkalmas helynek, mert hiszen ott volt az első házkutatás várható. De Messenhauer megjegyezte: „*Er folgt mir auf dem Fuss*”, és Bem csakugyan benyitott az ajtón az akadémiai legio egyenruhájában, oldalán könnyen megsebesülve. Szulavszkya¹⁷ (Kossuthi sógorának testvérével). Ő volt az utolsó, ki a Práterben az úgynevezett „csillagtorlasz” elhagyta s azon pillanathban Bem szavai szerint: „*une piece d'obus*” által meghörzsolgatott. Panaszkodott, hogy a nemzetőrök elhagyták „*ils ont eu peur*”. Erre rövid tanácskozás után elvitték Bemet Szontaghi Pál lakására, ahol elsősorban sebet akarták ápolásba venni, de Bem megjegyezte: „*ich hab eine gute leib*” és egyszerűen angol tapaszt ragasztott rá. Henszelmann Imre azután felső ruhát és cilindert szerzett Bemnek (Nagy Lajos udvari titkár, később soproni törvényszéki elnöktől) ellenben az ő akadémiai legiobeli egyenruháját és kalapját Szontaghi Pál égette el a kályhában. Bem nem akart a kardjától megválni, mire Szontaghi Pál figyelmeztette: „*vous êtes maintenant bourgeois*”, mire Bem azt mondta: „*eh bien, je prendrai au moins mon parapluie*”. Bem kardját azután bedobta a Burg-istállók egyik nyitott ablakán. (En így emlékezem, hogy a „Duna csatornába dobta.”) A Johann Schneider névre kiállított útlevél segítségével azután sikerült Bemnek fiaserben a Linában átmenni és minden nagyobb akadály nélkül Pozsonyba érkezett.

(Évek múltán midőn unokaöccse látogatására Graefenbergben volt Pál bátyám, ezt megtudták az ott időző lengyelek és testiileg tisztelegtek nála nemzeti öltözetükben, köszönetüket fejezve ki hofnítársuk megmentéséért.)

Néhány nappal később elfogták Szontaghi Pált (a portás árulta el) és csaknem egy évig tartó vizsgálati fogság után a hadi törvényszék következő ítéletét olvasták fel előtte: (lásd „Wiener Zeitung 1849. október 16-iki számát”).¹⁸

„Paul v. Szontaghi, aus Szécsény, Neograder Comitāt in Ungarn gebürtig 29 Jahre alt, evangelisch, ledig, gewesener Ministerial-Consipist des vormaligen ungarischen Ministeriums des Aussern, ist durch sein mit dem erhobenen Thatbestande übereinstimmendes Geständnis überwiesen, dem mit der Proclamation Sr. Durchlaucht des Herrn: F.M. Fürsten zu Windischgrätz vom 26. October 1848 zur Auslieferung bezeichneter, an der Spitze des bewaffneten Auftrufes in Wien gestandenen Rebellenführer Bem zur Flucht befüllig gewesen zu sein, idem er ihm nicht nur ein Asyl in seiner Wohnung anbot, sondern ihn auch nach 48-stündiger heimlicher Befierbergung bewog, durch Benützung des von ihm, Szontaghi, selbst herbeigescholten Fiakers sein Entkommen aus Wien zu bewerkstelligen. Inquisit Paul Szontaghi ist daher wegen Vorschubleistung zur Flucht eines staatsgefährlichen Verbrechers von dem über ihn abgehaltenen Kriessrechte nach den Bestimmungen der Proclamation vom 20-23. October, dann des Strafgesetzbuches 1. Theiles § 193 und 194 über den ausgestandenen 11-monatlichen Untersuchungsarrest noch zu 2-jährigen schwereren Kerker verurtheilt und diese Sentenz am 12. d. kundgemacht worden.

Wien, den 15. October 1849. Von der k. k. Central-Militär-Untersuchungs-Commission.”

Mint nálam lévő Bibliájában feltárta találtam: 1849. november 1. napján reggel 6 órakor érkezett Pál bátyám az olmitzi várbörtönbe. „November 5-én délután mintegy 3 órakor tízenegy láncszemből álló vasat vertek mindkét lábamra. Kelt olmitzi vártömlőcz 46 szám alatt 1849. évi November 5-én – ezen vas súlya, mint mondják, 3¼ font.” Így írta ő a sajátkezűleg Bibliájába, hol ezenkívül még a következő jegyzetek vannak: „November 4-én este gróf Károlyi J.”. „Ther. városba menete előtt megajándékozott 25 szivarral.” „November 18-án az új profess Kreutzinger egy pár ezüst ésszeremet (kés és villa) felsőbb generalcommandói rendelet folytán confiscálta.”

„Ezen felül még összes holmijának jegyzékét írta be a Biblia hátsó lapjára. Csak könyveit idézem: „Goethe munkái első kötete; ezen szent Biblia; Tacitus; angol szótár; Kölcsey naplója; Kalendár 1850-re”.

Mint tőle hallottam, a kovácsnak, ki a vasat red verte egy tallért dobott oda, amin az illető mesterembernek szem-szája elállt. Pál bátyám ezt később így indokolta: „tudja meg a németje, hogy magyar embert vert vasra”. Ezen békóvasat, mely bal kezét és jobb lábát fűzte össze 1850. március 4-ig viselte, ennek hordása egész életében meglátott rajta, mintha még mindig fűzná a láncot járása közben.

Ekkor újabb rendelet folytán a békóvasat levették róla és úgynevezett katonavasat adtak neki érte esérébe fiát fiétre, amikor ettől is megszabadult és csak egyszerű börtönbiutetésben részesült, mely július végéig tartott. Fogságának hátralevő idejére akkor megkegyelmezést nyert.

Pál bátyámat hozzátartozói és barátai később szemre lányással kérdezték, miért nem tagadta le Bem megszöktetését, hiszen nem volt ellene más tanú mint a portás, mert az jelentette föl. Mire ő azt felelte, hogy szeggyellt volna hazudni. Ez jellemző rá nézve egész életfolyásán át.

Fogságában szorgalmasan olvasta a bibliát, melyet később is mindig magával hordott, bárhol járt, kelt. Azonban a 19. század elején az emberek lelkiületébe annyira beoltott szkepticizmustól teljesen megszabadulni nem tudott, pedig szeretett volna. Ezen vívódását bizonyítja egy – Antonia nővérének ajándékozott – imakönyvbe írt eme sorai is:

„Nyugtalanul fürkészs, forr, kétkedik és tagad a fej.

Ahítatos hitben lel nyugodalmat a szív.

Gyakran beszélgettünk vallásról együtt. Sofia nem igyekezett másnak hitét megingatni. Ellenkezőleg: vágyva áldította, vajha erősebb, biztosabb lenne az övé. Házában Horpácson minden évben szent István napján isteni tiszteletet tartott az illetékes evangélikus lelkésszel a hívőknek úracsora kiosztással egybekötve. Sőt végrendeletében is megfiagyta, hogy hialála után is mindig megtartsák e kegyeletes szokást.

Fogoly társaival jó barátságban volt. A profoss jó borra valóért mindig készségesen hozott nekik bárminemű ételt. Sokan látogatták meg a rabokat. Ilyenkor, ha valaki Olmützbe készült hozzátartozóját meglátogatni, azt rendszeren tudatta az ismerős többi fogoly rokonaival és rejtve vitték a leveleket és ottfönről való híreket. nyilvánosan csak a legközömbösebb dolgokról írhattak, mert úgy a kapott, mint az írott leveleket átvizsgálták, esetleg el is kobozták a feliügyelők. Szüleim is voltak Pál bátyámnál. Sokan írtak azon szomorú időkben tömlőben sínylődő hazafiak közül börtöndalokat²¹ melyek némi vigasztalást és szórakozást szereztek nekik. A kiszabaduló Szontagli Pált is versben búcsúztatta Barsey József²² kiváló tudós s későbbi akadémiai tag, valamint Keszű Hajdu Lajos²³ a kisújszállási gymnasium agg professzora.

Olmützből az 1850. július 22-én kelt császári kiáltvány alapján bocsátott szabadon. Ekkor haza sietett Szécsénybe, majd megrongált egészségére való tekintettel édesatyám meglátása folytán az ő laputói (Nógrád megye) birtokára vonult vissza, ahol 1853. év tavaszáig tartózkodott. Szülei ekkor a horpácsi birtokot²⁴ adták át neki, mire Szontagli Pál oda is költözött, bár nem szívesen, mert sokkal jobban szeretett az irodalommal foglalkozni, semmint a gazdasággal vesződni. Ez időtől kezdve Horpácson lakott most már állandóan. A passzív rezisztenciához mindvégig állhatatosan fűl maradt az alkotmány helyreállításáig, dacára rendőrfelügyeleti állapotának.

Még 1843-ban ismerkedett meg²⁵ Fráter Pál akkori Nógrád megyei alispán hialánál Madácsi Imrével, „Az ember tragédiája” írójával, mivel bátyám hialdáiig tartó meghitt barátságot kötött. Madácsi életirői egybefhangzóan állítják, miszerint költészetének fejlődéséhez és egész valójának érleléséhez Szontagli Pál barátsága nagyban hozzájárult. Tudvalevőleg Szontagli Pál volt az, ki Madácsot rábeszélte, hogy „Az ember tragédiájá”-val lépjen ki a homályból s mutassa be azt Arany Jánosnak.

«Balassagyarmaton, nemkülömben egész Nógrád megyében akkor eleven élet liktett. Sokat politizáltak, mülattak és intrikáltak az emberek s Szontagli Pálnak alkalma nyílt, hogy pezsőg élcel, vagy ha kellett maró günynyal is biztosítsa magának a többséget. A „Nógrádi Képesarnokot”²⁶ Madácsi és Szontagli Pál együtt szerkesztették. Ez csipős epigrammáknak füzte volt, mely nyomtatásban sofia sem jelent meg, csak kéziratban forgott a megyei szereplők kezén. Pulszky Ferenc is szolgáltatott hozzá egy pár elmésséget. A gyűjtemény 1844-től származik és 45 epigrammát tartalmaz. Báró Vay alkancellárnak volt ajánlva.»

Leányos hialzakhoz is együttjártak ök. Nagyanyám (Veres Anna) nagyon óhajtott, hogy Pál bátyánk meghiasasodjék úgyannyira, hogy egy alkalommal arany óraláncsal is kedveskedett fídnak, hogy egy bizonyos leányos hialhoz elmenjen. Ez meg is történt, de tovább Pál bátyánk egy lépéssel sem ment. nemsókára Madácsi völgegy lett és akkor Szontagli Pállal összebeszélve tréfából szerepet cseréltek és Szontagli Pál úgy mutatkozott be édesanyjának, mintfia ő volna Fráter Erzi völgegye. Édesanyja erre Madácsi jelenlétében kétségbeesve öntötte ki előérzetes jóslatait Fráter Erziről, Pál bátyánk nem kis ijedelemre. Zavarában azután próbálta már ő édesanyját megnyugtanni, csillapítani és elhialgattatni, de mindfídba.²⁷ Nem kell azonban sinniünk, hogy ő a női bájjakkal szemben érzéketlen volt, vagy hogy fellett szándékából maradt agglegy – Nem.

Egy ízben nagyon szerelmes volt egy csinos bahaarcú fiatal leányba. El is akartu venni. A dolog azon múlt, hogy Pulszky Ferenc, kivel szintén jó barátságban volt, amikor látta, hogy övé érvelése hialás nélkül maradt, szemmel látfílatólag bebizonyította neki, hogy a szép leány nem méltó az ő önzetlen, bízó szerelmére. Ugyanis a kertből megmutatta neki, hogy az ablakmélyedésben hogyan borul imádottja közös pajtásuk: Liszky Kálmán keblére.²⁸ Nagy esalóddást és szíváfájdalmakat okozott ez neki. Nem is találkozott vele többé, csak a nő hialdlos betegségében, mikor arra kérte, hogy látogassa meg, mert beszélni akarna vele, mielött meghalna. Ez meg is történt.

Később még egyszer lett szerelmes. Lónyai Mária³⁰ volt eszményképe. Járt is hozzájuk Bereg vagy Ung megyébe és a leány is viszonzni látszott érzelmeit. 'De egyszer a leány édesanyja (Kazinczy Ottilia) olyasféle célzást tett, mintha kevesellné leányának Szontaghi Pált, aki többé sofia oda nem ment.

Még egy utolsó nőiülesi szándék is foglalkoztatta, de akkor már annyira gondolkodott, hogy töprengései közben ezen utolsó idealja: Huszár Anna³¹ Madácsi Imre unokahúga, nem látván komolynak házassági szándékát, jegyet váltott Károlyi Miksa nógrádmegyei pinci földbirtokossal. Igen élénk és szellemes nő volt, akit bátyánk mindig tisztelettel emlegetett.

Ezentúl már teljesen lemondott a házasságról, noha mindig sajnálta, hogy agglegény maradt. Többször emlegette bizalmas rokon körben, hogy ne higgyék egyetlen nőtlennül maradt koros embernek sem, ha azt állítja, hogy nőtlenségét nem bánta meg. Nőgyűlölő nem volt sofia.

Kár, hogy nem tudta, milyen rajongással szereti egy ritka eszes, művelt, nagyon szép úri leány (Ivanka 'Etelka'³², később Szilassy István dandós földbirtokos neje). Egy öreg barátja beszélt egyszer, hogy annyira szeretete Szontaghi Pált, hogy megremegett a szíve, ha csak az anyékát látta is. Elmondtam ezt egyszer Pali bácsinak is. Elgondolkodott, majd megszólalt: hát miért nem mondta, hiszen elvettem volna!

Úgy hallottam szüleiemtől, hogy fiatalember korában Pál bátyánk költekező hajlamokat³³ mutatott, mint későbbi korában ismerve csak nem tételezett volna föl róla az ember, mert akkor már szinte túlságba vitte a takarékoságot. 'De az a legönzetlenebb célból történt. Öröklött vagyondát csonkítatlanul és teftermentesen akarta unokaöccse Szontaghi Antalra³⁴ hagyni, amit meg is tett. 'Ezen felül tőkéjéhez sem akart nyúlni, melyet istvánfiadai³⁵ birtokrészének eladásából szerzett. Ezt unokahúgának hagyományozta. Fősvény csak aprólékosságokban volt, amivel sokszor mosolyra készítette az embert. Nagy vagyont nem szerzett, sem oly hiúvált, mely fizetéssel járt volna, nem vállalt sofia, mert független kívánt maradni teljesen.

Most térjünk vissza oda, hol a történelmi események fonalát elhagytuk. Szegény hiazánkra virradni kezdett. 1861-ben³⁶ bátyánk ismét a politika színterére lépett és tevékeny szerepet játszott. Nógrádban országgyűlési képviselőnek akarták megválasztani, azonban ő és édesatyám is rábirta tekintélyes pártját, hogy teljes erővel segítse Pulszky Ferenc megválasztását. Pulszky jó barátja volt Szontaghi Pálnak s szükség volt arra, hogy az emigráció tagjai közül is jöjjen valaki az országgyűlésbe.

1865-ben³⁷ a balassagyarmati kerület választotta meg Szontaghi Pált egyhangúlag képviselőjének. Ily módon tagja volt két igen fontos országgyűlésnek (az 1847 és 1865-ikének) 1869-ben³⁸ ugyanezen kerületben ismét felléptették, de mert neki a vesztegetés még a kortéziában is elve ellen volt, Muzslay Sándor ellenében itt kisebbségben maradt. Elhelyett azonban megválasztották őt ugyanakkor – a balközép párt programjával – 330 szótöbbséggel a Csanád megyei nagylaki kerületben a 'Deák párti Greguss Ágost egyetemi tanárral szemben. Ekkor csinálták ott azt a kortesnőt, mely szerint Greguss úgy búcsúzott volna e kerülettől:

„Isten veled Nagylak,
Én téged itt hagylak.
Mert nekem aszonták
Jobb követ a Szontágh”.

E nagylaki győzelem fényét még az is emelte, hogy Szontaghi Pál sem a korteskedésben nem vett részt, sem pedig a választásnál nem volt jelen. 1872-ben ugyancsak a nagylaki kerületben lépett fel, de akkor kisebbségben maradt 'Dedinszky József megyei alispán és 'Deák párti jelölt ellenében. 1874-ben a Somogy megyei tabi kerület választotta meg Tallián Lajos 'Deák párti jelölt ellenében.

A pártfízió létrejötte után következett az 1875-iki képviselő választás. Tisza Kálmánnal együtt Szontaghi Pál is a szabadelvű párt³⁹ tagja lett. Most két helyen i. e. a tabi és a balassagyarmati kerületben választották meg egyhangúlag. Egyik helyen sem volt jelen. Éppen szüleiimmel és velem volt akkor Gleichenberg fűrdőben.⁴⁰ A két mandátum közül a tabi kerületet fogadta el, mert úgy érezte, hogy ezzel tartozik a tabiak hűségének.

Ez időben sokszor felszólalt a parlamentben és hírlapi cikkeiben is fejtegette elég élesen a pártja és saját álláspontját. Az 'Ellenőrben „Timon”⁴¹ aldrással hevesen támadta Lónyay Menyhért⁴² akkori pénzügyminisztert. Ez volt 1879-ben, amikor is Lónyay bukása csakhamar bekövetkezett és Tisza lett a miniszterelnök.

1878-tól kezdve Pál bátyánk ismét a balassagyarmati kerületet képviselte, ahol csaknem 500 szótöbbséggel választották meg, régi politikai ellenfele: Muzslay Sándorral szemben. Az utolsó választásnál 1881-ben már egyhangúlag választotta meg újból a balassagyarmati kerület. Itt sem volt jelen a választásnál. Annyira igyekezett már ezen időben menekülni a képviselősegtől, hogy úgyszólván megszökött barátaitól, pártjától és atyámfioz menekült

Lapujtöre, nem hagyva hátra semmi címet. Itt végre sikerült Móricz Pál és Kiss Lajos képviselőknek öt Tisza Kálmán megbízásából felkutatni, miután őt Horpácson saját házában lába keresték.

Tisza Kálmánnal benső barátságban volt és az ő kedvéért nagyon sokat megtett, de nem mindent. A fúzió utáni kabinetalakítások Tisza megkínálta a közlekedésiügyi tárcával, de semmiféle rábeszélés nem használt. Váltig amellett maradt, hogy nincs meg benne az erre való anyag és idő is már ő elfűz, hogy egy részortha beletunuljon. Tisza tudtával azután nyomban felkereste Péchy Tamást és megnyerte őt a tárcá számára. Házelnöknek is többször komolyan szóba került. Utoljára akkor, amikor Gfilyczy Kálmán végleg lemondott. Nem akart és nem is vállalt sofia fizetéssel járó állást. Sokszor szemére vetették tréfásan, de talán komoly háttérrel is az ő mamekukja voltát, mire ő csak annyit felelt: „de ingyen”.

Az úgynevezett májusi stipuláció alkalmával azonban természete mégis fellázadt s a pártértekezleten ezt fiatározottan ellenezte.

„Az u. n. „májusi stipuláció” alatt az osztrák és magyar kormányok közt 1875. tavaszán létrejött megállapodások értendők, amelyeket 1875. május 11-én ismertetett Tisza Kálmán miniszterelnök a Házban. Vonatkoztak a megállapodások a kvóta és a bank kérésére. Ekkor stipulálták a felállítandó állami bankot „közös osztrák magyar bankként” és nem önálló magyar és önálló osztrák bankokként. »

Ez kiszivárgott és a képviselők egész csoportja jelent meg nála azon felszólítással, illetve kapacitáló kéréssel: legyen vezérük, lépjenek ki a szabadelvű pártból. „De ettől Szontaghi Pál visszariadt s Tisza Kálmán érzékenyült szemrehányására, hogy: „még te is itt akarsz hagyni?” kijelentette, hogy a barátait semmi körülmények között el nem hagyja, sőt fia kell, még a pokolba is velük megy.

1879-ben választották meg első ízben a képviselőház alelnökének. Ezt elfogadta, mert akkor ezen állás még nem járt fizetéssel; viselte is e tisztséget (1887-ig, amíg csak a képviselőház tagja volt) Kemény János⁴³ báróval együtt, akivel igaz barátság fűzte. Mint alelnök kapta 1884-ben a belső titkos tanácsosi méltóságot.

„Ez alkalommal a „Pesti Hírlap” így emlékezett meg róla: „Akármilyen hüának és cifrának alakult is át a ház apránként, egyetlenegy tekintetes úr mégis volt benne: tekintetes Szontaghi Pál úr. Alakján, ruházatán, szavain meglátszott a tekintetes úr. Ő volt az utolsó ember, aki fényt vetett e címre, mely kétszáz esztendeig volt a legtiszteltebb titulus Magyarországon. Ma azután ő is megszűnt tekintetes lenni. Tisza Kálmán a házban nyújtott át neki a valóságos belső titkos tanácsosi kinevezést. Az utolsó tekintetes úr átugrotta a holmi nagyságos és méltóságos címeket és egyszerre kegyelmes úr lett. Nem volt egy cseppet sem meglátva, amint zsebre tette a kitüntető okmányt, csak nyílt szemében tünt fel valami gúnyos fény, amit a gratulációs tömege közt a Ház egy másik nagy tiszteletben álló alakjával Kemény Jánossal fogott kezét, mintha mondaná:

„Minket már nem tesz nagyobbakká a király sem”. (Mindkét alelnök ugyanis kis termetű volt.) Szontaghiot mindenki szereti, mert Szontaghi is mindenkit szeret. „Egyszerű, igénytelen, nemes, kristálytisza karakter nagy műveltséggel párosult hatalmas ítélőeljárás. „Egy ambuláns bibliotéka!” szokták róla mondani az ellenségei. „Egy rest genie” – szidják a barátai. Ő pedig mindezzel nem sokat törődik. Csak egyért bosszankodik nagyon, ha azt mondják, hogy rossz tarokkista. Szontaghi Pál azokból az emberekből való, akiknek már nem lesznek folytatásai az új generációban. Jöfietnek nagyobbak, genialisabbak, de tiszteletre és szeretetreméltóbbak aligha s hozzá hasonlók pedig éppen nem. „Egy bizonyos, hogy kár Szontaghi Pálban a „tekintetes úrét”. Mert mint excellenciás sokat fog ártani a demokráciának, megnépszerűsíti a nagy urakat.”»

Elnöke volt a szabadelvű pártnak⁴⁴ valamint a pénzügyi bizottságnak.

1885. február 19-én nagyhíatású beszédet mondott a főrendiház reformjáról, melyről nagyon rokonszenvesen nyilatkoztak a napilapok, még az ellenzékiek is. A „Pesti Hírlap” 1885. február 20-iki száma megemlíti a többi között, hogy nem „ide-oda” beszélt lutheránus módra, hanem ugyancsak oda-beszélt a főuraknak. Mert ritkán beszélt ő, de ha szólt, akkor mondanivalója is volt okvetlenül. Ilyenkor felszállamlott különben is élénk szeme, hangjában melegség rezgett, beszéde tele volt colorittal, szellemmel. Mozdulatain, egész tartásán bizonyos szelidség és kellem ömlött el. „De szavainak éle volt. „Lett volna bezzeg zúgás az ellenzéken, e nemeshangú beszédre, ha azt nem Szontaghi Pál mondja, akét úgyannyira respektálnak. „De így mégis bevették a keserű china port. Szerencse, hogy csak evőkünlényi volt. A beszéd nagy fiatást tett és felbuzdította a csüggedt mamekukokat, mint a bátor szó rendesen.”

1887-ben a főrendiház életfogytiglani tagjává nevezte ki a király.

Az evang. egyház egyetemes gyűlésein mindenkor tevékeny részt vett s egyik irányítója volt egyházának. Többször megválasztották a bányakerületi Superintendencia consistoriuma elnökének. Felügyelője volt az agárdi egyháznak. Elkészen, szívvel lélekkel küzdött egyházja körében a panszlavizmus ellen. „Erre vonatkozik a következő verse:

ÁRULÓ TÓTOK

Ej adta tótjai, mi lesz veletek?
Mért zajongtok újra, elment az eszetek?
Még mindig a pánszláv eszméket halljátok?
Még mindig a muszka szekerét toljátok?

Mudrony Pál és Dulla veszedelmes ne; ség.
Megkapta mindegyik most a maga részét.
Szébb napok higyjétek virradnak majd rátok.
Ha ez árulókat seprűvel hajtjátok.»

Élénk részt vett a megyei életben is. Egy alkalommal a balassagyarmati megyegyűlésen hieve annyira elragadta, hogy felállott az asztalra, hogy rácsafoljon Pulszky Ágostra egy dörgedelmes beszédben. Később, amikor Török Zoltán vezetése mellett nagy párt alakult ki, mely a megye székhelyének Balassagyarmatról Losoncra való áthelyezését tűzte ki célul, akkor minden ékesszólását és befolyását latba vetette, hogy megvédelmezze Balassagyarmat elsőbbségi jogát. Küldöttségeit is vezetett ez alkalomból a belügyminiszterhez és pedig sikerrel.⁴³

Gyönyörű előadása volt. Költeményeket meg éppen remekül szavalt. Többször sírásra indította a társaságot, ha Aranytól a „Tetemrelívás”-t, vagy Goethe-től „die Bayadere”-t szavaltta.

Emlékezőtehetsége fenomenális volt. Ismeretei rendkívüliek. Műveltsége alapos. Nyelvérzéke olyan, amilyen nem egykönnyen fordul elő.

„Az Egyetértés 1885. november 27-iki száma azt mondja róla a többi között: „Szontaghi Pál európai figyelfiljman fia Brigflton-ban, Boulogne-ban, vagy Schewening-ben van, tősgyökeres úri ember, fia nógrádmegyei birtokán vagy Budapesten van. Nincs az a kincs, nincs az a magas állás, amely képes lenne őt az ő házafiasan bölcs világnézetéből kiforgatni. Hányszor lehetett volna már miniszter, csak akart volna. De ő nem akart megválni a függetlenségétől, nem mintfia sajnálta volna a maga megszokott úri kényelmét, amelyet neki magánzó birtokos volta minden irányban biztosíthat, de azért nem, mert meg volt győződve, hogy e független állásban nagyobb szolgálatot tehet a hazájának”.

„Szontaghi Pál magas műveltségű tudós férfit; nemcsak sokat tud, de csupa szellem is ő maga. Kevés ember van Európaszerte a világirodalomban annyira tájékozódva, mint ő. Rendkívüli emlékező tehetséggel bír. Könyv nélkül tudja csaknem az egész Bocacciót, mélyen ismeri Shakespeare-t, a francia remekírókat, Dantét, Cervantest, Camoeust, Goethe-t, Schillert egyaránt. De amellett még birtokában van az ókori klasszikusoknak. Másfelől folytonos figyelemmel kíséri a legújabb világirodalmi termékeket is. Humora páratlan, kedélye örökderült, mint minden valódi bölcsé. A társas érintkezésben épen annyira letelejezi az elmét, mint a szívet. Aki csak közelebbről megismerheti, mind arra fakad ki, hogy ilyen valóságos belső titkos tanácsos sem igen volt még ebben a hagyományos monarchiában.”

A Pesti Hírlap 1885. évi február 20-iki száma vezércikkben írja róla a következőket: „Szontaghi Pál a magyar közélet ritka és fájdalom mindinkább ritkuló alakja. A művelt európai szellemű táblabírák azon fajáfioz tartozott ő 48 előtt is, akik nemcsak megértették, hanem Magyarországra importálták a 19. század szellemét és emellett minden ízüikben magyarok maradtak. A nagy tudomány, széles látókör, erős koncentrált ítélőképeség nem ölhette ki ezekből az indolencia bizonyos mértékét. Nyugalom, mérséklet képezte e férfiak jellemének alapvonalát. Semmi modern fitogtatás, vagy a képességeknek apró pénzre való beváltása. Semmi ciráda, hanem szízarany. Semmi lát-szatra számítás, hanem egy egyszerű kiülszin alatti hatalmas, áthíató elme, igazi mely alapos szilárd jellem.”»

Nagy Iván hírneves geneológus és történetíró, aki vele egy faluban Horpácson lakott, s kívül több mint 40 évig meghitt barátságban élt, így írt róla a többi között: „Kellemes és kitűnő szónok volt, nemcsak hangjának tetszetős bájával, élénk és lángoló tüzével, de beszédének tartalmasságával és kiválóságával is megfíódítva hallgatóit. Hét nyelven beszélt és nem csak az ókor remekíróit tanulta és ismerte, de szorgalmasan olvasta az újkori világirodalom termékeit is. Horatius, Ovidius, Phaedrus, Juvenalis, Tacitus, Dante, Tasso, Milton, Shakespeare, Camoeus, Byron, Schiller, Goethe, Heine, Berzsenyi, Arany, Kölcsey, Vörösmarty, Petöfi és a többi munkáiból könyv nélkül egész fejezeteket elszavalt.

Latinul annyira tudott, hogy azon nemcsak választékos prózát, de verseket⁴⁸ is írhíatott. Sőt alap, tartalom és ék tekintetében mint epigrammíró is kiváló tehetséget árult el. Szóval az irodalomnak buzgó híve volt s arra többet is áldozott, mint Nógrádmegye egész közönsége.

Nem volt ugyan gazdag, de takarékos gazda volt. Takarékosága, pontos könyvvitele okozta azt, hogy vagyoni állása rendezett és teljesen tesiermentes maradt. Ő e tekintetben a konservativizmusnak hódolt. Többször hiangoztatta, hogy abból, amit az ember örökölt, nem szabad elfogytí semminek. Az örökségnek hiány nélkül kell az utókorra háramlania. Magánéletének ezen elvéért küzdött a politikai életben is, mint a képviselőház pénzügyi bizottságának elnöke, nemkülönben mint megyei bizottsági tag is. A házra nézve mindig az állam pénzügyeinek actív állására törekvés volt főeszménye. Ez lebegett folyton lelki szemei előtt. Mint magánvagyonával gazdálkodott, akképp kívánta a közvagyonnak takarékos kezelését is.

Takarékosága mellett áldozatkész is volt. Így a Magyar gazdasági egyesületnek, a Kisfaludy társaságnak, a Történelmi Társulatnak, a Heraldikai és Genealogiai társaságnak³² és sok más különösen a protestáns egyház közmívelődési és jótékony intézeteinek alapító tagja volt. Több mint 2000 kötetet magában foglaló értékes könyvtárát a Nógrád vármegyei múzeumnak adományozta. Mint nagy befolyású embernek sokan keresték a támogatását és sok ember az ő jószívűségének köszönhette állását.

(Ezen jellemzés egy „Gyászszöszörű”-nak címzett halotti beszédben foglaltatik, melyet Nagy Iván 1895. őszén írt, amikor Szontaghi Pál súlyos beteg volt és közeli halála elkerülhetetlennek látszott.)

Ha valakinek ügyét felkarolta, azt szívvel, lélekkel tette, de arra mindig lelkiismeretesen vigyázott, hogy érdemteleneke ne pártfogoljon. A hiagyatékában talált sok-sok levél tanúságot tett arról, hogy milyen sokan és milyen különböző ügyekben fordultak hozzá bizalommal tandesért és orvoslásért. Mindezen leveleket utóbb megsemmisítettem³³, nehogy azok avatatlan kezekbe kerüljenek. Azonkívül sokat levelezett politikusokkal: Tisza Kálmán, báró Kemény János, Gyhezy Kálmán, báró Bánffy Dezső, Széll Kálmán³⁴ és másokkal. Az irodalom képviselőivel is tartott fenn élénk összeköttetést.

„E tárgyban a „Pesti Hírlap” a következőket közli róla „Esti levél” cím alatt Tóthi Béla³⁵ író tollából: „Ünnepe volt mai délután az én kis hietszögletű műhielyemben. Szontaghi Pál töltött nálam egy-két órát. Nem érhet engem nagyobb kitiüntetés, mint az a meghíató tisztesség, hogy a jó kegyelmes úr esztendőben egyszer kétszer ellátogat hozzám, idelent járván Budapestén.

Ismeretségiünk nem politikai, nem folyosói, nem is klubbeli. Csak olyan régimódi literatúrai. Amilyenek a Kazinczy Ferenc korában keletkeztek. Egy nélsány a régi magyar élettel is foglalkozó könyvem révén levelezés keletkezett közöttünk, most öt esztendeje. Egy nap azután belépett műhielyembe egy színóros atillájú, szép, nemes arcú öreg úr és azt mondta: „En Szontaghi Pál vagyok.” „En meg azt mondtam: „domine, non sum dignus, ut intres sub tectum meum”.

De ő ma is csak itt ült az erkély zugában és megnyitván kincset elhialmazott humorának és emlékeinek drágaságaival. Haj micsoda anekdoták! Magyar és deák csüfolódó politikai versek, melyeket ő most fiatvan esztendeje tanult. Két óra alatt vagy ötszáz név, elegy holmi kicsiny de rettenőden bonyodalmas genealogiai kitérésekkel, melyeket a régi magyar nemes ember ritkán enged el. Ki meri mondani, hogy aki a kedv, a dévnáság, a mély életismeret, a história és az emlékező teltség e kincset ontja, immár elmúlt hietvenkilenc esztendő.

Ezek az erős emberek a negyvenes évek fiatalága. A hajuk megfeshiéredik. Talán szídják is a lépcsőt, ha sok egy kicsit, de az igazi ifjak most is csak ők. S mi vagyunk a vénék. Mert a lelkiükben örök tavasz sugározik és zendül éltető fénnel, termelő erővel az idealizmus.

Milyen furcsa dolog az, hogy mi realisták amaz eltűnt világ felfogás hírmondóira nagy tisztelettel és szeretettel tekintünk. Holott az volna a dolog rendje, hogy mosolyogjunk a jó öregeken. Mi azonban azt mondjuk, hogy ők a bölcs, a nemes, jó emberek, ők az idealisták. Ők jártak az igaz úton. És bánatos kegyelettel, szomorú visszavágyó-dással nézzük az ő nagyszerű küzdelmükkel, dicsőséggel és fájdalommal teljes korszakukat.

Az öreg úr ma sokat dévajkodott. Affléket is beszélt, amiket csak diákiul lehetne kinyomtatni, de nem lednygimnáziumi kisasszonyok számára. És mégis maga a nemes méltóság volt. Derült pillantásunk gyakran találkozott. S ilyenkor azt éreztem, hogy mindkettőnk szemének mélyén fűrkészó komolyság lappang. Két világ nézte egymást: a régi és az új. Hogy lesz, mint lesz? Mivel terfies az idő mészé? El kétségek!... A nap lement. Egy sugara megara nyozta a szélyeszékbe süppedt Szontaghi Pál ezüst hajját. Oly állandó, olyan erős ez a haj, mint egy szoboré. És olyan állandó, olyan erős ez az öregember, mint egy szobor. Benne látom a magyar liberalizmust, a magyar lélek minden változás közepett is változatlan idealizmusát, az örökké ifjút, a hialliatatlant.”

Nagyon szerette a gyermekeket, még az idegeneket, sőt a paraszt gyermekeket is. Agg kordban cselédjeinek apró gyermekei sokszor szórakoztatták falusi magányában. Azokról azután rokonainak sokat tudott beszélni. Általában mindig érdeklődéssel viseltetett a nép iránt. Beszélgetésbe bocsátkozott a falusi emberekkel, kikérdezte ügyüket, bajukat, családí körülményeiket, összeköttetéseiket. Sőt az ő cselédségének apró történeteit szívesen el-elmesélgette a

rokonságnak is. Valóságos pater familias volt. Nagyon megtudta érteni a köznépet s parasztjainak józanesszű megjegyzései, velük született humoruk igen mulattatta.

Horpácsi udvarháza fiat szobából állott.⁵⁴ Az előszobából a bejárattal szemben volt a nagy ebédlő, balra dolgozó szobája, abból hálósobája nyílt s azután következett egy cselédszoba. Az előszobából jobbra pedig két vendégszobája volt. A ház alacsony kívülről, belülről meszelt volt, közönséges deszkapadlóval, egyszerű bútorrattal. Dolgozó szobájában fogadta rendszerint vendégeit. Itt a könyveknek se szeri, se száma, elfoglalták azok még a székeket és pamlagot is úgy, hogy előbb helyet kellett csinálni a vendégeknek. Ő legszívesebben ült nagy hintaszékébe. Könnyes székrénye tetejét Madách Imre mellszobra⁵⁵ díszítette. Háza elejét egy keskeny, téglával kirakott faoszlopokon nyugvó tornác szegélyezte. A ház előtt két óriási nagy, vastag kőrísa állott. A ház mögött régi fenyőfák díszlettek, s azután egy magasabb part következett, honnan bizony az esővíz gyakran mosta a ház fundamentumát is. Balra megkerülve a házat, jutott az ember a kertbe, mely elég nagy kiterjedésű és valamikor Szontaghi Pál szülei idejében – akik egy ideig szintén laktak Horpácson – ápoltt és gondozott volt. Halastó is volt benne. Pál bátyánk idejében azonban a kert már el volt hanyagolva, a hialastóból pocsolya lett. Cselédségével szemben nagyon elnéző volt. Az udvaron lévő úgynevezett virágos kertecske is már inkább zöltséget termelt.

Három vagy négy kutyája volt. Ezeket igen szerette. (Mikszáthi Kálmán írt is azokról a „Vasárnapi Újság”-ban „Szontaghi Pál kutyái” címen⁵⁶: Tornácán ülve sokszor hívogatta és simogatta ezeket. Beszélt is hozzájuk. Képes volt meggyűlölni azt, aki kutyát lőtt le szándékosan, ha mindjárt tilosban járt is az. Azt tartotta, hogy az csak gonosz ember lehet).

Hogy sétálni mennyire nem szeretett, azt igazolja a következő kis epizód. Széll Kálmánéknál volt látogatóban Rátóton⁵⁷, hol a háziak előzékeny figyelemmel igyekeztek vendégeiknek kellemessé tenni az ott időzést. Elvitték sétálni a parkba. Egy ideig csak járt-kelt Pali bátyánk, míg végre megszokalta a mulatságot és a háziasasszonyhoz fordulva azt kérdezte: Kegyelmes asszonyom az én kedvemért sétálunk? „Persze hogy” – válaszolt szívélyes hangon a megszólított. „Akkor lát – vette fel újból Pali bátyánk a szót – Uljünk le.”

Mindennapi életéből is meglehetősen száműzte a járkálást, legfellebbez akkor tette, amikor Horpácson időzött és meglátogatta jó barátját Nagy Ivánt, vagy rokonait Veres Józsefet és két öreg nővérét, özv. Kosztolányinét és Lizi nénit.⁵⁸ Ezekhez rendszeren gyalog ment. Különben korán kelt. Gyakran megesett, hogy szüleinekkel időzve már öt órakor szorozta a reggelit a cselédek kétségbeesésére, akik a takarítással még nem készültek el. Reggeli után mindjárt hozzáfogott napi foglalkozásához. Ottlón sokat írt és még többet olvasott. Munka előtt azonban közvetlenül a reggeli után még vagy két csibukot szívott el. Dohányozni nagyon szeretett, főleg a csibukot kedvelte, de azért szaporán szitta a szivarokat is. Különösen télen rövidesen oly füst gomolyok töltötték meg a szobát, hogy aki kívülről bejött, ugyancsak néznie kellett, hogy kik vannak tulajdon képen odabent. Ha valakiol vendég volt és partnere akadt, akkor munka helyett a tarokk járta reggeltől késő estig. Ilyenkor idővesztésnek tekintette, ha a ház igazda csak rövid időre is, dolgai után nézett. Jól esett az öregúrnak ezen szórakozás és szüksége is volt arra ottlóni folytonos szellemi munkája után. Azonban nem mindenkivel szeretett játszani, hanem csak az úgynevezett „szép játékosokkal”.

Ebédelni rendszeren délben 12 órakor szokott volt. Az egyszerű közönséges ételket szerette, de azért tudta méltányolni az ingyenc falatokat is. Így bámulatra ejtő mennyiségben volt képes osztrigát fogyasztani és megesett olykor, hogy ő ette meg a jobb és a bal szomszédja részét is. De megtörtént vele egy udvari ebéd alkalmával az is, hogy oly élenken és szellemesen mulattatta szomszédját – egy bajor herceget –, hogy csaknem élesen távozott az előkelő fielyről. A bajor herceget azonban bámulatra ejtette tudományossága és kellemes beszédmódja, amint annak a herceg kifejezést is adott mások előtt.

A tudományos és politikai irodalmon kívül leginkább foglalkozott a latin klasszikusokkal, kik közül kedvenc költője Horatius volt. Ezt mondhatni egészében kívülről tudta, nem kevésbé szerette Arany Jánost, Shakespeare-t és Goethét. Szerette a költeményeket, de olykor-olykor regényeket is olvasott, főleg angol és franciákat. Az északi írókat, főleg az oroszokat nem tudta élvezni. A naturalista irányt nem szívélhette. Mindig az idealizmus elégítette ki a szépirodalomban. Egyszer egy jó ismerőse Dosztojevszkij egy regényével kedveskedett neki. Elolvasta s amikor visszaadta, szemrehányást tett ismerősének, hogy miért adta ezt neki olvasni, elrontotta vele az éjjeli álmát.

Adomázni nagyon szeretett. De mi társ, tagadás, némelykor bizalmas körben oly irányt vett szellemi játéka, hogy meg kellett várnia, még a hölgyek távoztak, avagy ő fogott karon egy vagy két urat és magával vitte a szomszédos szobába.

Összintése páratlan volt, e téren annyira ment, hogy bizony olykor-olykor bántóan tapintatlan tudott lenni, bár nem szándékosan tette ezt. Különös vonása volt ez az ő jellemének, mert igen sok és mély szeretetre is volt képes.

‘Egy további hiúbája volt azon ironikus ér, melyet leküzdeni, elnyomni nem tudott. ‘Első pillanatra a legtöbb dologban a komikumot vette észre s ezt sokszor ironiával nyilvánította.

Közele rokonaihoz, különösen édesapám családjához nagy vonzalommal viseltetett. Átérezte rokonainak minden szomorúságát, minden örömet. Ha Lapujtón valamely családtag megbetegedett, hialadéktalanul oda sietett. Ha sokáig nem kapott levelet tőlünk, nyugtalansága tetőpontra hígott, nem tudott aludni sem. Ilyenkor sürgönyözött és drótválaszt kért. Azután szemreliányó levele érkezett, melyből a keserűséget nagyon kiérezhettük.

‘Fiatalabb korában olykor külföldre is utazott, későbbi éveiben azonban már nem szeretett messzire menni. ‘Balassagyarmat mellett van egy minimális kis fürdőcske: ‘Szély’⁵⁹. A gróf ‘Lichy féle szeniorátushoz tartozik. ‘Ezen legegyszerűbb, legigénytelenebb helyet szerette. talán csak azért, mert közel volt. ‘Meg-meglátogattuk ott férjemmel s mindannyiszor csodálkoztunk azon, hogyan tarthatja ott ki hetekig? Itt természetesen ismerte az egész fürdőközönséget és őt is ismerte és szerette mindenki. 1892. év nyarán szintén felkészült személyzetével mint rendesen ágyennővel, élelmiszerekkel és megérkezett ‘Szélybe. ‘Amde a lefektő legkellenetlenebb meglepetés érte ott, mert a fürdőt zárva találta. ‘Bosszúságában azután megírta versben „a szélyi sós ár fürdő tragédiáját”, mely a ‘Bolond Istókban is megjelent.

‘Alapító tagja és hű látogatója volt a ‘Kisfaludy ‘Társaságnak. irogatott is ő – mint tudjuk – költeményeket, kiváltképpen epigrammákat. Nagyon sajnálom, hogy ezek birtokomban nincsenek. ‘Elszörva irogatta ő ezeket, napi és szépirodalmi lapokba, a ‘Budapesti Szemlébe, a ‘Vasárnapi Újságba stb. Legtöbbször álnév, vagy ezen jel alatt⁶⁰ Össze gyűjtve soha sem lettek.

‘És most emléktöredékeim befejezéséhez közeledem. ‘Fájó, nefséz szívvel írom ez utolsó sorokat. ‘Az úr, amelyet életemben hiánygott, betöltetlen marad örökké.

‘Utolsó évei nagyon szomorúak voltak mind reá, mind azokra, akik igazán szerették. Gyakran, nagyon gyakran óhajtotta hiallát. ‘Szemei elgyöngyültek, hiallása fogyatékos lett, mozogni csak nefszen tudott. ‘Társai elköltöztek már nálánál előbb e földi életből, kikkel együtt érzett, gondolkodott, cselekedett és szenvedett. Még eljött olykor kétszer, azután egyszer egy évben hiozzánk ‘Pusztá-‘Tenkre, vagy ‘Budapestre elrándult, vagy hia ‘Lapujtón tartózkodtunk, ott látogatott meg s töltött velünk egy-két hetet, de azután már nem mozdult ki ‘Horpácsról. Kértem, költözzék egészen hiozzánk. ‘Ha jobban szereti, úgy lakják külön házacszkában, hioy teljesen függetlennek érezzze magát s hiozza el személyzetét is. ‘Nem mondott „nem”-et, de addig hialogatta, míg kifogyott az időből. ‘Most is elszorul a szívem, hia arra gondolok, mily kevés időt töltöttem vele az utolsókból. ‘mindig hialatelt szívvel gondolok irántam és családom iránt tanúsított meleg szeretetére.

‘Utolsó betegségében minden kérésre azon választ kaptam, hioy jobban van, de senki jövetelét nem óhajtja, mert az csak alkalmatlan lenne neki... ‘Hibáztam, hioy elhítem és nem követtem szívem sürgető vágyát. 1904. évi június 15-én ‘Lapujtőre utaztunk azon szándékkal, hioy onnan hiaradnapra ‘Horpácsra megyünk, de már aznap este sürgöny érkezett, hioy ‘Pál bátyánk meghalt. ‘Másnap a temetésére siettünk ‘Horpácsra. ‘Sokan voltak ott, előttem ismerősök és ismeretlenek. ‘De nekem oly nagyon idegen volt ott akkor mindenki és minden – nélküle!...

‘Főörököse ‘Szontaghi ‘Antal öcsém (‘Blanka nővérem és unokatestvérem ‘Szontaghi ‘Tivadar fia), mint hiallottam sok részvétnyilatkozatot kapott, többek között a ‘Cabinet irodától, a ‘Kisfaludy ‘Társaságtól, a ‘Magyar ‘Földhítel Intézettől (melynek felügyelő bizottsági tagja volt), gróf ‘Tisza Istvántól, ‘Darányi ‘Ignáctól stb., stb. és ‘Libethányva városától, mely benne legeslegutolsó országgyűlési követét gyászolta.

‘Birtokait később ‘Szontaghi ‘Antaltól ‘Mikszáthi ‘Kálmán vette meg.⁶¹ ‘Utóbbi volt azután oly szíves megkeresésemre sírkövét a vasúti állomásról kivetetni s a temetőben sírja felé állíttatni. ‘Nélsány kedves levelet is írt akkor ezen ügyben nekem.

‘Pusztá-‘Tenk 1913. március 6.

‘Papp-‘Szász ‘Lajosné szüil.: ‘Szontaghi ‘Mária

Jegyzetek

A bevezetéshez

- ¹ Csak néhány a bőséges irodalomból: *Balogh Károly*: Madách a költő és az ember. Bp. 1934 77-101.p. *Voinovich Géza*: Madách Imre és Az ember tragédiája. Bp. 1914. 5-92.p. *Praznovszky Mihály*: Madách és Nógrád a reformkorban. Salgótarjánban 1984. 55-96.p. *Kovács Sándor Iván* – *Praznovszky Mihály*: Két költő egy szekéren. Salgótarján. 1991. Mikszáth Kiadó. 7-37.p. *Radó György*: Így élt Madách Imre. Bp. 1990. 56-58.p. *Kerényi Ferenc*: „...Írtam egy költeményt...” Bp. 1983. 43-45.p.
- ² *Kákay Aranyos No. 3. (Mikszáth Kálmán)* Még újabb fény- és árnyképek. Budapest. 1878. 86-90.p.
- ³ Az idézet már Mikszáth kritikai kiadásából származik. Bp. 1968. 54.k. Cikkek és karcolatok 4.k. 122.p.
- ⁴ *Praznovszky Mihály*: Horpács. Mikszáth Kiadó. 1994.
- ⁵ A kéziratból részletek jelentek meg a Szécsényi Honismeret Híradó 1983. évi 1.számában. *Praznovszky Mihály*: Ismeretlen történelmi forrás Szontagh Pálról. 72-82.p.
- ⁶ MTA Kézirattár. Tört. 2-r. 259.sz. A kéziratot 1916. november 30-án 11/1916. sz. alatt adta be a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába Szontagh Sándor, minden bizonnyal Pappszász Lajosné halála után. Más bejegyzést a kézirattár naplói nem tartalmaznak CF. Csanak Dóra szíves közlése.) Pusztatenk Erdőtelek községhez tartozott. Heves vármegye monográfiája szerint 1910-ben Pappszász Lajosnak itt volt úrilaka amely az 1860-as években épült míg a birtoka 1190 holdat tett ki. (34-35. és 674.p.)

Az emlékirathoz

- ¹ Szontagh Pál édesapja Szontagh István. Élt 1779-1851 között. Szécsényben lakott és halt meg. Jómodú köznemes, mint különböző nagybirtokok jószágigazgatója, tisztos jövedelemre tett szert. Felesége Veres Anna. Kiterjedt család. Az emlékirat farádi előnévvel említi, de Nagy Iván szerint ez az előnév a Vörös családé volt. Csak a halálóási dátumát tudjuk: 1859. *Nagy Iván*: Magyarországi családai. 14.k. 1865. 147.p. *Pálmány Béla*: Köznemesek a szécsényi Forgách uradalomban 1542-1848. = Tanulmányok Szécsény múltjából. 5. Szécsény. 1982. 39-40.p. *Praznovszky Mihály*: Madách... 60-63.p.
- ² Szontagh Pál volt a legfiatalabb gyermek a családban. Antónia húga 1810-ben, Mária húga 1812-ben és Ferenc öccse 1814-ben született. A kor szokásainak megfelelően csak a fiúkat taníttatták. Ferenc is ügyvédnek tanult, majd lett megyei hivatalnok, alszoligabíró, amely tisztségről már 1841-ben betegsége miatt lemondott. Ettől kezdve csak gazdálkodó volt karancslapujtői birtokán. Felesége Darvas Ágnes, akitől négy gyermeke született: István (1839), Blanka (1841), Mária (1851), Ágnes (1857). *Praznovszky Mihály*: Madách... 63.p.
- ³ Az eperjesi kollégium az ország egyik nagyhírű intézménye már akkor, nagyon sok nógrádi ifjú első iskoláit itt végezte. Ide járt Pulszky Ferenc is, akivel életútja még sokszor összekapcsolódik. *Mészáros István*: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 1796-1848. Bp. 1988. 182.p., *Praznovszky Mihály*: Pulszky Ferenc a szécsényi földesúr. Nógrád megyei múzeumok évkönyve. 1977. 325-326.p.
- ⁴ Krayzel helyesen Krajcz! András (1800-1866). Rövid házi tanftóskodás után – egyideig Regmencen a Kazinczy családnál is alkalmazták – került Eperjesre, ahol 1825-től haláláig tanított a kollégiumban. *Szinnyei*: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1900. 7.k. 188.hasáb.
- ⁵ A losonci kollégium vagy liceum Nógrád megye leghíresebb középiskolája. Nehéz, viszontagság története után a 18. század végén a Kármán család tanársága idején alakult ki végleges oktatási rendje s teremtdőtt meg színvonala. Szontagh idejében még csak nagygyimnázium, 1834-től oktat-ták a jogot is s ettől kezdve liceum minősítése van. *Mészáros*: im. 212.p. *Tóth Mihály*: Losoncz a forradalom előtt = Losoncz Phoenix. Pest. 1850. 2.k. 9-11.p.
- ⁶ Homokay Pál (1804-1858) Pozsonyban és Selmecbányán szervezett magyar irodalmi köröket mint diák s mint tanár. 1832-1855 között tanított Losoncon. 1837-ben jelent meg Magyar költészet című esztétikai alapvetése, amelyet mint „Losoncz Ref. Lyceumban az ékesszóllás professora” szer-zett. Állítólag Petőfi is nagyra tartotta ezt a gyorsan elavult könyvet s 1845-ben Losoncon járva

Fabó András (1810-1874). Három évig 1833-1835 között tanított Losoncon a liceumban. Jelentős történetírói munkássága 1850 után bontakozott ki. Főleg egyháztörténeti munkákat és forráskiadványokat jelentetett meg. Magyar életrajzi lexikon. Bp. 1967. I.k. 456.p.

A rokonsági fok: Papszász Lajosné édesanyja született Darvas Ágnes. Neki volt lánytestvére Darvas Erzsébet, aki férjhez ment Bónis Sámuelhez. A kiváló felkészültségű jogász és reformpolitikussá 1849 után éppúgy várfogságot szenvedett, mint Szontagh Pál. Darvas Erzsébetről Nagy Iván szűkegesnek látta megjegyezni: „ritka műveltségű hölgy.” *Nagy Iván*: im. Pest. 1858. 2.k. 247.p.

Szontagh Lajos nagybátyja volt, azaz apja testvére. 1782-1848 között élt. Ügyvéd, különböző uradalmak jogi megbízottja. Éppúgy mint a másik nagybácsi, Szontagh Sámuel (1788-1842). *Praznovszky Mihály*: Madách... 60-61.p.

Egészen pontosan 1840. szeptember 2-án választották aljegyzővé. *Praznovszky Mihály*: Madách... 67.p.

Nincs róla tudomásunk, hogy Szontagh megyei jegyző lett volna, 1841. szeptember 18-án tette le az ügyvédi vizsgát s a megyei közgyűlés 1842. április 25-én iktatta be őt a megyei ügyvédek sorába, bejelentvén egyúttal, hogy 1842. január 20-án a váltóügyvédi vizsgát is letette. Három nappal később április 28-án pedig megválasztották a szécsényi járás szolgabírójának. (Ügyvédi oklevele a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárchájában Ms.10.053.sz. alatt.) *Praznovszky Mihály*: Madách... 68.p.

A választás nem 1845-ben, hanem 1846. július 16-án volt s valóban lemaradt a főszolgabíró posztjáról a megyében ekkor már kialakult politikai ellentétek miatt, amelyek reformpárti és konzervatív táborra osztották a köznemességet. Szolgabírói hivataláról 1848 május 1-én mondott le. *Praznovszky Mihály*: Madách... 68.p. U.ő.: Politikai harcok Nógrád megyében Madách Imre részvételével 1846-1848. = Nógrád megyei múzeumok évkönyve. 1983. 53-72.p.

Libetbánya nem messze fekszik Besztercebányától. Kis bányaváros, hajdanában aranybányája is volt, akkorra már csak rezet és vasat bányásztak. Lakóinak száma alig haladta meg a másfélezret. (Lubietová, Szlovákia). *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára. Pest. 1851. 3.k. 27.p.

Fogalmazói kinevezésének pontos dátumát nem tudjuk. Pulszky Ferenc Bécsben, Eszterházy Pál a király személye körüli miniszter államtitkára volt. *Pulszky Ferenc*: Életem és korom. Bp. 1958. I.k. 358-359.p.

A pontos dátumok a következők: 1848. november 13-án letartóztatták Bécsben, 1849. október 15-én ítélték két évi fogságra, amelyre az előzetes vizsgálatot nem számították be. 1849. november 1-én szállították Olmützbe. 1850. július végén amnesztiával szabadult. *Pulszky Ferenc*: im. 449-450.p.

Herr Johann Schneider gräfl. Széchenyiser Wirtschaftsbeamter (ném.) – Johann Schneider úr, a gróf Széchenyi uradalom gazdatisztje; Er folgt mir auf dem Fuss (ném.) – a nyomomban van; une piece d'obus (fr.) – egy golyó; Ils ont eu peur (fr.) – féltek; ich hab' eine gute Leibe (ném.) – erős testem van; vous êtes maintenant bourgeois (fr.) – ön most polgár; eh bien, je prendrai au moins mon parapluie (fr.) – nos hát akkor, legalább az esernyőmet viszem.

Kossuth Emilia férje volt Zsulavszky Zsigmond. Az ő testvéréről van szó.

A hadbírósi ítélet szövege: „A Magyarországon, Nógrád vármegyében, Szécsény városában született, 29 esztendő, nőtlen, lutheránus hitvallású, a hajdani külügyminisztérium egykori miniszteriális fogalmazójának, Szontagh Pálnak az ellene felhozott, őfelméltóságának, FM. Windischgrätz hercegnek 1848. október 26-án kelt, szökevénysszállításra vonatkozó proklamációjában megjelölt váddal megegyező tanúvallomása alapján behozonyítottat, hogy a bécsi fegyveres felkelés élén álló lázadók vezetőjét, Bemet előmozdította a szökésében, nem pusztán azifjult nyújtván neki lakásában, hanem 48 órányi rejtgettetés múltán arra indíttatván, hogy szökjék meg az általa – mármint Szontagh által – előállított fiákeren. Vádlott, Szontagh Pál ezért egy országos veszedelmű gonosztévő szökésének segedelmezése miatt az október 20-23-i, továbbá a büntető törvénykönyv I. részének 193-i és 194-i paragrafusai értelmében fölülte végrehajtott hadi törvényszék végzése alapján a már kiállított 11 havi vizsgálati fogságon felül további 2 évi súlyos börtönrre ítéltetik. Eme szentencia 12-én hirdetették ki. Kelt: Bécs, 1949. okt. 25. A cs. és kir. Központi Katonai Vizsgálati Bizottság által.” Szabadalvú Naptár 1884. 134-135.p. (németül)

¹⁹ Károlyi István gróf (1797-1881) Világos után börtönbe került s 1850-ben szabadult. Olmützből Josephstadthba szállították.

²⁰ Kétsoros epigrammáját végakarata szerint rávésték a horpácsi sírkövére. Ezt egyébként 1846-ban írta. Önálló alkotásnak tartotta, címet is adott neki: Egy ima-könyv elajándékozásakor. Sz.A. asz-szonynak. (Talán Szontagh Antóniának?) *Szontagh Pál* válogatott írásai. Salgótarján. 1985. 38.p. (Nógrádi irodalmi ritkaságok. 5. összeállította. Praznovszky Mihály.

²¹ Két börtönversét megőrizte. Ezekben a végdőkig elkeseredett fogoly meztagad mindet: hitet, szabadságot, jövőt – majd hitében ismét megerősödve bízni kezd. *Szontagh Pál*: i.m. 51-53.p.

²² Barsi József (1810-1893) bicskei plébános, Szontagh fogolytársa Olmützből ahová 1849. november elején szállították. Kiszabadulása után közoktatási, statisztikai munkákat írt, rendszeresen publikált a lapokban. Börtönbeli emlékeit Utazás ismeretlen állomás felé 1849-1856 címmel írta meg 1890-ben. Művének új kiadása Berzsényi Lénárd fogolyrajzaival 1988-ban jelent meg. Ebben a Szontaghra vonatkozó rész a 110-111. lapon. Szontaghot nem rajzolta le egyébként Berzsényi Lénárd, mert előbb szabadult mint a többiek, akik 1856-ig ültek Olmütz várbörtönében. Az első kiadásból idézzük a Szontaghra vonatkozó sorokat:

„Szerdahelyi Edét fogtuk körül, kíváncsiak lévén, kit talált a szobában, melybe került. Azt beszélte, hogy egy kedves szeretetreméltó úri ember fogadta, fájdalom, két lábára forrasztott rövidlánczú bilincsben, de csak annál melegebben ráztak egymással kezét. Az úri ember neve Szontagh Pál, a volt király személye körüli magyar minisztérium tagja és főleg arról vádolva, hogy Bem Józsefet, a lengyel tábornokot, ki a bécsi forradalomban is szerepelt volt, Bécsből kicsempészte, s így lehetővé tette, hogy az a magyar ügynek szentelhesse kiváló tehetségéit. »De hát Szontagh úr vajon miért nem jött ki a levegőre?«, kérdők egyhangúlag a beszélőt, ki erre azt válaszol, hogy csörögve nem szeret kijárni, de egyelőre a porkoláb is utasítva van, őt külön órában és egyedül csesztetni az udvarra. Legalább is óriásnak képzeltek, marczone ábrázattal, torzonborz fekete bajusszal és szakállal, hogy Béceset annyira meg tudta remegtetni. Pedig dehogy óriás, sőt a középtermetűeknek is kisebb fajából való, dehogy marczone, sőt igen finom, csaknem nőies arczbőrrel, szelid, bár átható kék szemekkel, szőke hajjal, kecses kis bajusszal és szakállal. És még modora mily finom, műveltsége mily alapos, sokoldalú s egyszóval klasszikus! Mikor azután későbbben először megpillantottam, a mint elszánt arczal, finom kezével megfogta a lánczot, hogy kevésbbé csörögjön, könnyű toldult ki szemeiből s nem tudtam szólni, csak némán, de annál melegebben szorítottam meg kezét.” 212-214.p. Magyar életrajzi lexikon Bp. 1967. 1.k. 124.p., *Szinnyei* i.m. 1.k. 611-614.hasáb.

²³ Hajdú Lajos (1813-1901) szentesi református lelkész pedagógus. 1848-as szerepléséért kötél általi halálra ítélték, majd 20 évi börtönre mérsékeltek az ítéletet. Ő is 1856-ban szabadult, Olmützből és Josefstadthban ült. Cikkeinek száma végtelen, ezekben a legtöbb emlék életének e fontos szakaszával szól. *Szinnyei*: i.m. 4.k. 1896. 261-263. hasáb *Gulyás Pál*: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1993. 12.k. 135-136. hasáb.

²⁴ A Szontagh család horpácsi birtoklásának adatai még ismeretlenek. Anyai ágon voltak ott birtokaik, erre utalnak az adatok is. Veres Sámuel-t említik elsőnek 1765-ből mint horpácsi birtokost. Két fia és három lánya született, akik közül az elsőszülött Ferencnek volt a lánya Veres Anna, Szontagh Pál édesanyja. Szontagh ifjú korában többször nyaralt a horpácsi rokonoknál. Így pl. Csengery Imrénének 1839. szeptember 10-én azt írta, hogy barátja levelét még Horpácson kapta meg. *Nagy Iván*: i.m. 12.k. 147.p. 1865 *Szontagh Pál*: i.m. 16.p.

²⁵ Madách és Szontagh megismerkedése az irodalomtörténet nagy eseményeinek egyike, amelyről természetesen még ők akkor semmit nem tudtak. Két érzékeny, szellemiségében rokon lélek találkozott. A megismerkedés dátuma feltehetően 1843. Márciusából származik az első datált levélük. Ez persze nem perdöntő, hiszen levelezésük igen csonkán maradt fenn. Madách Pestről 1840-ben tér vissza Sztregovára, 1841 őszén leteszi a záróvizsgákat, 1842 januárjáig Sréter János első alispán mellett dolgozik. Ez év áprilisában lesz tiszteletbeli aljegyző. Szontagh hasonló éveinek történeteiből tudjuk, hogy ő is ezen a közgyűlésen lesz szolgabíró a szécsényi járásban. Korábbi munkáiban nagy valószínűséggel ezt az időszakot: 1841 őszét – 1842 telét tessük megismerkedésük dátumául, hivatkozva közös szellemi nevelőjükre, Sréter János alispánra, aki a megyei reformpolitika kimagasló, fiatalon meghalt alakja volt. Szerepel még egy kétséges, sajnos kallódó irat is, Szontagh Pál állítólagos naplórészlete 1843. március 20-ról. Ezt azonban egy 20. századi sajtóközlésből ismerjük a Pesti Hírlap 1933. évfolyamából. Ebben már barátságukról szól illetve annak kezdetéről. Erős fenntartásaink vannak hitelességét illetően.

Praznovszky Mihály: Madách... 75-77.p. Horváth István: Sréter János. Salgótarján. 1989. 71-72. (Reformgondolkodás Magyarországon a XIX. században), Szontagh Pál: im. 37.p.

- ²⁶ A kérdéskör azaz a Tragédia átadásának-elküldésének irodalma könyvtárnyi. Néhány fontosabb: Radó György: i.m. 250-251.p. Balogh Károly: i.m. 176.p. Voinovich Géza: im. 163-165.p. Madách: Az ember tragédiája. (Szerkesztette Kerényi Ferenc.) Bp. 1992. Matura. 5.p.
- ²⁷ A Nógrádi képcsarnok című epigramma füzerért hárman írták: Madách, Szontagh és Pulszky Ferenc. 1847-ben íródott, báró Vay Miklósnak ajánlva, hogy adja azt át István nádornak aki országhárjárása során 1847. október 12-én érkezett Balassagyarmatra. Az epigramma gyűjtemény 43 személynek szánt verset, egy ajánlást és két általános verset tartalmaz. Kötetben először együtt 1984-ben jelent meg. A három szerzőt bemutató versek:

MADÁCH IMRE

főbiztos

Most liberális vagy, van nexusod és tudományod, –
Oly magasan hordod kis pisze orrod azért.
Várjunk csak kis időt, míg lész Nógrádban alispán,
Elpárolog elved, s megmarad a magas orr. –

(35.p.)

PULSZKY FERENC

t.b.

a)
Sok tudománnyal bír, s kitűnik majd mindenik
ágban: –

Esmerik érdemeit; a haza s irodalom.
Ám a tekintetek keveset gondolnak ezekkel,
Négy száz kortese csak, tiszteletüknek oka.

b)
Éles ugyan nyelved, kár hogy nincs élc szemednek,
Éles szem, sima nyelv, Pulszky, nem ártna neked.

(45.p.)

SZONTAGH PÁL

sz. bíró

Szolgabíránk hanyag! ezt panaszolja a szécsényi
járás:

A buta! Szontagh Pál vajh mi következetes!
Centralizálni akar, s restséggel azt bizonyítja
Elve szerint, hogy rossz a megye szerkezete.

(51.p.)

- ²⁸ Erős kifogásaink vannak a történet hitelét illetően, még akkor is ha tudjuk Szontagh és Madách között volt nézeteltérés Fráter Erzsébet miatt. Madách feleségére a családban annyi átkot mondtak, annyi rosszat hoztak fel ellene, sok mindent visszavetítve a később valóban tragikus életéről, hogy nem lehet eldönteni a kérdést. Sok történet szól még, miként próbálja a család s a barátok eltántorítani Madáchot a választottjától. Balogh Károly: Madách Imre az ember és a költő. Bp. é.n. 47-48.p. Proznovszky Mihály: Madách... 193. Morvay Imre: Adalékok Madách Imre életéhez. Bp. 1898. 6-7.p.

- ²⁹ Lisznyay Kálmán (1823-1863) Nógrád megyei születésű költő, szomorú sorsú Petőfi-epigon lett belőle. Több versét ajánlotta Madách Imrének pl. Szent porszem (1861). Kerényi Ferenc: Lisznyay Kálmán és a palóc „kelmeiség”. Nógrád megyei múzeumok évkönyve. 1976. 281-298.p., Madách homlokán túl. (Magyar költők versei Madáchról) Veszprém. 1993. Összeáll.: Praznovszky Mihály. Benne: Lisznyay Kálmán: Az Ősgyűrű (1848) 3-9.p.

- ³⁰ Lónyay Mária végül is gr. Vay Ádám felesége lett. Oldalági rokona volt Lónyay Menyhértnek, aki madách egyetemi diáktársa volt s levelezésük alapvetően fontos Madách ifjúkori életére vonatkozóan. A család Bereg megyei, ősi birtokaik Lónya és Vásárosnamény. *Nagy Iván*: i.m. 7.k. 1860. 161.p. *Györffy Miklós*: Madách kiadatlan levelei = IT. 1959. 68-103.p.
- ³¹ Huszár Anna és Szontagh Pál románcáról nem tud a szakirodalom. Egyáltalán nem lehet kizárni, hiszen tudjuk, az ötvenes években Szontagh milyen gyakran látogatott Alsósztrégovára s így volt alkalom a szerelem feltámadására. Huszár Anna Madách nővérének Máriaának első házasságából származott. Apja Huszár József korán elhunyt, 1841-ben. Huszár Anna 1858 júniusában ment férjhez Károlyi Miksához. Férje jóval idősebb volt nála. *Rudó György*: Madách Imre életrajzi kronológia. Salgótarján 1987. 226.p. *Balogh Károly*: i.m. 144.p.
- ³² Ivánka Etelka apja Ivánka Imre volt. Bizonyára ismerte a Szontagh családot, hiszen apja ugyancsak Szécsényben volt a Forgáchok jószágkormányzója. Innen Kis-Zellőbe költöztek, egy Nógrád megyei településre. Etelka férje Szilassy István nagymúltú nógrádi család tagja, de ők már Dánosra, Pest megyére költöztek. *Nagy Iván*: i.m. 10.k. 720-721.p. Uő. 5.k. 1859. 266.p.
- ³³ A „költekező hajlam” semmi mást nem jelentett mint kártyaszenvédélyt, amely akkoriban nem egy köznemesi ingatag gazdaságot döntött maga alá. Szontagh Pál unokatestvére és egyúttal sógora – ifj. Szontagh Sámuel – birtoka is így került az adósok kezére: a rossz és felkészületlen gazdálkodás mellett a kártyajáték okozta a bajt. (Ki tudja, hátha Szontagh ifjúkori botlásai is neki köszönhetőek?) Madách is tudott Szontagh szenvedélyéről. Egyik levelében ezt írta: „...százszor tett ígéretedet, hogy nem kártyázol, százszor megszegéd.” Szontagh idős korában is szívesen kártyázott, de inkább csak tarokkozott. *Madách Imre* összes művei. Bp. 1942. 2.k. *Madách Imre* levele Szontagh Pálhoz. 1845. márc. *Madách Imre* összes művei. Bp. 1942. 2.k. 976-977.p. *Praznovszky Mihály*: Madách... 63-64.p.
- ³⁴ Szontagh Antal az emlékiró leánytestvérének a fia. Azaz szülei: Szontagh Etelka és Szontagh Tivadar. (A szülők unokatestvérek voltak.)
- ³⁵ Istvánháza, akkor pusztá Szolnok megyében, Cibakházához közel. Fényes: i.m. 2.k. 138.p.
- ³⁶ Az 1861-es események nógrádi történetét jól ismerjük, éppen Madách közéleti szereplése miatt. A szécsényi kerületben valóban Pulszky Ferencet választották meg, aki azonban emigrációban élt még ekkor. nem kapott hazatérési engedélyt s így a képviselői hely betöltetlen maradt. *Szabod György*: Forradalom és kiegyezés választóján. Bp. 1967. *Szabó Béla*: Madách Imre közéleti tevékenysége Nógrád megyében. – Nógrád megyei múzeumi közlemények. 1973. 82-111.p. *Praznovszky Mihály*: Teleki László és a vármegyék 1861-ben. = Teleki és kora. Salgótarján. 1987. 117-139.p.
- ³⁷ 1865-ben a balassagyarmati kerület képviselője lett valóban egyhangúlag, ellenjelölt nélkül. Szontagh a parlamentben már ekkor Tisza Kálmán balközép párti programjának volt a híve. *Szabó Béla*: Nógrád megye története 1849-1919. Salgótarján. 1969. 65.p.
- ³⁸ Az 1869-es választásokon nemcsak ő, de a teljes ellenzék vereséget szenvedett, egyetlenegy jelöltjük jutott be a parlamentbe. Szontaghot ekkor már a megyei ellenzék egyik vezéralakjának tartották. *Szabó Béla*: Nógrád megye... 68-69.p.
- ³⁹ Szabadelvű párt: 1875. március elsején alakult. Első elnöke Tisza Kálmán. Tagságának zömét az egykori birtokos köznemesi osztály tagjai jelentették. 1906. áprilisában feloszlott. *Jónás Károly*: Pártpanoptikum. – 35 választás, 256 párt Magyarországon. 1848-1990. Bp. 1990. 139.p.
- ⁴⁰ Gleichenberg közismert és népszerű fürdő Ausztriában, Grázhoz közel. Úgy látszik a nógrádiak szívesen jártak ide, hiszen Mikszáth is itt gyógyítja majd légúti betegségeit.
- ⁴¹ Ezt az álnevet Madách is használta. 1844-1846 között így küldte be megyei tudósításait a Szalay László szerkesztette Pesti Hírlapba. A nevet Cermenin francia fródtól vették át (ez volt az álneve) akinek De la Centralisatión című művét, a centralisták „bibliáját” mindketten olvasták. *Praznovszky Mihály*: Madách... 103.p.
- ⁴² Lónyay Menyhért pénzügyminiszter (1822-1884) azonos Madách ifjúkori barátjával. Hivatalát 1867-től töltötte be. 1871-től egy évig miniszterelnök. Utána haláláig a Magyar Tudományos Akadémia elnöke lett. Magyar életrajzi lexikon. 1.k. 86-87.p. *Györffy Miklós*: i.m. 70-71.p.
- ⁴³ Péchy Tamás (1828-1897) a szabadságharc tisztje volt, 1868-tól országgyűlési képviselő, 1875-1880 között miniszter, 1880-1892 között a képviselőház elnöke. Mikszáth karcolatának közismert alakja. Magyar életrajzi lexikon 21.k. 382.p. Ghyczy Kálmán (1808-1888) ellenzéki politikus, többször is képviselőházi elnök. 1874-1875-ben miniszter, a Középpárt megalapítója. Uo. 1.k.

- 596.p. Kemény János (1825-1896) Szabadelvű párti képviselő 1878-tól, haláláig. 1879-ben a Ház egyik alelnöke. Révai nagy lexikona 11.k. Bp. 1914. 433.p.
- 44 Nem tudjuk, hogy a Szabadelvű párt elnöke lett volna. Jónás Károly idézett művében felsorolván a párt elnökeit, nem említi őt.
- 45 Az un. megyeszékhely vita 1890-91-ben keletkezett, amikor Losonc, fejlettebb polgári mivoltára hivatkozva magának követelte ezt a rangot. A Nógrádi Hírlap és a Losoncz és Vidéke című hetilapokból kiderül ennek a komikus béka-egér harcnak minden jelentősebb mozzanata, amelynek során országos méltóságokat is felsorakoztattak a vitázó felek maguk mögött. Így Szontagh Pált is, aki Balassagyarmatot támogatta. *Kosján László*: Losonc és Balassagyarmat vitája 1890-ben a vár-megye székhelyének áthelyezése kérdésében. I. = Nógrádi történeti évkönyv. 1989. Salgótarján. 195-209.p.
- 46 Goethe: Az isten és a bajadér című balladájáról lehet szó. Fordította Tóth Árpád. Goethe: Versek. Bp. 1963. 222-225.p. (Szontagh eredetiben olvashatta)
- 47 Nagy Iván (1824-1898) Szontagh legjobb barátja lett Madách halála után. Egy faluban is laktak, hiszen a tudós történész, az akadémia tagja, tudományos társaságok elnöke 1878-ban ide vonult vissza. Sőt három éven át a falu bírói tisztjét is betöltötte. Horpácson gyakorta látogatták meg egymást, adtak közös ebédet jeles vendégeik tiszteletére. *Pruznovszky Mihály*: Horpács... 20-22.p. *Kovács Anna*: Nagy Iván. = Reformgondolkodás Magyarországon a XIX.században. Salgótarján. 1989. 149-238.p.
- 48 Néhány latin nyelvű versét, epigrammáját, illetve fordítását megtalálni Szontagh Pál válogatott írásai című kötetben is a 66-69. oldalon. Két ismeretlen versét a Szbadelvű naptár 1884. évfolyamában találjuk. (152.p.)

NEMZETI ÁLLAPOT

Pénzüink rongy, irodalmunk rongy – tönk ennek a vége:
„Tőzdeszerűen igen: itt: biztos alap van: Arany.”

NEMZEZTISÉGEK

Van Rácz, van Horvát, van Oláh gyűléseken, oh hon!
Van Szász, lesz Bosnyák, s kozmopolita vegyes.
Mind bátor daliák! Követel mind, szinte parancsol.
Meghúzódvá fülel s vajmi szerény a magyar.
„Ah, mert tudja jogát s markában tartja hatalmát”.
Tán mert érzi baját, sejti: halála közel”.

- 49 Országos Magyar Gazdasági Egyesület – 1835-ben alakult. Szaklapokat adott ki, jelentős befolyása volt a kormányra mezőgazdasági döntések meghozatala előkészítésekor. Évente tartottak un. gazdakongresszusokat. Magyar történeti fogalomtár. Bp. 1989. 77.p. Kisfaludy Társaság – 1836-ban alakult Kisfaludy Károly emlékének ápolására. Későbbi feladata a hazai szépirodalom művelésének, kiadásának támogatása. A századforduló táján egyre inkább a konzervatív irodalmi áramlat gyűjtője. Madách 1862-ben lett tagja. A száz éves Kisfaludy Társaság Bp. 1893-1936. Magyar Történelmi Társulat – 1867-ben alapult. Tagjai a magyar történet tudományos művelését, megkedveltetését vállalták. Kiadta a Századok és a Történeti Tár című folyóiratokat. Híres sorozata volt ekkor a Magyar Történeti Életrajzok. Vándorgyűléseket tartottak az ország nagyobb városaiban. Révai nagy lexikona. Bp. 1915. 13.k. 276.p. Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság – 1883-ban alakult. Lapja a Turul. Címertani, diplomatika, pecsétani és családtörténeti kutatásokat végeztek tagjai. Uo. 149.p.
- 50 A sors iróniája, hogy végül is a gyászbeszédet Szontagh mondta Nagy Iván fölött, akit szintén Horpácson temettek el.
- 51 Nem az első eset, hogy ilyen megfontolásból lesznek a lángok martalékká váló pótolhatatlan források.
- 52 Bánffy Dezső (1843-1911) Szabadelvű párti politikus. 1892-1895 között a képviselőház elnöke. 1895-1899 között miniszterelnök. Magyar életrajzi lexikon. 1.k. 103.p. Széll Kálmán (1843-1915) 1869-től 1911-ig egyfolytában képviselő, a Szabadelvű Párt tagja. 1875-1878 között miniszter. 1899-1903 között miniszterelnök. Rátóton híres mintagazdaságot létesített. Uo. 2.k. 1969. 741.p.

⁵³ Tóth Béla (1857-1907) újságíró. A magyar anekdótákat összegyűjtő kötetei tették halhatatlanná. Mikszáth is sok ötletet kapott tőle műveihez. Magyar életrajzi lexikon. 2.k. 889-890.p., Magyar irodalmi lexikon Bp. 1965. 3.k. 393-394.p.

⁵⁴ A horpácsi udvarház ma is áll, természetesen jelentősen átépítve. A földszintes épületet egy emelet-láták el, de a boltozatos szobák még őrzik hangulatukat. A Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága 1983-ban emléktáblát helyeztek el itt Szontagh tiszteletére. Mikszáth ezt a házat lakta két évig, amíg az új kastély mellette fel nem épült.

⁵⁵ Sajnos nem tudni, ki készítette ezt a Madách mellszobrot. Sőt, ebből az időből ez az egyetlen jelenleg ismert híradás egy ilyen szobor létezéséről.

⁵⁶ A Szontagh Pál kutyái nem a Vasárnapi Újságban jelent meg, hanem Mikszáth másik kedvelt publikálási fórumában az Újság 1905. május 6-i 126. számában (1-5.p.). Majd megjelent még az év végén is Az Újság Almanachjában néhány kutya fényképével, de azok nem a horpácsi jószágok. Viszont megjelentetett később két szép horpácsi novellát Mikszáth a Vasárnapi Újságban: A „skvarka”, 1905. okt. 1. 40. sz. 634-638.p.- Mohora, Mikszáthfalva és a szarvas, = 1910. máj. 15. 20. sz. 409-411.p.

⁵⁷ Rátót-Vas megyei község, a Széll család ősi birtoka.

⁵⁸ Ők lehettek a Veres család utolsó Horpácson élő tagjai. Testvérek voltak. Édesapjuk Veres László testvére volt Veres Anna apjának, tehát a három öreg Szontagh feleségének az unokatestvére. József 1800-ban született, Erzsébet nem ment férjhez, míg Honorata Kosztolányi András felesége lett. (Még három testvérük volt: Karolina, Kálmán és István.) Nagy Iván: i.m. 147.p. 12.k. 1865.

⁵⁹ Zsély, ma Želovce, Szlovákia. Balassagyarmattól pár kilométerre fekvő település, Szklabonyával határos. Primitív fürdője hamar megszűnt, de egy időben járt ide Mikszáth is, hogy a nyilvánosság előtt találkozasson a tőle eltiltott szerelmével, Mauks Ilonkával. A környék birtokosa a Zichy család, amelynek hatalmas barokk kastélya ma is látható a településen. A vers megjelent a Bolond Istókban:

A zsélyi „sós-ár fürdő” tragédiája

Gyarmathoz közel van kis falucska, Zsély,

Mellette a „sós-ár” kies völgyben él:

Él: Csak kínnal teng tán? ámde azért ott

Sok beteg – meg ép is – üdült, mulatott.

Kegyelmes úr a gazdája

De kegyetlen a sáfárja

Nagy epéje, rossz a mája

Zárva tartja e kis üdülő helyet,

melyet beteg – ép is – sok felkeresett.

„Ötven forint kell még!” bőszen elmondul,

„Uradalmi pénztár erre rászorul...”

Fürdő zárva... nincsen bérlő

S parancsol a felügyelő:

„Legyen ott – marhalegelő!”

Mikszáth Kálmánné visszaemlékezései. Bp. 1957. 85-87.p. *Mikszáth Kálmán* levelezése. Bp. 1961. 1.k. (Kritikai Kiadás 24.k.) 67-69.p. Nógrád vármegye története (Szerk.: Borovszky Samu) Bp. 1911. 136.p.

⁶⁰ Ez a jel kezdettől fogva Szontagh név helyettesítő jel volt. Már ezzel publikált Kossuth Hírlapjában is 1842-től. *Praznovszky Mihály:* Madách... 97-98.p. Szontagh Pál levele Szontagh Dánielhez. Horpács. 1865. március 6. = *Szontagh:* Válogatott írásai 13-15.p.

⁶¹ A vásárlást Mikszáth igen gyorsan, két hét alatt bonyolította le s már 1904. november 26-án alá is írták a szerződést. 1910. májusáig Mikszáth évente többször is itt időzött, új kastélyt épített, parkosított, lovakat tartott, juhászatot. A nemzettől ennek a birtoknak a kiegészítését kapta meg donációban írói működésének 40 éves jubileumán. Horpácson egészen 1950-ig voltak birtokosok az író leszármazottai. *Mikszáth Kálmánné visszaemlékezései.* Bp. 1957. 257-265.p. *Mikszáth Kálmán* levelezése. 3.k. Bp. 1961. Kritikai kiadás. 26.k. 75.p. *Miklós Róbert:* Mikszáth Kálmán horpácsi fundusa. A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1960-1961. 69-82.p. *Praznovszky Mihály:* Horpács... 23-31.p.

Megjegyzés:

Pappszász Lajosné azért emeli ki, hogy nógrádinak nevezték Szontaghot, mert ebben az időben jelen volt a magyar közéletben egy ugyanilyen korú s nevű országgyűlési képviselő is, az 1821-ben Dobsinán született Szontagh Pál, akit iglónak neveztek megkülönböztetésül. Ő is ügyvéd lett, 1867-től országgyűlési képviselő, de tevékenységi területe az ipar volt, megalapította a csetneki vashámort. Mikszáth 1878-as Szontagh portréjában pedig három előnevet is ad Szontaghnak: somogyi, csanádi, nógrádi – értve ezalatt azt a három megyét, amely követéül választotta az akkor igen jelentős politikai személyiségnek számító Szontaghot.

Az eredeti kéziratban vannak olyan részek, melyek mintegy jegyzetnek tűnnek. A szerző annak idején ezeket lapalji megjegyzésként közölte, ezért mi is beépítettük e szövegeket a közlésbe. Jelölésükre a «.....» mintában látható megoldást választottuk.

Ugyancsak az eredeti kéziraatra utal a szedés betűtípusa is. Híven felidézi – hála a számítógépes könyvtervezés lehetőségeinek – azt a kézírást, amilyennel íródott a kézirat majd száz évvel ezelőtt. Kicsit szokatlan ugyan a tudományos publikációk rendjében ez, de ha már illusztrációt nem tudunk közölni a szerzőről, hát idézzé őt kéziratának halvány mása is.

Resümee

MIHÁLY PRAZNOVSZKY:

Pál Szontágh (Quellenmitteilung)

Pál Szontagh (1820-1904) ist ein wichtiger Vertreter der Literaturgeschichte des Komitats Nógrád. Er wird nicht als Autor in Betracht gezogen, sondern als der Freund, der Zeuge des Lebens von dem Dichter Der Tragödie des Menschen, Imre Madáchs. Er spielt weiter auch in der Lebensgeschichte des anderen Klassikers Kálmán Mikszáth eine Rolle. Sie waren ja sowohl als Politiker als auch als Nógráder Grundbesitzer zusammen. (Nach dem Tode Szontaghs kauft Mikszáth das verwaiste Horpácsi Landgut)

Die Lebensbahn Szontaghs schweift das ganze XIX-te Jahrhundert. Er war Träger solcher kleinadeligen Werte, die sich auch am Ende des vorigen Jahrhunderts beim Aussterben befanden. Er formte „die große Politik“ nicht, aber durch seine Meinung, sein bedachtes umsichtiges Verhalten, seine Weisheit, seine Kenntnisse war er ein unentbehrlicher Teilnehmer des heimischen öffentlichen Lebens, wie viele seiner mitbeteiligten Gefährten ähnlichen Charakters.

Er war Politiker großer Kultur, der Sprachen konnte, und manchmal Verse machte. Lange Jahrzehnte war er Parlamentabgeordneter, bestimmende Gestalt der Liberalen Partei. Seine literarische Tätigkeit ist bescheiden, seine Briefe sind aber wichtige Quellen.

Er ist in Szécsény, Komitat Nógrád, geboren und um 1843 herum hatte er Imre Madách kennengelernt, mit dem er bis zum Tode Madáchs in enger Freundschaft war. Ihr Briefwechsel wirft nicht nur auf zwei Persönlichkeiten Licht, er ist aber auch das wichtigste Zeugnis der schriftstellerischen Entwicklung von Madách.

Szontágh litt Gefängnis wegen sener Teilnahme an der ungarischen Revolution. Nach seiner Freilassung zog er sich auf Landgut in Horpács zurück. 1867 kehrte er in die Landespolitik zurück und kam mit dem jungen Mikszáth in Kontakt, der ihn in vielen seiner Schrifte mit Vorliebe erwähnte.

Die Denkschrift hat seine Nichte Lajosné Pappszász im Jahre 1913 geschrieben. Das Dokument, das in dem Manuskriptarchiv der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt wird, verfolgt, sich auf mehrere Quellen stützend – unter denen die Familienerinnerung am interessantesten ist – den Lebensweg Szontaghs. Aus der im guten Stil, interessant geschriebenen Aufzeichnung leuchten vor uns viele neue Daten auf, bereichernd unsere Kenntnisse von dem Wienswissenschaftler, Politiker, Schriftsteller. Diese Daten helfen uns in philosophischen Fragen des Madáchens Lebenswerkes zurechtzufinden, sie können wichtige Pfeiler der Datenbase einer zukünftigen kritischen Madách-Ausgabe sein.

Der Denkschrift hat der Veröffentlicher reiches Notizmaterial beigelegt – sie manchmal genauer machend – auch damit zu der vollständigeren Kenntnisgabe beizutragen.

„Profán mítoszvágy”

Derkovits Gyula (1894-1934) Árkádia-kompozíciói a Nógrádi Történeti Múzeum képzőművészeti gyűjteményében

Peák Ildikó

Képzőművészről évforduló kapcsán megemlékezni mindig hálás feladat. Hálás, hiszen a megemlékező beszéd, vagy írott szöveg lehetőséget nyújt a méltatással egybekötött átfogó elemzésre, a művészi pályakép, vagy annak egy periódusának bemutatására.

A közelmúlt magyar képzőművészetének nagy alakját, Derkovits Gyulát kettős évforduló kapcsán is köszönhetjük, hiszen kereken száz éve született és hatvan éve hunyt el. A nemrég szülővárosában – Szombathelyen – megrendezett emlékkonferencián kívül azonban feltűnően kevés volt a róla szóló megemlékezések száma. Utolérte őt is századunk jó néhány – a képzőművészet terén jelentőset alkotó – festőjének, grafikusának, szobrászának sorsa; „nem tudunk mit kezdeni” munkásságával. Alkotásainak kvalitása, egyéni, a magyar művészetben egyedülálló képi világa elvitathatatlan, ugyanakkor nemzedékek számára Derkovits Gyula volt a „kommunista művész”. Származása, életútja, érett munkáinak témaválasztása, tragikusan korai halála arra predesztinálta, hogy alakjából az utókor megalkossa a magát szegény sorsból felküzdő, pártos művész mítoszt. A hatvanas, hetvenes évektől művésztelepek, galériák, művészeti ösztöndíj viselték és viselik ma is nevét. A sors ironiája, hogy a másik „kommunista alkotóhoz”, József Attilához hasonlóan Derkovits útja sem volt azonos a Párttal; a kommunistákkal való kapcsolata néhány év után megszakadt. A közvetlen utókor – az ötvenes évek elejének – teoretikusai az ő munkásságát is kárhoztatták, dekadensnek, formalistának tekintették, hiszen nem volt beilleszthető az ekkor követendőnek tartott, Munkácsyt hamisan másoló vonulatba.

Az életút rövid áttekintése

Mielőtt dolgozatom tulajdonképpeni témájáról szólnék, szeretném néhány sorban ismertetni Derkovits Gyula életútját – inkább emlékeztetőül, hiszen munkássága legtöbbünk számára „tananyag” volt; a közelmúltban számos publikáció, tanulmány, album ismertette alkotásait.

A művész 1894-ben, Szombathelyen született. Elszegényedett apja tehetős asztalosmesterből vált textilgyári munkássá. A fiatal Derkovits segédként dolgozott mellette, majd – a nyomor elől is menekülve – önként jelentkezett a frontra. Itt „szerzi” egész életét végigkísérő, korai halálában is közrejátszó tüdőbaját. 1916-ban leszerelt. A már korábban a képzőművészet iránt érdeklődő fiatalember a bécsi és budapesti múzeumok lelkes látogatója lesz. A rokkantsági segély révén már csak alkalmanként vállalt asztalosmunkát, ideje java részét rajzolással tölti. Közben rendszeresen látogatja Kernstok Károly Haris közti szabadiskoláját, ahová sok baloldali elkötelezettségű, radikális szocialista fiatal járt, többen közülük tagjai a Galilei-körnek. Részt vesz a Kernstok által szervezett nyergesújfalui nyári művésztelepen. Itt ismerkedik meg későbbi feleségével, Dombai Viktóriával – a festményeiről jól ismert Vikivel.

Az 1918-tól 1923-ig terjedő időszak Derkovits életében a művészi eszközök elsajátításának periódusa. A grafikai technikák megismerése után 1922-ben festi első, nagyméretű olajkompozícióját. Ez az időszak – melyben készült alkotásaival a későbbiekben részletesebben szeretnék foglalkozni – az úgynevezett Árkádia-korszak a művész munkásságában. Ekkor készült képei a harmónia keresése jegyében születtek; idilli tájban zenélő, vízparton pihenő, az aranykor békéjét megjelenítő akktfigurák népesítik be a lapokat.

1922. novemberében gyűjteményes kiállítása nyílik a nemrég alakult Belvedere kiállítóhelyiségben. Az anyagi siker hosszabb bécsi tartózkodást tesz lehetővé Derkovits számára. Az 1923

Koncert (Zenélők, Táj alakokkal), 1922, rézkarc

és 1926 közti – az osztrák fővárosban töltött – időszak során kifejezőmódja expresszívabbá válik. Alkotásain felbukkan későbbi szimbólumrendszerének két ismerős figurája: a túltáplált, brutális rendőr és a kopasz kispolgár. E korszak meghatározó motívumai a halál és a menekülés.

Hazatérése után Derkovitsot kezdetben az utca, a nagyvárosi élet színpada foglalkoztatta. Nem véletlenül használjuk itt a „színpad” kifejezést, hiszen Derkovits a városi élet egy-egy jelenetét, figuráját egyedivé, szimbolikussá avatja. A jelképiséget erősíti, hogy a művész nem érzékelteti a teret, az alakok, házak egymás mellé rendeződnek.

1927 után jelenik meg Derkovits életművében az otthon – az önmagáról és Vikiről készült kettős portrék sorozata. Ez összefüggésbe hozható életkörülményeinek kiegyensúlyozottabbá válásával. A baloldali elkötelezettségéről ismert Derkovitsot ekkor keresi meg a kommunista párt, melynek szükségese volt olyan megbízható partnerre, akinek a párt anyagi támogatásával bérelt lakása a hazatérő emigráns kommunisták számára biztonságos munkahely és titkos találkozók színhelye lehet. E megbízás viszonylagos anyagi biztonságot nyújtott, s lehetőséget az alkotó munka folytatásához. Ebben a rövid, kiegyensúlyozott periódusban keletkeztek a művész talán legismertebb festményei; a Mi ketten (1929), a Szőlővédő (1929), a Halas csendélet (1928-1930), valamint az 1514 címet viselő Dózsa-fametszetsorozat (1927-1930). Ez utóbbi, a múlt parasztfelkelése kapcsán nyilvánvalóan aktualizál, a kor osztályharcára utal.

Az 1930-tól 1934-ig – a művész haláláig – tartó utolsó szakaszra a nyomor nyomja rá bélyegét. 1930 elején a művész pártkapcsolatai megszakadtak; ez Derkovitsék viszonylagos anyagi biztonságát is megrendítette. Lakbérhátralékuk felduzzadása kilakoltatásukhoz, majd rendőri meghurcolásukhoz vezetett. Az ekkor már súlyosan beteg művész ebben az időszakban készült alkotásai gyakran ironikusak, sőt karikírozottak; grafikáin kövér, kopasz polgárok, ítéltvégrehajtók, bírók jelzik Derkovits megkeseredettségét. Festményei – így a Téli viharban (1931), a Híd télen (1933) – a társadalom perifériájára kényszerítettek kitaszítottságát érzékeltetik. Utolsó képe, a Fázó asszony festése közben érte a halál 1934 június 18-án.

Derkovits munkásságának e rövid bemutatása során is nyilvánvalóvá válik, hogy a napjainkig megjelent monográfiák, tanulmányok elsősorban a művész munkásságának a húszas évek második felétől 1934-ig terjedő szakaszával foglalkoztak. Tették ezt nemcsak azért, mert ekkorra forrott ki, érett meg a jellemző derkovitsi stílus – hanem mert ebben a periódusban érhető tetten a művész egyre kifejezettebb baloldali elkötelezettsége.

Az Árkádia-kompozíciók

E rövid dolgozatban azonban a legelső, ún. Árkádia-periódussal szeretnék foglalkozni a Nógrádi Történeti Múzeum tulajdonában lévő Mihályfi-hagyaték néhány grafikájának és festményének kapcsán. Mihályfi Ernő – baloldali publicista, később politikus – barátja s méltatója volt Derkovits Gyulának. Jelentős kortárs magángyűjteményéből mintegy száz Derkovits-grafika, festmény került a múzeum gyűjteményébe. Az alkotások számottevő része – többségében tusrajz, illetve rézkarc – datálható a fenti, 1918-tól 1923-ig terjedő időszakra.

Az aranykor, az örök Árkádia – ahol mindenki szép és örökké fiatal, a természetben él és kizárólag annak javaival táplálkozik – vissza-visszatérő téma a képzőművészetben. Különösen érvényesül ez kifinomult, vagy túlérett társadalmak szellemiségének visszahatásaként – gondoljunk itt a XVIII. század második felének rousseau-i világszemléletére. A XIX. század közepére, második felére nyilvánvalóvá vált, hogy az ipari, polgári társadalom nem képes eleget tenni az aranykort idéző céloknak; nem képes megvalósítani a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméjét. Werner Hofmann, a neves művészettörténész szerint a XIX. században „az aranykorról léteznek konzervatív és forradalmi elképzelések”. Utóbbiak „...célzatos, civilizációs közösségi elgondolásokkal teli látomások, melyek a tevékeny, tervszerű emberboldogítást magasztalják... Az értelemben hívők az emberiség kezdeti, felhőtlen állapotának felvilágosodott újjászületésében reménykednek.”¹ A századfordulón Paul Cézanne, a modern művészet atyja így határozza meg az alkotás végső célját: „a zsenialitás az volna, ha kibontakoztatnánk minden dolog baráti összetartozását, a szabadban, azonos emelkedettségben, egyazon irányban.” Már az impresszionisták is ezt kívánták elérni, hiszen az ő természetrajongásuk is ember, tárgyak és természet elkülöníttetlen paradicsomi közösséggé való színes összeszővődésére törekedett. A századforduló művészei közül volt, aki a civilizációtól, a kor társadalmának hierarchiájától, etikettjétől messze, a természeti népek között vélte megtalálni az örök aranykort, mint Paul Gauguin.

Fürdőző leány 1922, tus

A bécsi és budapesti múzeumokat szorgalmasan látogató fiatal Derkovits valószínűleg találkozott ebben a szellemben fogant alkotásokkal, de jóval inkább hatottak rá azok a tendenciák, melyek a kortárs magyar művészetben jelentkeztek.

Hazánkban a Cézanne által megteremtett új irány legkövetkezetesebb képviselői a Nyolcak voltak, akik közé Derkovits mestere, Kernstok Károly is tartozott. A „gondolkodó festészet” művelték, képeiken a monumentalitás iránti vágy ötvöződött nagyszabású utópisztikus elképzelésekkel. Ezek legkristályosabban az aktos csoportképek műfajában érvényesülte, itt jelentkezett leginkább az emelkedett idealizmus, mely műveik sajátja. A képi megoldáshoz a Nyolcak a szecesszió szimbólumrendszerét hívták segítségül, felhasználva Cézanne kompozíciós elveit és a reneszánsz freskók (elsősorban Michelangelo és Luca Signorelli alkotásai) formavilágát. Ennek az utópisztikus, monumentális művészetnek legjellemzőbb alkotásai Pór Bertalan Hegyibeszéd (1911) és Vágyódás tiszta szerele nre (1911) című nagyméretű aktkompozíciói, illetve Kernstok Károly Lovasok a tengerparton (1910) című festménye.

Derkovits Gyula általunk vizsgálándó korai műveiről szólva általánosságban elmondhatjuk, hogy klaszszicizáló hangvétel jellemzi ezeket az alkotásokat. A művész fő törekvése ember és természet panteisztikus egységének megjelenítése, egyfajta távoli boldogság iránti elvont vágyakozás érzékeltetése. Ugyanakkor, nem hallgathatjuk el azt sem, hogy ezek a képek még számos esetben nem mentesek bizonyos formai és technikai bizonytalanságtól – egy pályakezdő, fiatal művész útkeresését mutatják.

Az alkalmazott technikától függően is Derkovits e művein kétféle képi megoldással él. A tusrajzokon, a két ide sorolható vízfestményen a cézanne-i hagyományokat követi. Egységes felületek, monumentalitásra való törekvés jellemzik e lapokat. A figurák súlyosak, tömörszerűek, az arcvonásokat, egyéniségre utaló jegyeket – mint lényegtelen – kevésbé érzékelteti a művész. A háttér gyakran jelzet-

Férfi fuvolával, 1921, rézkarc

len, illetve nagy, sima dombfelületekből, hengeres törzsű, egységes lombkoronájú fákkal kialakított táj. A hangulatot a dinamikus mozgó, vagy statikus, emelkedett, szinte felmagasztosult nyugalmat sugárzó formák határozzák meg.

A rézkarcok jóval rajzosabb megoldásúak, a Nyolcak által közvetített reneszánsz hagyományokon alapulnak. A hangsúlyozott izomzatú, Luca Signorelli alakjaira emlékeztető aktfigurákat határozott, kemény körvonalakkal írja körül Derkovits. A képkivágás kicsi, a kompozíció betölti szinte az egész teret. Az aktok elhelyezése a XVI. századi, úgynevezett gúlakompozíciók felépítését követi, dinamikus harmóniát kölcsönözve e grafikáknak. Derkovits itt tárgyalt művei nem csupán klasszikus Árkádia-témákat – tájban pihenő, zenélő, gyümölcszedő alakok, szerelmesek – dolgoznak fel. Szorosan ide köthetők a lírai természetben, vagy alig jelzett enteriőrből valamilyen tevékenységet folytató figurák és a művész életművében későbbi folytatás nélkül maradt önálló aktok. Hiszen ez utóbbiakra is érvényesek az aranykor legjellemzőbb ismérvei; a megállított idő, az el nem múló állandóság, a maradandó természeti állapot, a konfliktus nélküli lét.

Az önmagáért való akt a képzőművészetben az ókor óta az emberi test szépségét, természetes harmóniáját hivatott ábrázolni. Gyűjteményünkben e műfajt – néhány dinamikus, gondosan kidolgozott tanulmány mellett – két érdekes lavírozott tusrajz képviseli. Tulajdonképpen ugyanazon téma két változatáról van szó. Mindkét grafika 1922-ben készült, méretük is (36, 6x38 cm, illetve 38, 2x38,9 cm) közel azonos. A rajzok együttes szemlélése során első pillantásra nyilvánvalóvá válik, hogy Derkovits számára a témák szinte ugyanazon mozdulat kidolgozásához szolgáltak eszközzel. Véleményem szerint az Ülő akt (tsz.: 81.346) tekinthető az első változatnak. A grafika képterét az előtérben bal lábát két kezével felhúzza, összekuporod-

va ülő, kontyos hajú, monumentális női akt uralja. Mellette a földön korschó áll. A környezet – elől jobbra fatörzs részlete, balra lent a völgyben házak körvonalai, mögöttük hegyek – kevésbé hangsúlyos, csupán díszlet. A hangsúly a meggömbült test ívén van, mely a fej mozdulatával tovább vezeti a tekintetet le a völgybe. A nagy felületek, a női figura kidolgozatlan arcvonásai, a kissé szögletes körvonalak az elnagyoltság, befejezetlenség érzetét keltik a nézőben.

A Fürdőző lány (ltsz.: 81.601) hasonló kompozíciós elven alapul. Itt is az előtérben, kissé jobbra magasodó hegytetőn áll erősen meghajolva (szinte összekuporodva) a női akt. Háta mögött – jobbra – fatörzsök nyúlnak a magasba, balra lent völgyben, vagy szakadékból néhány foltalt jelzett fák lombjai látszanak. Bár a figura itt is erősen hangsúlyos, funkciója a képen egészen más – nem szabad ki annak teréből. A kibontott hajú lány alakja egy – majdnem szabályos – körbe foglalható, mely mentén a meghajló test íve, a kéz a víz s a háttér fatörzsének részlete vezeti a tekintetet. A háttér már nem különálló, semleges díszlet, a kinyúló ág követi a test mozgását, a falombok közelítenek a képzeletbeli körhöz. A formák dinamizmusa révén megvalósul ember és természet összhangja, szinte tökéletes szimbiozisa – az önmagába visszatérő körvonal a természet örök körforgását is jelképezi.

Harmónia nemcsak viszonylag statikus ábrázolások kapcsán nyilvánulhat meg. A tájban végzett munka s az alkotó, elmélyült szellemi tevékenység szintén alkalmas arra, hogy az örök aranykor békéjét sugározza. A hazafelé tartó emberpár, az evezősök munkája kemény, de nem lélekölő robot, mint a „civilizált” gyárakban. Az Emberpár (Hazafelé) című 1920-ban készült tusrajzon (ltsz.: 81.114) fején kosárban valamilyen természetegyensúlyozó férfiakt és karjaiban talán baromfit tartó szoknyás nőalak lépdel a tájban. Mozdulataik fáradtságról tanúskodnak, de érezzük, hogy munkájuk összetartozásukat erősíti. Az 1920-ra datált Evezősök című lavírozott tusrajz (ltsz.: 81.118), melynek később, 1924-ben rézkarc-változatát (ltsz.: 81.389) is elkészítette Derkovits, terében átlósan mozgó csónakban két meztelen férfialak evez. A grafika dinamizmusát az erőteljes mozdulatok mellett az evezők által felkavart víz hullámváza is aláhúzza. A horizont elmosódott, a két férfi egyedül van a végtelennek tűnő vízen. Bár enteriőrben zajlik cselekménye, mégis ideköthető – sőt kapcsolódik a következőkben vizsgálandó kompozíciókhoz is – a Zongorázó című 1920-ban készült lavírozott tusrajz (ltsz.: 81.347). A jelenet szintére alig jelzett – talán tágas színpad, kétoldalt sötétben gomolygó felhőkre emlékeztető függönyökkel. A háttérben, a háromszögbe foglalt kompozíció csúcán, félig háttal ül a zongorista. Hangszerének a képtérből is kinyúló kontúrja aláhúzza a jelenet felépítését. Az előtérben jobbról és balról két félmeztelen figura ül előre hajolva. A három alak arc nélküli, gesztusaik a zene élvezetéről, őszinte átéléséről tanúskodnak. Derkovits nem egyedüli, egy bizonyos hangversenyt kívánt megörökíteni – muzsika és ember örök érvényű kapcsolatát emelte a szimbólum szintjére.

Zene és paradicsomi lét összefonódásának eszméje nem új keletű. A görög-római mondavilág, a keleti mitológiaiak hőroszai, istenei élvezik a muzsikát, a keresztény mennyországban az angyalok kára, a szférák zenéje dicsőíti az Urat. Az ideális földi paradicsomban az ókori mondák pánjai, faunjai, pásztoraí fuvalán, pánsípon játszanak. A zene, mint a szépművészetek legmagasabb rendű műfaja századokon át napjainkig a harmónia megtestesítője maradt.

Derkovits Gyula szorosabb értelemben vett Árkádia-kompozícióján is megjelenik e motívum. Az 1921 körül készült Férfi fuvalával című kismértékű rézkarcon (ltsz.: 81.380) alacsony horizontú mezőn izmos, szikár férfialak játszik teljes átéléssel hangszerén. A Zenélők és Táj alakokkal címeken is ismert Koncert (ltsz.: 81.401), mely egyébként egy, a Magyar Nemzeti Galéria tulajdonában lévő nagyméretű olajkép rézkarcváltozata, még hangsúlyosabban érzékelteti ember, természet és művészet összefonódását. A reneszánsz eredetű gúla-kompozícióba rendezett aktok baldachinként fölájuk boruló lombok alatt helyezkednek el. A távolban, a háttér dombjai alatt épületek körvonalai látszódnak. A kép középpontja a csellón játszó férfialak. Az előtérben balra kezében gyümölcskosarat magasra tartó nőalak hajlik gyermeke fölé, jobbra összekuporodva guggoló férfi, kezében vésővel. A jelenet a XVI-XVII. századi festmények hagyományaira épülő allegória. Az előtér egymás felé hajló figurái a természeti és emberi természetességet, a lét alapját jelentő anyaságot, illetve az alkotó tevékenységet, a munkát szimbolizálják. E vegetatív és szellemi létet foglalja egységbe a zene. A rézkarc az 1921-es olajfestménynél szűkszavúbb, lényegre törőbb. Derkovits e változaton elhagyta a háttér korábbi, nem szorosan kapcsolódó mellékalakjait.

Az aranykorra vonatkozó elképzelésekhez – a Biblia keletkezése óta – szorosan hozzátartozik a bűnbeesés előtti „paradicsomi ártatlanság” eszméje, Ádám és Éva – a boldog emberpár – figurája. Derkovits Ölelkező párja (ltsz.: 81.121), Szerelmespárja (ltsz.: 81.387), a Szigeten (ltsz.: 81.113) két figurája mentes a társadalmi konvencióktól, a polgári társadalom szabta kötöttségektől. Egyszerűen, természetesen léteznek, szeretik egymást. Az erotikum helyett e grafikák elsősorban két ember szoros összetartozását érzékeltetik.

Anya tájban, 1922, akvarell

Szerelmespár is feltűnik a Vízparti jelenet című kisméretű temperafestményen (ltsz.: 81.111). Az aranykort, természet és ember idilli békéjét megörökítő sokalakos képet számos művész festett már a múlt században is. Közülük talán legismertebb Ingres 1862-ben keletkezett műve. Derkovits kompozíciója – bár az ábrázolásmódban Cézanne-ot követi – Paul Gauguin 1897-98-ban festett Honnan jövünk? Mik vagyunk? Hová megyünk? című festményének szerkezetére emlékeztet. A hasonlóság valószínűleg nem tudatos, hiszen a francia festő tahiti alakokat felvonultató műve hangsúlyosan tematikus, a XIX. századi filozófia központi kérdését ragadja meg, közvetítő közegül a földi paradicsomot választva. Gauguin főalakja, a jelképes Tudás Fájának gyümölcséért nyúló figura azonban megjelenik Derkovits kis képén is. A fekvő alakok között kissé hátrahajolva álló nő a csoport fölé magasodó két lombos fa egyike felé nyúl – talán gyümölcsöt szakít. A jelenetet jobbról és balról egy-egy ló figurája fogja közre. A ló, a száguldás, a szabadság szimbóluma, a kortárs közönség számára már ismerős lehetett a mester, Kernstok Károly aktkompozícióiról.

A dús lombkoronájú fa – gyümölcsfa – a természet bőségének, termékenységének szimbóluma az Arkádia-képeken. Derkovits Nagy fa alatt című 1921-ben készült kisméretű rézkarcán (két levonatban; ltsz.: 81.391 és 81.393) meztelen férfi és nőalak táplálja a fölöttük magasodó fa gyümölcseivel a földön ülő aggyást. A Nyár címet viselő – az előbbivel azonos évben keletkezett – rézkarcon (ltsz.: 81.388) balra, a fák között a háttérben hátán gyümölcskosarat cipelő férfi halad. Az előtérben középen önfeledten nyújtózó nő mögött jobbra egy anya ül a földön, karjában gyermekével.

A vegetáció bősége, újjászületése s az emberi születés csodája együttesen jelenik meg két, 1922-ben készült képen. Az Anya tájban című akvarellen (ltsz.: 81.115) az előtérben balra, fa alatt áll a

hosszúruhás, várandós nő alakja. Mögötte kis ház teteje látszik a távolban. A festmény ezen – stabilitást, csendes várakozást sugárzó – részével szemben a képtér másik fele mozgalmassabb; lovasok haladnak a szemközti domb felé. Közülük az utolsó hátrafordul – figurája hidat alkot a két jelenet között. A Család című lavírozott tusrajzon (ltsz.: 81.97) ember és természet létének elválaszthatatlan volta még nyilvánvalóbbá válik. Középen egyetlen tömbbé kovácsolódik a fél térdre ereszkedve gyermekét átkaroló nő és a fölöttük álló, kezét a nő fejére helyező férfi alakja. Körülöttük virul a növényzet, a jelenetet lombos fák keretezik. A férfi arcvonásait – s az egész grafika hangulatát – áhítat, békés nyugalom hatja át.

Összegzésül elmondhatjuk, hogy Derkovits korai, úgynevezett Árkádia-kompozícióinak alapvető kifejezőmódja az elvont, allegorikus ábrázolás, melynek célja az élet szakadatlan körforgásának, az örök változásban is jelen lévő állandóságának megörökítése. A Derkovits életmű ezen – utópisztikus, földi paradicsomot teremtő – szakasza (mint láttuk) nem tártalan a kortárs magyar képzőművészetben. A korábbiakban felsorolt tendenciákon túl az első világháborút és a Tanácsköztársaság bukását követő viharos politikai élet, az általános bizonytalanság számos alkotót arra késztetett, hogy az elérhetetlen múltban, vagy az utópisztikus jövőben elképzelt aranykor világába meneküljön. A szó szoros értelmében vett elmenekülés ez. Ha a figyelmes szemlélő alaposan átnézi a fent említett grafikákat, festményeket, megállapíthatja, hogy Derkovits – korabeli portréiról jól ismert – arcvonásait viseli a Férfi fuvolával című rézkarc aktja, a Szerelmespár férfialakja, a Koncert csellistája, a Család című kompozíció főalakja. Az alkotó mágikus módon „átvarázsolja magát” művei világába, ezáltal kérve részt az általa teremtet boldog világból.

Derkovits Gyula fenti műveinek rövid ismertetésével nemcsak a Nógrádi Történeti Múzeum gyűjteményének a közönség számára kevésbé ismert műtárgycsoportját kívántam bemutatni. E dolgozat arra szeretné felhívni a figyelmet, hogy az életmű ezen korai szakasza – bár természetesen nem mentes a kezdeti bizonytalanságtól, nehézségektől – fontos, értékes helyet foglal el Derkovits Gyula oeuvre-jében.

Jegyzetek

- ¹ Magyar művészet 1919-1945. I. kötet. Szerkesztő: Kontha Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985, 493. o.
 - ² Id.mű. 495. o.
 - ³ Id.mű. 496. o.
 - ⁴ Id.mű. 497. o.
 - ⁵ Id.mű. 499. o.
 - ⁶ Werner Hofmann: A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék. Képzőművészeti Kiadó, 1987, 230. o.
 - ⁷ Id.mű. 245. o.
 - ⁸ Magyar művészet 1890-1919. I. kötet. Szerkesztő: Németh Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 562-563. o.
- Illusztrációk
- 1 Fürdőző lány, 1922 tus, papír 36,6x38 cm ltsz.: 81.601
 - 2 Férfi fuvolával, 1921 k. rézkarc, papír 9,1x8,3 cm ltsz.: 81.380
 - 3 Koncert (Zenélők, Táj alakokkal), 1922 rézkarc, papír 19,3x14,6 cm ltsz.: 81.401
 - 4 Anya tájban, 1922 akvarell papír 30x28 cm ltsz.: 81.115

Resümee

ILDIKÓ PEÁK:

„Der profane Mythoswunsch” Die Árkádia – Kompositionen von Gyula Derkovits in der Sammlung der bildenden Kunst von dem Nógráder Historischen Museum

Gyula Derkovits ist im Jahre 1894 in Szombathely geboren und 1934 in Budapest gestorben. Auf dem Grund des größeren Teils seines Lebenswerks haben die Kunsthistoriker, die Kritiker bis in unsere Tage vor allem „seine sozialistische Kunst”, ihn als sozialistischer Künstler betont. Wahrscheinlich ist das die Ursache dafür, daß verhältnismäßig wenige Erinnerungen zu seinem hundertsten Geburtstag erschienen sind. Der Aufsatz stellt die frühe Periode des Derkovits-Lebenswerkes – die sogenannte Árkádia-Kompositionen – auf dem Grund von einigen Bildern des Nógráder Historischen Museums vor.

„Jönni-menni” viselet a Nógrád megyei Patak községben 1985-ben. II.

Kapros Márta

2. AZ ÖLTÖZKÖDÉS RENDJE

2.1. A 'viseleti naptár'

A következőkben időbeli sorrendben bemutatom azon konkrét öltözetegyütteseket, amelyeket a középkorú asszony korcsoportba tartozó K.J., a tanulmány első részében ismertetett ruhakészletéből összeválogatva 1985. év folyamán a *jönni-menni* alkalomfokozatban, vagyis hétköznap városba me-
net¹ viselt. Láttuk, hogy a ruhakészlet egyes darabjai is javarészt hordoznak állapotjelző tartalmat. Méginkább jellemző ez az öltözetek egészére. Az egyes öltözetleírásoknál a már alkalmazott jelekkel utalok a viselet cifra illetve különböző fokozatú gyászos voltára, zárójelben megadván ennek konkrét okát. Ugyancsak jelzem azon praktikus tényezőket is, amelyek a kisebb módosításokat magyarázzák a hetenkénti tagoláson belül. A bemutatás során alkalmazott sorrend az alsóneműk, alsótestre való ruhák, felsőtestre való ruhák, fejviselet egységein belül követi a felvétel sorrendjét. Tehát pl. az utolsóként szereplő szoknya volt legfelül.

1. hét o

nadrág, téli nadrág; pamut alsóing, alsóneműként használt, magas nyakú, hosszú ujjú fiúpulóver világoskék, fehér virágos barhentszoknya (6.), rózsaszín, fehér mintás, pléd anyagú szoknya (9.), piros-zöld kockás barhentszoknya (10.), bordó, tarka virágos barhentszoknya (19.), fekete szövetskötény (38.)

lila kardigán (59.), fekete, krimmer félkabát (79.)

világoszöld, maga színéből virágos szövetskendő (86.), drapp-barna kockás szövetskendő (116.)

barna patentharisnya, fekete, posztószárú csizma (137.)

kék, kötött sál (138.); zöld, kötött kesztyű (139.); fekete kézitáska (142.)

2. hét o

nadrág, téli nadrág; pamut alsóing, alsóneműként használt, magas nyakú, hosszú ujjú fiúpulóver

fehér, kék virágos barhentszoknya (5.), rózsaszín, fehér mintás, pléd anyagú szoknya (9.), piros-zöld

kockás barhentszoknya (10.), kék, tarka virágos barhentszoknya (24.), fekete szövetskötény (39.)

bordó kardigán (65.), fekete, krimmer félkabát (79.)

világoskék-fehér kockás kartonkendő (85.), kék-fekete-fehér kockás szövetskendő (117.)

barna patentharisnya, fekete, posztószárú csizma (137.)

kék, kötött sál (138.); zöld, kötött kesztyű (139.); fekete kézitáska (142.)

3. hét o

nadrág, téli nadrág; kombiné, alsóneműként használt, magas nyakú, hosszú ujjú fiúpulóver

fehér *gyolcszoknya* (1.), rózsaszín, fehér mintás, pléd anyagú szoknya (9.), piros-zöld kockás bar-

hentszoknya (10.), bordó, tarka virágos barhentszoknya (19.), fekete szövetskötény (38.)

kék kardigán (66.), fekete, krimmer félkabát (79.)

sárga, tarka kockás szövetskendő (93.), drapp-barna kockás szövetskendő (116.)

barna patentharisnya, fekete, posztószárú csizma (137.)

kék, kötött sál (138.); zöld, kötött kesztyű (139.); fekete kézitáska (142.)

4. hét o

nadrág, téli nadrág; pamut alsóing, alsóneműként használt, magas nyakú, hosszú ujjú fiúpulóver

fehér, kék virágos barhentszoknya (5.), rózsaszín, fehér mintás, pléd anyagú szoknya (9.), piros-zöld kockás barhentszoknya (10.), kék, tarka virágos barhentszoknya (24.), fekete szövetskötény (39.) kék kardigán (66.), fekete, krimmer félkabát (79.)
sárga, tarka kockás szövetskendő (93.), bordó, nyomott virágmintájú bársonykendő (115.)
barna patentharisnya, fekete, posztószárú csizma (137.) kék, kötött sál (138.); zöld, kötött kesztyű (139.); fekete kézitáska (142.)

5. hét o

nadrág, téli nadrág; kombiné, alsóneműként használt, magas nyakú, hosszú ujjú fiúpulóver világoskék, fehér virágos barhentszoknya (6.), drapp, kék rácszatmintás barhentszoknya (13.), világoskék, zöld rácszatmintás barhentszoknya (12.), bordó, tarka virágos barhentszoknya (19.), fekete szövetskötény (38.)
kék kardigán (66.), fekete, krimmer félkabát (79.)
sötétrózsaszín, tarka kockás kartonkendő (83.), kék-fekete-fehér kockás szövetskendő (117.)
barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete lakkcsizma (136.)
kék, kötött sál (138.); zöld, kötött kesztyű (139.); fekete kézitáska (142.)

5/a hét xx

(Meghalt édesanyja Budapesten lakó unokatestvére. Illendőnek tartott gyászidő: két hét *gyászos*, egy hét *félgyász*.)

nadrág, téli nadrág; kombiné, alsóneműként használt, magas nyakú, hosszú ujjú fiúpulóver fehér *gyolcs*szoknya (3.), drapp, kék rácszatmintás barhentszoknya (13.), világoskék, zöld rácszatmintás barhentszoknya (12.), sötétkék, fehér virágos flokonszoknya (30.), fekete szövetskötény (38.)

sötétbarna kardigán (67.), fekete, krimmer félkabát (79.)
fekete, maga színéből kockás szövetskendő (110.), sötétkék, szürke-fekete kockás szövetskendő (122.)
barna patentharisnya, fekete, posztószárú csizma (137.)
kék, kötött sál (138.); fekete dzsörzékesztyű (140.); fekete kézitáska (142.)

6. hét xx

nadrág, téli nadrág; pamut alsóing, alsóneműként használt, magas nyakú, hosszú ujjú fiúpulóver világoskék *gyolcs*szoknya (7.), drapp, kék rácszatmintás barhentszoknya (13.), világoskék, zöld rácszatmintás barhentszoknya (12.), sötétkék, fehér pöttyös flokonszoknya (32.), fekete szövetskötény (39.)

kék kardigán (66.), fekete, krimmer félkabát (79.)
fekete, maga színéből kockás szövetskendő (109.), sötétkék, szürke-fekete kockás szövetskendő (122.)
barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete lakkcsizma (136.)
kék, kötött sál (138.); fekete dzsörzékesztyű (140.); fekete kézitáska (142.)

7. hét xx

nadrág, téli nadrág; kombiné, alsóneműként használt, magas nyakú, hosszú ujjú fiúpulóver világoskék, fehér virágos barhentszoknya (6.), világoskék, zöld rácszatmintás barhentszoknya (12.), kék, fehér virágos barhentszoknya (17.), sötétkék, fehér virágos flokonszoknya (30.), fekete szövetskötény (38.)

kék kardigán (66.), fekete, krimmer félkabát (79.)
fekete, maga színéből virágzott selymekendő (108.), sötétkék, szürke-fekete kockás szövetskendő (122.)

barna patentharisnya, fekete, posztószárú csizma (137.)
kék, kötött sál (138.); fekete dzsörzékesztyű (140.); fekete kézitáska (142.)

8. hét xx

Azonos a 7. héten hordott öltözettel.

8/a hét xx

(Hamvazó szerda)

nadrág, téli nadrág; pamut alsóing, alsóneműként használt, magas nyakú, hosszú ujjú fiúpulóver fehér *gyolcs*szoknya (2.), drapp, kék rácszatmintás barhentszoknya (13.), kék, fehér pöttyös kartonszoknya (18.), fekete, fehér pöttyös flokonszoknya (35.), fekete szövetskötény (39.)

drapp fiúkardigán, fekete, krimmer félkabát (79.)
fekete, maga színéből kockás szövetskendő (110.), fekete, nyomott virágmintájú bársonykendő (126.)

sötétbarna patentharisnya, fekete, posztószárú csizma (137.)
kék, kötött sál (138.); fekete dzsörzékesztyű (140.); fekete kézitáska (142.)

8/b hét xx

(Nagybőjt első hete)

Azonos a 8/a héten hordott öltözettel.

9. hét xx

nadrág, téli nadrág; kombiné, alsóneműként használt, magas nyakú, hosszú ujjú fiúpulóver
világoskék, fehér virágos barhentszoknya (6.), drapp, kék rácsoszatmintás barhentszoknya (13.), vilá-
goskék, zöld rácsoszatmintás barhentszoknya (12.), sötétkék, fehér virágos flokonszoknya (30.),
fekete szövetskötény (38.)

drapp fiúkardigán, fekete, krimmer félkabát (79.)

sötétzöld, bársony virágmintájú selyemkendő (99.), fekete, nyomott virágmintájú bársonykendő
(126.)

barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete lakkcsizma (136.)

kék, kötött sál (138.); fekete dzsörzékesztyű (140.); fekete kézitáska (142.)

10. hét xx

(A hét második felében K. J. szerdától szabadságon volt.)

nadrág, téli nadrág; kombiné, alsóneműként használt, magas nyakú, hosszú ujjú fiúpulóver
fehér *gyolcs*szoknya (4.), drapp, kék rácsoszatmintás barhentszoknya (13.), kék, fehér virágos karton-
szoknya (17.), sötétkék, fehér virágos flokonszoknya (30.), fekete szövetskötény (38.)

kék kardigán (66.), fekete, krimmer félkabát (79.) sötétzöld, bársony virágmintájú selyemkendő (99.),
fekete, nyomott virágmintájú bársonykendő (126.)

barna patentharisnya, fekete, posztószárú csizma (137.)

kék, kötött sál (138.); fekete dzsörzékesztyű (140.); fekete kézitáska (142.)

11. hét xx

nadrág, téli nadrág; kombiné, alsóneműként használt, magas nyakú, hosszú ujjú fiúpulóver
világoskék, fehér virágos barhentszoknya (6.), drapp, kék rácsoszatmintás barhentszoknya (13.), vilá-
goskék, zöld rácsoszatmintás barhentszoknya (12.), sötétkék, fehér tyúklábmintás flokonszoknya
(29.), fekete szövetskötény (39.)

drapp fiúkardigán, fekete, krimmer félkabát (79.)

barna, bársony virágmintájú selyemkendő (102.), fekete, zöld kockás szövetskendő (124.)

barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete lakkcsizma (136.)

kék, kötött sál (138.); fekete dzsörzékesztyű (140.); fekete kézitáska (142.)

12. hét xx

nadrág; kombiné, alsóneműként használt, elnyűtt kardigán

fehér, kék virágos barhentszoknya (5.), drapp, kék rácsoszatmintás barhentszoknya (13.), kék, fehér
pöttyös kartonszoknya (18.), sötétkék, fehér virágos flokonszoknya (30.), fekete szövetskötény
(38.)

sötétkék kardigán (68.), kék-fekete kockás szövetszálló (77.)

sötétzöld, maga színéből virágos selyemkendő (98.), fekete, szürke-fekete kockás szövetskendő (125.)

barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete lakkcsizma (136.)

fekete kézitáska (142.)

13. hét xx

nadrág; kombiné, alsóneműként használt, elnyűtt kardigán

fehér *gyolcs*szoknya (3.), világoskék, zöld rácsoszatmintás barhentszoknya (12.), kék, fehér virágos
kartonszoknya (17.), sötétkék, fehér pöttyös kartonszoknya (32.), fekete szövetskötény (39.)

sötétkék kardigán (68.), kék-fekete kockás szövetszálló (77.)

sötétbarna, maga színéből virágos selyemkendő (103.), fekete, zöld kockás szövetskendő (124.)

barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete lakkcsizma (136.)

fekete kézitáska (142.)

14. hét xx

(Nagyhét)

nadrág; kombiné, alsóneműként használt, hosszú ujjú fiúpulóver

világoskék, fehér virágos barhentszoknya (6.), világoskék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.),
 kék, fehér pöttyös kartonszoknya (18.), sötétkék, fehér pöttyös flokonszoknya (32.), fekete szöv-
 etkötény (38.)
 sötétkék kardigán (68.), kék-fekete kockás szövetmellény (77.)
 sötétbarna, maga színéből virágos selymekendő (103.), sötétkék, szürke-fekete kockás szövetkendő
 (122.)
 barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete lakkcsizma (136.)
 fekete kézításka (142.)

15. hét o

nadrág; kombiné, alsóneműként használt, magas nyakú, hosszú ujjú fiúpulóver
 fehér *gyolc*sszoknya (1.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), kék, fehér pöttyös karton-
 szoknya (18.), bordó, tarka virágos barhentszoknya (19.), fekete szövetkötény (39.)
 bordó kardigán (65.), bordó, kordbársony mellény (76.)
 drapp szövetkendő (92.), drapp-barna kockás szövetkendő (116.)
 barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete félcipő (135.)
 fekete kézításka (142.)

16. hét ××

(Meghalt anyósa unokatestvére. Illendőnek tartott gyászidő: egy hét gyászos, egy hét *félgyász*.)
 nadrág; kombiné
 világoskék, fehér virágos barhentszoknya (6.), világoskék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.),
 kék, fehér virágos kartonszoknya (17.), sötétkék, fehér pöttyös kartonszoknya (32.), fekete szöv-
 etkötény (38.)
 sötétkék, hosszú ujjú pulóver (54.), barna, kötött mellény (73.)
 sötétkék, maga színéből kockás selymekendő (106.), sötétkék, szürke-fekete kockás szövetkendő
 (122.)
 barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete félcipő (135.)
 fekete kézításka (142.)

17. hét ×

nadrág; kombiné
 fehér *gyolc*sszoknya (4.), világoskék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), kék, fehér pöttyös
 kartonszoknya (18.), kék, fehér virágos flokonszoknya (28.), fekete szövetkötény (39.)
 halványlila, hosszú ujjú pulóver (52.), kék kardigán (66.), sötétkék, kötött mellény (74.)
 sötétlila, maga színéből mintázott selymekendő (97.)
 barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete félcipő (135.)
 fekete kézításka (142.)

18. hét o

(Erősen lehűlt az idő.)
 nadrág; kombiné, alsóneműként használt, kék, elnyűtt kardigán
 fehér, kék virágos barhentszoknya (5.), világoskék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), kék,
 fehér virágos kartonszoknya (17.), bordó, tarka virágos barhentszoknya (19.), fekete szövetkötény
 (38.)
 bordó kardigán (65.), bordó, kordbársony mellény (76.)
 sárga, tarka kockás szövetkendő (93.), drapp-barna kockás szövetkendő (116.)
 barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete félcipő (135.)
 fekete kézításka (142.)

19. hét o

(Hirtelen meleg lett.)
 nadrág; kombiné
 fehér *gyolc*sszoknya (2.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), világoskék, zöld rácso-
 zatmintás barhentszoknya (12.), kék, fehér virágos flokonszoknya (26.), fekete szövetkötény (39.)
 világoskék, rövid ujjú pulóver (45.), kék kardigán (61.)
 szürke, fémszál selymekendő (87.)
 barna, vékony szálú nejlonharisnya, fekete szandál (131.)
 fekete kézításka (142.)

20. hét o

nadrág; kombiné

világoskék, fehér virágos barhentszoknya (6.), bordó, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (11.), világoskék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), bordó, fehér csíkos flokonszoknya (20.), fekete szövethát (38.)

drapp, rövid ujjú pulóver (49.), drapp kardigán (62.)

sötétbordó, fémszálas selyemkendő (94.)

barna, vékony szálú nejlonharisnya, bordó szandál (130.)

fekete kiegészítő (142.)

21. hét o

nadrág; kombiné

fehér, kék virágos barhentszoknya (5.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), világoskék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), zöld, tarka virágos, krepp anyagból varrott szoknya (23.), fekete szövethát (39.)

bordó, rövid ujjú pulóver (47.), bordó kardigán (64.)

sárga, tarka kockás szövethát (93.)

barna, vékony szálú nejlonharisnya, fekete papucsipő (134.)

fekete kiegészítő (142.)

22. hét o

nadrág; kombiné

fehér gyolcszoknya (1.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), világoskék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), kék, fehér virágos flokonszoknya (26.), fekete szövethát (38.)

világoskék, rövid ujjú pulóver (45.), lilásbordó kardigán (63.)

drapp-kék kockás kartonkendő (91.)

barna, vékony szálú nejlonharisnya, fekete papucsipő (134.)

fekete kiegészítő (142.)

23. hét xx

(Meghalt férje unokatestvérének a férje. Illendőnek tartott gyászidő: egy hét gyászos, két hét félgyász.)

nadrág; kombiné

fehér gyolcszoknya (2.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), világoskék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), sötétkék, fehér pöttyös flokonszoknya (32.), fekete szövethát (39.)

fekete, hosszú ujjú pulóver (55.), fekete kardigán (70.)

fekete, maga színéből kockás szövethát (109.)

barna, vékony szálú nejlonharisnya, fekete papucsipő (134.)

fekete kiegészítő (142.)

24. hét x

nadrág; kombiné

fehér, kék virágos barhentszoknya (5.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), világoskék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), kék, fehér virágos flokonszoknya (28.), fekete szövethát (38.)

sötétkék, hosszú ujjú pulóver (54.), sötétkék kardigán (68.)

sötétkék, maga színéből kockás selyemkendő (106.)

barna, vékony szálú nejlonharisnya, fekete papucsipő (134.)

fekete kiegészítő (142.)

25. hét x

nadrág; kombiné

fehér gyolcszoknya (3.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), világoskék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), barna, tarka virágos flokonszoknya (27.), fekete szövethát (39.)

drapp, rövid ujjú pulóver (49.), sötétbarna kardigán (67.)

sötétbarna, tarka kockás kartonkendő (101.)

barna, vékony szálú nejlonharisnya, fekete szandál (131.)

fekete kiegészítő (142.)

26. hét o

nadrág; kombiné

fehér *gyolcsszoknya* (4.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), világoskék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), bordó, fehér csíkos flokonszoknya (20.), fekete szövetkötény (38.)

bordó, rövid ujjú pulóver (47.), bordó kardigán (64.)

bordó, tarka kockás kartonkendő (82.)

barna, vékony szálú nejlonharisnya, bordó szandál (130.)

fe fekete kézitáska (142.)

27. hét o

nadrág; kombiné

fehér *gyolcsszoknya* (1.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), világoskék, zöld rácsozatmintás narhentszoknya (12.), kék, tarka virágos flokonszoknya (25.), fekete szövetkötény (39.)

világoskék, rövid ujjú pulóver (46.), bordó kardigán (65.)

kék, fehér virágos szövetkendő (88.)

barna, vékony szálú nejlonharisnya, fekete szandál (133.)

fe fekete kézitáska (142.)

28. hét xx

(Meghalt anyósa unokatestvérének fia. Illendőnek tartott gyászidő: egy hét *gyászos*, két hét *félgyász*.)

nadrág; kombiné

fehér *gyolcsszoknya* (2.), kék, fehér virágos kartonszoknya (17.), sötétkék, fehér tyúklábmintás flokonszoknya (29.), fekete szövetkötény (38.)

sötétkék, hosszú ujjú pulóver (54.)

fe fekete, maga színéből virágos selymekendő (107.)

fe fekete szandál (132.)

fe fekete kézitáska (142.)

29. hét x

nadrág; kombiné

fehér *gyolcsszoknya* (3.), kék, fehér virágos kartonszoknya (17.), sötétkék, fehér virágos flokonszoknya (30.), fekete szövetkötény (39.)

sötétzöld, rövid ujjú pulóver (50.)

sötétkék, fémszálal selymekendő (104.)

fe fekete szandál (132.)

fe fekete kézitáska (142.)

30. hét x

nadrág; kombiné

fehér *gyolcsszoknya* (4.), kék, fehér pöttyös kartonszoknya (18.), barna, tarka virágos flokonszoknya (27.), fekete szövetkötény (38.)

drapp, rövid ujjú pulóver (49.)

barna, fehér kockás kartonkendő (100.)

fe fekete szandál (131.)

fe fekete kézitáska (142.)

31. hét o

nadrág; kombiné

fehér *gyolcsszoknya* (1.), fehér, tarka virágos, krepp anyagból varrott szoknya (68.), kék, tarka virágos flokonszoknya (25.), fekete szövetkötény (39.)

világoskék, tarka virágos kartonból varrott, rövid ujjú ujjas (42.)

kék, fehér virágos szövetkendő (88.)

fe fekete szandál (133.)

fe fekete kézitáska (142.)

32. hét o

nadrág; kombiné

fehér *gyolcsszoknya* (2.), világoskék, krisztina anyagból varrott szoknya (16.), bordó, fehér csíkos flokonszoknya (20.), fekete szövetkötény (38.)

világoskék, rövid ujjú pulóver (45.), kék kardigán (61.)
világoskék-fehér kockás kartonkendő (85.)
fekete szandál (132.)
fekete kiegészítés (142.)

33. hét o

(Kánikula volt.)
nadrág; kombiné
világoskék, krisztina anyagból varrott szoknya (15.), világoskék, krisztina anyagból varrott szoknya (16.), zöld, tarka virágos, krepp anyagból varrott szoknya (23.), fekete szövethátiz (39.)
sárga, rövid ujjú pulóver (48.)
sárga, tarka kockás szövethátiz (93.)
fekete szandál (133.)
fekete kiegészítés (142.)

33/a hét o

A 48. számú pulóver cserélve: drapp, rövid ujjú pulóver (49.)

33/b hét o

A 49. számú pulóver cserélve: zöld, szintetikus anyagból varrott, rövid ujjú ujjas (41.)

34. hét o

(Hűvösre váltott az idő.)
nadrág; kombiné
fehér *gyolcs*szoknya (3.), világoskék, pamutvászon szoknya (14.), kék, tarka virágos flokonszoknya (25.), fekete szövethátiz (38.)
világoskék, rövid ujjú pulóver (45.), kék kardigán (61.)
sötétbordó, fémszálas selyemkendő (94.)
barna, vékony szálú nejlonharisnya, fekete szandál (131.)
fekete kiegészítés (142.)

34/a hét o

(Ismét nagyon meleg lett.)
Elmaradt a kardigán és a harisnya, a 45. számú pulóver helyett: világoskék, tarka virágos kartonból varrott, rövid ujjú ujjas (42.)

35. hét xx

(Meghalt a férje öccse nászasszonyának az anyja. Illendőnek tartott gyászidő: egy hét *gyászos*, egy hét *félgyász*.)

nadrág; kombiné
világoskék, krisztina anyagból varrott szoknya (15.), világoskék, krisztina anyagból varrott szoknya (16.), sötétkék, fehér virágos flokonszoknya (30.), fekete szövethátiz (39.)
sötétzöld, rövid ujjú pulóver (50.), sötétkék kardigán (68.)
sötétkék, fémszálas selyemkendő (104.)
barna, vékony szálú nejlonharisnya, fekete papucscipő (134.)
fekete kiegészítés (142.)

36. hét x

nadrág; kombiné
fehér *gyolcs*szoknya (4.), világoskék, pamutvászon szoknya (14.), barna, tarka virágos flokonszoknya (27.), fekete szövethátiz (38.)
sötétzöld, rövid ujjú pulóver (50.), sötétbarna kardigán (67.)
sötétbarna, tarka kockás kartonkendő (101.)
barna, vékony szálú nejlonharisnya, fekete papucscipő (134.)
fekete kiegészítés (142.)

37. hét o

nadrág; kombiné
fehér *gyolcs*szoknya (1.), fehér, tarka virágos, krepp anyagból varrott szoknya (8.), kék, tarka virágos flokonszoknya (25.), fekete szövethátiz (39.)
drapp, rövid ujjú pulóver (49.), drapp kardigán (62.)
kék, fehér virágos szövethátiz (88.)

barna, vékony szálú nejlonharisnya, fekete szandál (132.)
fekete kézításka (142.)

38. hét o

nadrág; kombiné
fehér *gyolc*sszoknya (2.), világoskék, pamutvászon szoknya (14.), bordó, fehér csíkos flokonszoknya (20.), fekete szövetskötény (38.)
világoskék, rövid ujjú pulóver (45.), bordó kardigán (64.)
drapp-kék kockás kartonkendő (91.)
barna, vékony szálú nejlonharisnya, fekete papucscipő (134.)
fekete kézításka (142.)

39. hét o

nadrág; kombiné
fehér *gyolc*sszoknya (3.), világoskék, pamutvászon szoknya (14.), zöld-bordó kockás szövetszoknya (21.), fekete szövetskötény (39.)
sárga, rövid ujjú pulóver (48.), bordó kardigán (65.)
sárga, tarka kockás szövetskendő (93.)
barna, vékony szálú nejlonharisnya, fekete szandál (131.)
fekete kézításka (142.)

40. hét o

nadrág; kombiné
fehér *gyolc*sszoknya (4.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), bordó, fehér csíkos flokonszoknya (20.), fekete szövetskötény (38.)
világoskék, rövid ujjú pulóver (45.), világosbarna kardigán (60.)
sötétrózsaszín, tarka virágos brokátkendő (81.)
barna, vékony szálú nejlonharisnya, fekete szandál (131.)
fekete kézításka (142.)

41. hét o

nadrág; kombiné
világoskék *gyolc*sszoknya (7.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), zöld, tarka virágos, krepp anyagból varrott szoknya (23.), fekete szövetskötény (39.)
sárga, rövid ujjú pulóver (48.), bordó kardigán (64.)
sárga, tarka kockás szövetskendő (93.)
barna, vékony szálú nejlonharisnya, fekete papucscipő (134.)
fekete kézításka (142.)

42. hét o

nadrág; kombiné, alsóneműként használt, magas nyakú, hosszú ujjú fiúpulóver
fehér *gyolc*sszoknya (1.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), világoskék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), zöld-bordó kockás szövetszoknya (21.), fekete szövetskötény (38.)
bordó kardigán (65.), bordó, kordbársony mellény (76.)
drapp, maga színéből mintázott selymekendő (90.), drapp-barna kockás szövetskendő (116.)
barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete félcipő (135.)
fekete kézításka (142.)

43. hét o

nadrág; kombiné, alsóneműként használt, hosszú ujjú fiúpulóver
világoskék, fehér virágos barhentszoknya (6.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), világoskék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), kék, tarka virágos flokonszoknya (25.), fekete szövetskötény (39.)
kék kardigán (66.), bordó, kordbársony mellény (76.)
kék, fehér virágos szövetskendő (88.), kék-fekete-fehér kockás szövetskendő (117.)
barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete félcipő (135.)
fekete kézításka (142.)

44. hét o

nadrág; kombiné
világoskék, fehér virágos barhentszoknya (6.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), vilá-

gосkék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), bordó, tarka virágos barhentszoknya (19.), fekete szövőkötény (38.)

világосkék, hosszú ujjú pulóver (51.), bordó kardigán (65.), bordó, kordbársony mellény (76.)

drapp szövőkendő (92.), drapp-barna kockás szövőkendő (116.)

barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete félcipő (135.)

fekete kézitáska (142.)

44/a hét ××

(mindenszentek napja, halottak napja)

nadrág; kombiné

fehér *gyolc*sszoknya (2.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), világосkék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), fekete, fehér mintás flokonszoknya (33.), fekete szövőkötény (38.)

sötétkék, hosszú ujjú pulóver (54.), fekete kardigán (69.), sötétkék, kötött mellény (74.)

fekete, maga színéből virágos selymekendő (108.), sötétkék, szürke-fekete kockás szövőkendő (122.)

sötétbarna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete félcipő (135.)

fekete kézitáska (142.)

45. hét o

nadrág; kombiné, alsóneműként használt, hosszú ujjú fiúpulóver

fehér *gyolc*sszoknya (3.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), világосkék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), kék, tarka virágos barhentszoknya (24.), fekete szövőkötény (39.)

kék kardigán (66.), bordó, kordbársony mellény (76.)

szürke, fémszálal selymekendő (87.), kék-fekete-fehér kockás szövőkendő (117.)

barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete félcipő (135.)

fekete kézitáska (142.)

46. hét o

nadrág; kombiné, alsóneműként használt, hosszú ujjú fiúpulóver

világосkék, fehér virágos barhentszoknya (6.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), világосkék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), zöld-bordó kockás szövetszoknya (21.), fekete szövőkötény (38.)

bordó kardigán (65.), bordó, kordbársony mellény (76.)

drapp, maga színéből mintázott selymekendő (90.), drapp-barna kockás szövőkendő (116.)

barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete félcipő (135.)

fekete kézitáska (142.)

46/a hét o

(Leesett a hó.)

A félcipő kicserélve: fekete lakkcsizma (136.)

47. hét o

nadrág, téli nadrág; pamut alsóing

fehér *gyolc*sszoknya (4.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), világосkék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), bordó-fekete kockás barhentszoknya (22.), fekete szövőkötény (39.)

drapp, hosszú ujjú, magas nyakú fiúpulóver, fekete, krimmer félkabát (79.)

drapp, maga színéből mintázott selymekendő (90.), kék-fekete-fehér kockás szövőkendő (117.)

barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete lakkcsizma (136.)

kék, kötött sál (138.); fekete kézitáska (142.)

48. hét o

(A 47. hét szombatján K.J. férjét kórházba szállították.)

nadrág, téli nadrág; kombiné

világосkék, fehér virágos barhentszoknya (6.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), világосkék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), kék, tarka virágos barhentszoknya (24.), fekete szövőkötény (39.)

szürke, hosszú ujjú fiúpulóver, fekete, krimmer félkabát (79.)

sötétlila, tarka virágos kartonkendő (95.), kék-fekete-fehér kockás szövőkendő (117.)

barna, vastag szálú nejlonharisnya, fekete lakkcsizma (136.)

kék, kötött sál (138.); zöld, kötött kesztyű (139.); fekete kézitáska (142.)

49. hét xxx

(Advent kezdete. – a 48. hét vasárnapján K.J. férje meghalt. Illendőnek tartott gyászkodni: egy [ritkán két] év nagy-gyász, fél év a fokozatos feloldásra.)

nadrág, téli nadrág; pamut alsóing

világoskék fehér virágos barhentszoknya (6.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), kék, fehér pöttyös kartonszoknya (18.), fekete barhentszoknya (37.), fekete klottkötény (40.)

fekete, hosszú ujjú pulóver (56.), fekete kardigán (69.), fekete, kötött mellény (75.), fekete, berliner vállkendő (80.)

fekete klottkendő (112.), fekete barhentkendő (129.)

fekete patentharisnya, fekete, posztószárú csizma (137.)

fekete dzsörzékésztyű (140.); fekete kézitáska (142.)

50. hét xxx

nadrág, téli nadrág; pamut

alsóing fehér gyolesszoknya (1.), világoskék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), kék, fehér virágos kartonszoknya (17.), fekete barhentszoknya (37.), fekete klottkötény (40.)

fekete, hosszú ujjú pulóver (57.), fekete kardigán (70.), fekete, kötött mellény (75.), fekete, berliner vállkendő (80.)

fekete klottkendő (113.), fekete barhentkendő (129.)

fekete patentharisnya, fekete, posztószárú csizma (137.)

fekete dzsörzékésztyű (140.); fekete kézitáska (142.)

51. hét xxx

nadrág, téli nadrág; kombiné

fehér gyolesszoknya (2.), drapp, kék rácsozatmintás barhentszoknya (13.), kék, fehér pöttyös kartonszoknya (18.), fekete barhentszoknya (37.), fekete klottkötény (40.)

fekete, hosszú ujjú pulóver (56.), fekete kardigán (69.), fekete, korbárszony mellény (78.), fekete, berliner vállkendő (80.)

fekete klottkendő (112.), fekete barhentkendő (129.)

fekete patentharisnya, fekete, posztószárú csizma (137.)

fekete dzsörzékésztyű (140.); fekete kézitáska (142.)

52. hét xxx

nadrág, téli nadrág; pamut alsóing

fehér gyolesszoknya (3.), világoskék, zöld rácsozatmintás barhentszoknya (12.), kék, fehér virágos kartonszoknya (17.), fekete barhentszoknya (37.), fekete klottkötény (40.)

fekete, hosszú ujjú pulóver (57.), fekete kardigán (70.), fekete, korbárszony mellény (78.), fekete, berliner vállkendő (80.)

fekete klottkendő (113.), fekete barhentkendő (129.)

fekete patentharisnya, fekete, posztószárú csizma (137.)

fekete dzsörzékésztyű (140.); fekete kézitáska (142.)

2.2. Felöltözés, levetkőzés

Amikor először állt össze egy öltözetet K.J., közvetlenül a szekrényből veszi elő sorra a ruhadarabokat. Reggelenként még hálóingben felhúzza a *kisbugyit*, a kombiné vagy pamut alsótrikó után – ha van – a téli nadrág következik. A harisnyát közvetlenül térd fölött rögzíti a *csattal*, fölös hosszát rátekervén a gumipántra. Ezt követően jönnek sorra az alsószoknyák, amelyeket mindig fejen keresztül vesz fel, illetve utóbb le is. A legalsó szoknya *hasítéka* fölött keresztezi annak kötőzmadzagjait, majd előre vezetve, jól meghúzával „bukorra” köti. A további szoknyák sorrendje hosszúságukból adódik. Méricskélteni nem kell, ki-ki fejből tudja, melyik hosszabb-rövidebb egy kevéskével a másikonál. Ha azonos anyagból készülne több darab is, még varrásuknál valamilyen módon megkülönböztetik azokat. Pl. K.J. két világoskék, krisztina anyagú szoknyájának (15., 16.) egyikére saját anyagából, másikkra fehér-kék mintás kartonból került *gallér*. Télen már az alsószoknyák után felhúzza a csizmát, ha nincs hideg, csak a fejkendők felkötése előtt lép bele szandálba, cipőbe. Az alsószoknyákat követően veszi fel az ujjast, télen azt a jellegtelen, régi pulóverfélét, amit csak alsóneműnek tekint.

Ekkor következik a fésülködés. A pataki asszonyok haja, fejtetőn középen van elválasztva, az erre merőleges, két fül között vezetett, további választékkal különítik el az előhajat. A hátihajból összekötés nélkül, a fejhát közepén három ágból egy fonatot fonnak, jó szorosra. *Újmenyecske* korában még K.J. is kontyvasat használt: a piskóta alakú, kissé ívelt, sárgaréz eszközt a fonat indítása fölött átfűzték a haj alatt, s ez alá rögzítve tekerték, jobbról balra vezetve a fonatot kontyba. A 60-as évektől „egyszerűsítettek”. A hátihaj fonatát felhajtják, s tövét leszorítván, körbetekerik, végét alácsúsztatva. Egy nagyméretű biztosítótűt vízszintesen beletűznek a kész konty közepébe, ami kis igazítás után megtartja a kontyot. Az előhaj két tincset, az archoz húzva valamivel a szem magassága fölött indítva a fonást, befonják három ágban, a fül alsó harmada fölött a fonatot hátravezetik, majd végét a konty alá dugva rögzítik. 10-15 év alatt a hajvégek „elkopnak”, ezért egy *szatyng*darab befonásával kénytelenek meghosszabbítani a fonatokat. A haját teljesen azonban csak hajmosáskor bontják ki.⁶ Naponta elég az előhaj két tincset átfonni, a konty pedig két-három napig is jó. Ilyenkor azonban egyenként fonják újra a fonatokat, tehát a választékokkal nem kell bíbelődni. A haj rendbetételét követően óvatosan belebújnak a felsőszoknyába, felkötik a kötényt, hátul szalagszokorba rögzítve a megkötőket. Következnek a felsőtestre való további ujjasok, a mellény, a vállkendő. A berliner kendőket helyi szokás szerint átlósan kettéhajtva összefércelik, hogy ne csússzon szét. Az így már háromszögű kendőt a vállukra terítik, nagyobb méretű kendőből az átlóval párhuzamosan tenyérnyit aláhajtanak előtte. A vállkendő végeit mellükön jobbról balra, majd balról jobbra vezetve áthajtják egymáson, s jobb oldalon megtűzik egy nagy „kapsos” (biztosító) tűvel, a váll irányába kissé ferdén vezetve azt. Amikor a kabát van soron, előtte nyakukba teszik a sálát, végeit áthajtják egymáson, úgy, mint a vállkendőnél láttuk.

Utoljára maradnak a fejkendők. A *hátrakötő*khez nélkülözhetetlen a papír merevítő. Ez tulajdonképpen egy tok, amely a homlok fölött, kissé hátrafelé dűtve, megemeli a kendőt, s oldalt hátrahajtvá, két *szarvat* formáz. Ez adja e kistáji csoport női viseletének legszembeötlőbb vonását. A merevítő teteje hátrafelé lejt, oldalai összetartva hátul a konty alá futnak. Azonban a papír nincs rögzítve, hátul szétbontható, s hozzáfogva a kendőt, azzal együtt alakítják ki a kívánt formát. K.J. az asztalra, letakart ágyra maga elé teríti a felvenni kívánt kendőt, visszajával felfelé úgy, hogy a hátán majd lecsüngő sarka van tőle legtávolabb. A kendő átlójával párhuzamosan, de attól kb. tenyérnyivel lejjebb ráteszi a lazán szétbontott merevítőt úgy, hogy annak felvételekor majd a fej felé eső oldala van felül. A kendő magához legközelebbi sarkát a *papír* fölött visszahajtja. A hajtásénél összefogva, átfordítván a fejére borítja. Nagyjából eligazítja felül, a két oldalsó sarkat hátravezeti, áthajtván egymáson, összetűzi. Majd óvatosan leemeli a fejről, s ismét lerakja maga elé. Most már mintha hátulról más valaki fején formázná, eligazítja a hajtásokat, ráncokat, s véglegesen rögzíti a kendőt. A két sarok tulajdonképpen nincs összekötve, de látszatra kötéscsomót mutat, amit három gombostű fog egybe. A kendő formázása begyakorlott mozdulatokkal, gyorsan megy, a merevítő segítségével „adja magát”. Az elkészült *hátrakötő-kendőt* K.J. óvatosan ismét a fejére illeszti, homlokán behúzza addig, ahonnan az előhaj fonása indul, majd hátul alányúlva a lecsüngő saroknak, a rögzítőcsomó fölé jól feltolja a kontyát. Fejhez rögzíteni a kendőt már nem szükséges, a konty megtartja. Felsőkendőnél az előkészítés műveltetét hasonlóképpen kezdik el, de a papírral együtt átlósan összehajtott kendőt már a fején igazítják, rögzítik. Az itt használatos merevítő kevésbé bonyolult, lényegében csak a kendő tartását erősíti, annak közepébe téve. Ennélfogva jó tartású anyagból készült kendőből el is maradhat, noha így könnyebben félrecsúszik a kendő viselés közben. A *hátrakötő*nél előbbre húzott felsőkendő fent a *szarvak* hegyén vízszintesen fekszik, két oldalt alig összetartva fut le, kissé az arcba húzva. Az áll magasságában elfogja a kendőből a merevítő. A két sarkot, hátulról egy-egy nagy hajtást belefogván lazán áthajtják egymáson, s a *hátrakötő*jéhez hasonló, látszólagos kötéscsomót formáznak, gombostűvel rögzítve azt.

K.J. amikor hazaérkezik a busztól, mindjárt átöltözik.¹¹ Elsőnek a kendők kerülnek le, majd a felsőtestre való ruhák. Csak az alsóneműként viselt, kötött ujjasféle marad. A kötényt, felsőszoknyát másokra cseréli. Alsószoknyáknál változó: a szebb, újabb vagy könnyen piszkolódó darabokat kíméli, mások maradhatnak. De egyet mindenképpen levesz, mert az otthoni viselethez kevesebb szoknya kell. A legalsó szoknyát és többi alsóneműt magán hagyja, lábbeli, harisnya azonban más van otthonra. Ellenőrző gyűjtések szerint ezek általános elvek.

Az változó, hogy ki, hol tárolja másnapig a levett *jönni-menni* ruháit. Függ ez a házberendezéstől, lakáshasználatától, s attól is, hogy mennyi gondot fordít az illető ruháira. K.J. a hálószobában egy támlás székre pakol, mindig azonos rendben. A kabátot vagy *bélelt-mellényt* a szék támlájára akasztja,

mintha vállfán lenne. A háromszögűre fércelt berliner vállkendőt kétszer félbehajtja, s a szék ülőlapjára helyezi, a sarkával elől lecsüngtetve. Erre kerülnek az alsószoknyák a levétel sorrendjében. A levett szoknyát *gallérján*ál fogva, hosszában négybe hajtja, alját meghúzgálja, s a berliner kendőre teszi úgy, hogy dereka, illetve alja a szék két oldalán lóg le. A felsőszoknyát minden levételkor „rácba rakja”. Ez úgy történik, hogy a szoknyát maguk elé terítik asztalra, letakart ágyra olyanformán, hogy a szoknya *gallérja* bal felől esik. Kézzel beigazítják a hajtásokat, amelyeknek éle velük ellentétes irányba néz. A munkával maguk felé haladnak. Végére érven, bal tenyérrel és alkarjikkal a *gallér* alatt leszorítják a hajtásokat, jobb kézzel pedig a szoknya alja irányába, erősen nyomva, többször végigsimítják. Végül a szoknya derekát átfordítják az aljához úgy, hogy előzőleg a hajtás vonalát a kézfej élével lenyomkodják. Az így hagyományosan összehajtott ruhadarabot K. J. az alsószoknyák fölé rakja a széken, hajtásélel előre. A kötényt a színével befelé fordítva félbe, majd negyedbe hajtják, ezt követően kereszt irányban még kettőbe. A könnyen gyűrődő anyagú *kacaft* K. J. a szék támláján tartja. A többi összehajtv a szoknyák fölé teszi. Az ujjast ilyenkor maga elé teríti színével felfelé. A két elejét ráhajtja az ujjakra, majd hasonlóképpen két oldalról visszahaj a blúz hátára. Végül a hát függőleges középvonala mentén egymásra fordítja a két oldalt. Az elől nyitott, kötött ujjasoknál szintén e régi összehajtási módot alkalmazza, csak hosszú ujjukat először feleztvén, a vállhoz felhajtja. Hasonló elv szerint történik a kötött mellény összehajtása is. A bebújós pulóverek esetében ezt már nem tartja jónak. Ezen ujjasokat hátával lefelé maga elé fekteti, kétfelől az ujjakat ferdén ráhajtja „ahogy adja magát”, majd a pulóver alját felhajtja a nyakhoz. Több felsőtestre való ruhaféle esetén a levétel sorrendjében rakja azokat egymásra. A felsőkendő négybe hajtva kerül az ujjasok fölé, rá a belőle kivett merevítő. A *hátrakötő-kendő* van legfelül, amit nem bont szét naponta, csak ha cseréli. A kendő hátulsó sarkát, ami a székre téve elől lelóg, visszahajtja a tetejére. Az idény szerinti használatban lévő lábbelik helye az ajtó mögötti sarokban van a földön, az állászekrény mellett. Ide kerül naponta a *jönni-menni* viselt is. A hozzá hordott harisnyát összegöngyölve beleteszi, vagy ha siet, csak belegyűri. A kizátáska másnap reggelig a ruhás szék mellett áll a földön. Az esernyő mindenkori helye a szekrény teteje. Ha éppen kesztyűt visel, azt közvetlenül a fejkendő alá teszi.

Azokat a ruhaféléket, amelyeket hazaérkezvén nem cserél ki, este levetkőzéskor egy másik szekrére rakja ugyanott a hálósobában, a levétel sorrendjében.

Jegyzetek

¹ A következő felsorolásban az egyes ruhadarabok után zárójelben szereplő számok a ruhakészlet bemutatása során adott azonosító számok, amelyek segítségével az adott ruhaneműre vonatkozó részletes információk visszakereshetők.

² Az alkalomfokokatok árnyalt megkülönböztetési rendjét táblázatba foglalva ld. KAPROS M., 1991. 239. p.

³ o = *cifra*, x = *félgyász*, xx = *gyászos*, xxx = *nagy-gyász*

⁴ Amennyiben a szín árnyalatát külön nem jelzem, az adott szín középső tónusú változatáról van szó.

⁵ Ebben közrejátszott, hogy az azonos fésülés, a fej állandó lefedése következtében az asszonyok haja többnyire megritkult, vékonyabb fonattal könnyebb bánni. Meghalt a kontyvasat készítő, helybeli specialista is.

⁶ Régen K. J. is esővízben vagy *lág*ban, mosószappannal mosta a haját, anyja, szükség esetén anyósa segítségével. Majd megunt a, hogy mindig „meg kell szervezni” a hajmosást, s megpróbálta egyedül. Eleinte kevésbé sikerült, utóbb azonban belejött. Kb. ezzel egyidőben, tehát a 60-as évek közepétől hajsampont használt: „akkor kezdték ezt felvenni nálunk Patakon”. Így már jó a kútvíz is. Két lavórral odakészít, egyet a mosáshoz, egyet öblítéshez. Hokedlire teszi a lavórt, s fölé hajolva két-háromszor átmossa a haját, attól függően, mennyire érzi zsírosnak. Egy „rosszabb” törülközővel erősen áttörli, átdörzsöli, télen két törülközőt is használ, hogy hamarabb száradjon. Hogy miért „rosszabb” törülközővel? Megszokásból: „Az öregek nem engedtek volna olyat, amibe az arcunkat törüljük. Csak ami kéztörölsre volt.” Kibontást követően először homlokból hátrafelé fésülik a haját, fejüket kicsit megrázván, középen nagyjából szét is válik a szokott helyen. A választékot kigazítják, fentről a homlok felé húzva a fésűt. Majd leválasztják a hátihaját, előbb a jobb, majd a bal fül irányából. Ez az, ami nehezen sikerül segítség nélkül. Az előhaj két tincset megsodorva álluk alá szorítják, amíg elkészül a konty. Az előhaj befonásával is végezvén, fejüket hátrakötik egy

- viseltes kartonkendővel, így szárad meg. Általános vélemény, hogy a kibontva megszáritott hajból nem lehet elfogadhatóan kialakítani a hagyományos frizurát. Az öregek éjszakára hasonlóképpen bekötik a fejüket, hogy „tartsa a kontyot”, K. J. korosztálya azonban már kendő nélkül alszik.
- ⁷ Régebben inkább „nagy-gombostűt”, azaz kalaptűt használtak erre a célra.
- ⁸ Van, aki a bélelt mellényhez is visel sálát, ha nem vesz berliner kendőt. K.J. ezt kiküszöböli azzal, hogy ilyenkor alulra egy magas nyakú pulóvert választ a gyermekeitől „örökölt” darabok közül.
- ⁹ A *szarvak* kialakítása pedig viseletcsoporton belül igazít el A dejtári asszonyok *szarvacskái* a legmagasabbak és legközelebb állnak egymáshoz. Patak jelentette az átmenetet, Ipolyvecén pedig a *szarvak* már alig emelkedtek ki, s egészen kívülre kerültek, az arc külső vonalát követvén.
- ¹⁰ Az, hogy hátul ki „milyen hosszú sarkat hagy”, bizonyos határokon belül egyéni ízlés kérdése. K.J. úgy szereti, hogy se túl rövid, se túl hosszú, azaz éppen a háta közepéig ér. Nagyobb léptékben azonban ez is viseletcsoporton belüli megkülönböztető jegy: Dejtáron jóval hosszabbra hagyják, mint a másik két faluban.
- ¹¹ Kivétel, ha éppen valahová még el kell mennie a faluban (pl. bolt). A viselet szempontjából ez ugyan már alacsonyabb alkalmfokozatot jelent, de mivel rögtön indul, ennyi szabályellenesség megengedhetőnek számít.

Irodalom

KAPROS MÁRTA

- 1991 „Jönni-menni” viselet a Nógrád megyei Patak községben 1985-ben. I. In.: A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve XVII. Salgótarján. 207-243. p.
- 1992 A gyászos öltözködés rendje egy nógrádi falu (Patak) példáján. In.: Kultúra és tradíció II. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére (szerk. Viga Gyula) Miskolc. 765-777. p.

Resümee

MÁRTA KAPROS:

Die Ausgehtracht an Werktagen in der Gemeinde Patak des Komitats Nógrád, 1985. II.

Der Grund des Essays bildet eine Mikrountersuchung vom funktionellen Aspekt, die das heute nur noch reliktumartig zurückgebliebene Bauerntrachtssystem forsch.

In diesem zweiten Teil des Essays durchzieht die Autorin von Tag zu Tag, welche Kleidungen eine Frau mittleren Alters während des Jahres bei der Fahrt zu ihrem Arbeitsplatz in der Stadt trug. (Die ausführliche Darstellung des Kleiderbestandes dieser Ausgehtracht enthält der erste Teil des Essays.) Jahrbuch der Nógráder Museen XVII. 1991 (Wir lernen den Vorgang des Anziehens, die Anziehungsweise der einzelnen Kleidungsstücke. Schließlich erfahren wir, wie die beobachtete Frau von einem Tag auf den anderen die Stücke der Ausgehkleidungen zu Hause gelagert hat.

Zu der Auswertung dieser Dokumentation der Jahreskleidung, zum Abzug der verallgemeinbaren Folgerungen kommt es in dem dritten Teil des Essays.

A paraszti imádkozás rendje (rendszerkezési szempontok és problémák)

Lengyel Ágnes

A népi imádkozás átfogóbb jellegű néprajzi kutatásával máig főként Bálint Sándor foglalkozott az 1937-ben megjelent „Népünk imádságai” című tanulmányában. Erdélyi Zsuzsanna gyűjtései és vizsgálatai döntően az archaikus imádság műfajban hoztak alapvető eredményeket. Újabb megközelítéssel Lovász Irán e tárgyú kutatásait említhetjük.

Jelen tanulmány a katolikus parasztság imádkozási rendjének kérdéskörével foglalkozik problémafelvétel és elméleti értelmezés szintjén. Az imádkozás – elfogadott definíciója szerint – „felsőbbrendű lényhez intézett fohász”. Ezenkívül a definíciónak vannak további tartalmi, formai, eredetre, használati módra, funkcióra és más vallásos illetve néphitbeli jelenségektől való elkülönítésre vonatkozó összetevői. E definícióval kapcsolatban többrejtű probléma merülhet föl. Egyrészt a kultúra jellemző jegyeire koncentrálva lehet-e a népi vallásosságban az imádságot minden további nélkül pusztán verbális jelenségként szemlélni? Megfigyelésünk szerint például valamely vallásos építmény, templom, kápolna vagy szobor esetében gondozás, takarítás, virágozás, esetleg öltöztetés stb. és az e közben, ezzel szoros összefüggésben mondott „ima” együttesen jelenti a felsőbbrendű lényhez intézett akció legkisebb önálló egységét. Másik példaként utalunk egy moldvai esetre, ahol a gyógyítást célzó mágikus cselekvést kenderről szóló szöveggel párosulva, „vízvetés”-t, „imá”-t és „ráolvasás”-t együttesen tartotta használója a maga „kedves imádság”-ának.

Másik probléma a verbális jelenségek elkülönítésére, egymáshoz fűződő viszonyára vonatkozó tételes és pontos meghatározás. A ráolvasás és az „ima” vonatkozásában vetjük fel a következőket. Az „ima” néprajzi definícióbeli főbb elhatárolása a ráolvasáshoz képest, hogy azzal szemben a szó kimondója nem a befolyásolandó objektumhoz idézi szavait, hanem felsőbbrendű lény segítségét kéri a cél eléréséhez.⁴ Ugyanakkor e kontúrvonalat gyengíti, hogy az előfordul ráolvasásokként besorolt szövegek esetében is. A Magyar Néprajzi Lexikon „ráolvasás” szócikkében például az „Atyaisten gyógyítsd meg, Fiúisten mulaszd el!...” szövegrészletet olvashatjuk szemléltetésként. Tehát a szövegmondó e „ráolvasás”-ban sem a befolyásolandó objektumhoz, hanem, miként az imában, a felsőbbrendű lényhez szól. Vethetünk példákat a „Magyar Ráolvasások I-II.” c. kötetből is. Egy vidékünkön származó szöveget választunk, mely egyszersmind az előbb említett imádság, mint pusztán verbalitás problémához is újabb adalék: Reggel evés előtt kellett mondani, marhában lévő féreg ellen:

„Uram Jézus Krisztuskám,
gyógyítsd meg a marhácskám.
Jákobnak vót hét fia,
nem maradt belőle csak hat.
Jákobnak vót hét fia,
nem maradt belőle csak öt,
Jákobnak vót hét fia,

(...)

nem maradt belőle csak kettő.
Jákobnak vót hét fia,
nem maradt belőle csak egy.
Jákobnak vót hét fia,
nem maradt belőle egy se.
Uram Jézus Krisztuskám,
szabadítsd meg a marhácskám ettől a csúnya féregtől.”

(Szécsényfelfalu, Nógrád m.)⁵

Hasonlóképpen a funkció terén is szükséges lehet a ráolvasás és az ima elkülönülésének illetve egymáshoz való viszonyuknak egzaktabb meghatározása. Mivel elkülönítésről e téren természetesen nem lehet szó, hiszen jó néhány klasszikus ráolvasás-szöveg különböző imádságokkal párosul, sőt nem ritkán a ráolvasás-szöveg közbülső betétként tartalmaz imádságokat.

Az említett kérdések általánosításával a hagyományos paraszti tárgyszemlélettel összefüggésben újabb felvetés adódik. A közelmúlt nógrádi vallásnéprajzi kutatásai¹⁰ hozták felszínre azt a problémát, hogy a paraszti vallásosságban milyen viszony figyelhető meg a szakrális tárgy és az általa „jelzett” kultikus lény között, illetve, hogy a tárgyszemlélet mennyiben kapcsolódik azonos jelentésvilággal vagy mennyire sajátos a modern kor emberének gondolkodásához képest. E mellett a tárgyszemléletnek szakrális jellegét és – a specializáción alapuló modern társadalmakhoz képesti – sajátos voltát ragadta meg általánosabb érvennyel M. Eliade több művében és másfelől C.G. Jung az archaikus emberről írott tanulmányában. Számunkra most az kapcsolódik ide, hogy a parasztság körében is helyenként egészen a közeli múltig érvényesült a tárgyszemléletnek olyan hagyományos foka, amelyben szekrális tárgy és élővilág, emberi alkotás/cselekvés és külső történés között nincs az a merev elkülönülés, mint az urbanizált, modern emberi világban. Másként fogalmazva egyfajta differenciálatlanság jellemzi e szemléletet nemcsak a szakrális cselekvés és történés, illetve a tárgy és élőlény vonatkozásában, hanem a kultikus lényeket tekintve is. Max Weber megállapítása szerint is a népi vallásosságban makacsul tartják magukat a vallások kialakulása szempontjából már viszonylag kezdeti fejlődési szakaszban megjelenő naturalista vagy preanimisztikus elképzelések. Dél-európai példával szemlélte ezt, mely szerint az Isten imádását és az áhitat pusztá eszközéül szolgáló szakrális tárgyak tiszteletét különválasztó, zsinat határozat ellenére a nép még ma is a szentképet okolja és kiköp előtte ha a szokásos praktikák dacára elmarad a várt eredmény. Ilymódon fölmerül a paraszti ima definiálása is e kommunikáció-elméleti értelemben vett vevő körvonalazásának kérdése, aki a néprajzi meghatározásban felsőbbrendű lényként szerepel. Végsősoron célszerűnek tartjuk egy olyan árnyalt és rendszerezett kép megalkotását, amelyben a szóban lévő, szakralitás felé irányuló akció keretében és összefüggéseiben kap helyet az ima eddigi néprajzi meghatározása, más, kapcsolódó vallási jelenségekkel való viszonyrendszerében. Ilymódon, amellett, hogy az adott területen a népi vallásosság jellemző sajátosságára, szinkretikus jellegére mutatunk rá, ez az eredmények rendszerezését is segítheti.

Eddigi kutatásaink során azt tapasztaltuk, hogy a népi kultúrában az imádkozás általában nem véletlenszerűen és az asztrális idő fő szakaszai valamint az emberi élet mentén nem rendezetlenül valósul meg. A rend kategóriáját a magyar néphit – ill. népi vallásosság – kutatás olyan jeles alakjai, mint a lelkes gyűjtő Luby Margit, majd az ő munkáját is földolgozó, rendszerbe emelő Bálint Sándor, alkalmasnak találták a paraszti élet globális jellemzésére. A paraszti imádkozásnak a rend kategóriája szerint való értelmezésekor a rend terminust célszerűnek látjuk az eddigi kutatásban előforduló jelentésével – jelentéseivel – összehangoltan megfogalmazni. Ezért szükséges áttekinteni, hogy az eddigiekben milyen relevanciával és milyen módon jelentkezett a *rend* kategóriája, mint tudományos rendező elv. E szempont érvényesítése alkalmas lehet annak nyomon követésére is, hogy általánosabban a vallási néprajz, mint kutatási ág, hogyan keletkezett – helyezkedik – el a néprajz egészében, és hatókörét a kultúra mely területére szükséges kiterjesztenie. Megjegyezzük, hogy használható szempontnak tartjuk a terepmunkában annak megfigyelését, hogy a falusi közösség tagjai számontartják-e és milyen jelentéssel bír számukra az imádkozás rendként való megnyilvánulása. Ez kívül esik mostani vizsgálódásunkon, amikor folklorisztikai kategóriaként alkalmazzuk a *rend* terminust.

Már a vallási néprajz kialakulásakor, a kutatás első évtizedeiben, a paraszti élet különböző ágai-
ban keresték a vallás megnyilvánulásait. Ezt figyelhetjük meg Karsai Géza irányadó munkájában,¹¹ és napjaink kutatásában is jelen van ez a fölfogás, amiről például Tüskés Gábor így ír: „A vallási vonatkozások az egész népi kultúrát átszövik”.¹² Hasonlóan ír Pócs Éva az ima rokon műfajairól, a ráolvasásról, amely „a paraszti mindennapi élet szinte minden területén helyet kapott”.¹³ A kutatás kezdetén a gyűjtött anyag rendszerezése és az elméleti irányultság nem volt hangsúlyos, inkább a föltáró, leíró jelleg dominált.

A „*parasztlelet rendje*”-ről írott könyvében Luby Margit¹⁴ a „parasztrendtartás beosztását”-t a következőként látta. Egyrészt meghatározza a parasztember magatartását más társadalmi osztályokkal szemben, másrészt bemutatja a parasztságnak a saját társadalmi osztályán belül is kötelező érintkezési módjait. Emellett az anyagismertetést „*az élet főbb mozzanatait*”, vagyis életfordulós szokások szerint ismerteti, e közben érinti az illendő magatartás szabályait, a hitélet és a gyógyítás területeit, majd a kötet végén az étkezés, takarítás, ruházatkodás szokások megnyilvánulásainak szentel teret. Luby tehát

a paraszti élet rendjét, a parasztember magatartásában mutatkozó kötelező szabályokban látta, az illeendő viselkedésben és a néphit táplálta szokásokban, melyek főként a kultúrán belül az életfordulós szokások, a hitvilág és gyógyítás, valamint a táplálkozás és ruházkodás területén valósultak meg.

Bálint Sándor ugyanilyen, „*A parasztiélet rendje*” című munkájában a népi kultúra következő területeit tartja fontosnak számbavenni:

- ◆ Népszokásaink;
- ◆ A népi hitvilág, vallásos élet;
- ◆ Születés, házasság, halál;
- ◆ Jeles napok;
- ◆ A gazdasági év hagyománykincse;

Bálint Sándor tehát a paraszti élet rendjéből kiindulva szintén hangsúlyozza az életfordulós szokások fontosságát, a hitvilág és vallásos élet jelentőségét. Ezek mellett kiemeli viszont az évkör ünnepeinek és gazdasági vonatkozásainak hagyományos elemeit. Nézőpontja meglepő módon közel áll az alapvető tanulmányait ekkortájt és később író M. Eliade fölfogásával. Bálint S. számára a parasztiélet rendje, az élet klasszikus fegyelme, olyan illemtörvény, másként fratlan törvények, előírások sora, amely a munkának és ünneplésnek, családi és közéletnek, vallásnak és művészkedésnek kialakult formáit, egyén és közösség érdekei, jogai, valamint feladatai közt egyensúlyt teremtő keretként, a közös élet feltételeként – a tájszólás, erkölcs és szokás útján – generációról generációra átörökíti. A rend kategóriáját a magyar nyelvi értelmezésnek megfelelően, elemek szabályos megoszlásaként illetve szabályok és törvények olyan összességeként tekinti, amelyet az adott közösségnek működése érdekében követelnie kell. Számára a rend e kultúra szinkron megnyilvánulását és történeti rétegességét egyaránt jelenti. E rendelvű magatartás alapjának a természettől való gazdasági függést és általánosabban a természetközelséget tartja, s e viszony paraszti szemléletként a lelkes és lelketlen világ, ember és természet kozmikus összefüggését, kölcsönhatását állapítja meg. Az általa leírt, Isten parancsát és az ősök tisztaságát hangsúlyozó paraszti rendtartás funkcióból az élet fenséges tükörébe és feladataiba belevitt kozmikus értelmet és ritmikus szabályozottságot húzza alá, amely „a munkát kiemeli a robot sivárságából, a pihenést megmenti az unalomtól, az ünneplést a szórakozássá fajlásból.”¹⁵

Bárh Jánosnak a Magyar Néprajz VII. kötetbeli, a népi vallásosságról szóló összefoglalásának¹⁶ vizsgálati szempontja a népi vallásosságot nem a kultúra egészéhez való viszonyában vizsgálja, hogy az a kultúra rendszerében és szerkezetében milyen szerepet játszik, hanem inkább elsődlegesen vallási jelenségekre koncentrál, számbavéve az egyes összetevőket. A népi vallásosság másfajta áttekintését találjuk Bartha Elek „Vallásökológia” című munkájában¹⁷, amely a népi vallásosság ökológiai rendszerként való működését, térbeli és időbeli környezeti beágyazódását elemzi, vagyis a „megszentelt tér” és a „megszentelt idő” kettős felosztásával fedi le a népi vallási kultúrát. Bartha Elek jelentős részt épített M. Eliade munkásságára, aki szempontunkból is fontos megállapításokat tett. Vallástörténeti kutatásai során kimutatta, hogy a hagyományos társadalomban élő ember a világot olyannak látja, amelynek szerkezete van, amely isteni műként nem káosz, hanem kozmosz, és amely szerkezetben az istenek már kinyilvánították a szentség különböző megjelenési formáit, módzatait. Másrészt az archaikus kultúrájú ember hite szerint az idők kezdetén kinyilatkozásokban kapta intézményeinek mintáit és viselkedésének különböző szabályait. Adatai alapján Eliade arra a következtetésre jut, hogy a legkorábbi időkben az ember valamennyi szervének és pszichológiai folyamatának, valamint minden cselekedetének is vallási jelentése volt,¹⁸ amelyeket eredetileg szintén az istenek nyilatkoztattak ki. A lényegi valóságnak és a kultúrának részleteiben is ilyen isteni eredetű rendként való fölfogását számos, a premodern társadalmak köréből vett példa támasztja alá. Több műveltségi jellemző alapján e körbe tartozik az európai népi műveltség egy meghatározott rétege is, a kereszténység kozmikus fölfogásával. Az isteni eredetű mitikus minta, és teremtő erejének az ismétlés útján történő aktualizálása az a paradigma illetve rendező elv, amelyhez a „primitív” ember az életét igazította. Végző soron e szemléletbe illeszthető kései, recens időbeli példák a magyar falusi népiesség köréből a „nincs új a nap alatt” közmondás jelentése olyan értelemben, hogy kezdetben minden szükséges kulturális minta megadatott. Idevonhatónak véljük, és elsősorban nem germanizmusként tartjuk számon a vidéki népi időszerű körében részben még ma is megfigyelhető az aktív, újító cselekvés helyett a dolgok alakulásában a rendeltetészerű történet hangsúlyozó, „vót” és „levét” illetve általában a lét ígére építő nyelvi és gondolkodási sajátosságát. Ez gyakran olyan szenvedő mondatszerkezettel jár együtt,

amelyben az alany nem cselekszik, hanem elvisel valamely cselekvést, történet, állapotot, illetve az alany valamely mástól kiinduló cselekvésnek válik tárgyává. Így hallottuk egy Cservölgy-pusztán (Nógrád m.) lakott asszonytól, hogy „...a mise is odakinn nálam levét.”¹⁹ Szanda (Nógrád m.) határában egy alkalommal gyerekek azt tapasztalták, hogy „Táblák (dűlő) tetején az ég a födre van leereszkedve.” A falubeli kis-kápolnába „...a Szűz Mária be vót oda szépen ruházva”²⁰ stb. Voltaképpen a szandai Mária-szobor, több hasonló plasztikával együtt, a helyi ájtatos nép számára nem mint stilizált művészeti alkotás, hanem mint Szűz Mária utánzata vagy egyenesen a Szent Szűz alakjával egybe fonódó jelenség mutatkozik meg. A mitikus vagy isteni eredetű mintát követő életmód mai megnyilvánulását példázza egy szandai asszony esete, akinek álmában, a besnyői búcsún Jézus azt mondta, hogy „te gyere ide, gyere ide, te mindig ide gyere énhozzám, oszti velem legyél.” Ettől kezdve az asszony az egyik leglelkesebb búcsújáró lett, buzgó templomba járó és rendszeres áldozó, mert így értelmezte Jézus álombeli felszólítását.²¹ Az életmód e fölfogásába illeszkedik egy mai nógrádi javasasszony tevékenysége is, aki szintén égi felszólítást érzekelve változtatta meg ennek megfelelően az életét.

Más kutatók, a vallásosság jellemzőjeként egyáltalán nem az isteni eredetű minta utánzásaként vagy követéseként felfogott cselekvést látják. Pierre Bourdieu, szociológiai megközelítéssel és egészen eltérő fölfogással azt állapítja meg, hogy a vallás a szentesített gyakorlatok és képzetek olyan rendszerét vési az emberek fejébe, melyek struktúrája átlenyegített formában reprodukálja egy meghatározott társadalmi formációban kialakult gazdasági és társadalmi viszonyok szerkezetét, nagyrészt a marxi filozófiával összhangban. Ilymódon a vallást olyan szimbolikus struktúrának tartja, amely hozzájárul a csoportok és osztályok közötti viszonyok struktúrájaként felfogott társadalmi *rend* fennmaradásához és újratermeléséhez.

Míg Eliade alapvető szerepet tulajdonít a vallásnak a széles értelemben vett kultúra rendezett működésében, addig Bourdieu döntően a vallás gazdasági-társadalmi viszonyokat sajátosan leképező-közvetítő funkcióját hangsúlyozza. Mégis mindkettőjük értelmezésében a *rend* különböző összetevők közötti kapcsolatok szerkezeteként írható le, noha Eliade-nál a valláson alapuló kulturális rend bontakozik ki, Bourdieu-nél pedig a vallás közvetítette, de nem belőle fakadó társadalmi-politikai rend. C. Geertz a *rend* kategóriáját általános, világképi dimenziójú fogalomként alkalmazza, és valamennyi vallás lényegi alkotórészének illetve funkciójának tartja a kölcsönös, szimbólumokban testet öltő, jelentésgazdag viszonyt az emberek által vallott értékek és az általuk megélt lét általános *rendje* között. Geertz, újabb társadalomtudományi irányt képviselve, túllép Bourdieu nézőpontján, és az emberi tapasztalatok értelmezésére, formáival és *renddel* történő felruházására vonatkozó igényt éppolyan valóságosnak és parancsnoki erejűnek tekinti, mint amilyenek az ember biológiai szükségleteit. Ezért helytelennek tartja a szimbolikus tevékenységek sorában a vallást úgy értelmezni, mint jól-rosszul leplezett kifejezéseit valami rajta kívül állónak.

A fentiekben fölvezetett világképi jelentőségű, az isteni eredetű mitikus minták struktúrájából, egyéb szimbolikus hatásokból és különböző gazdasági, társadalmi viszonyokból származó szabályszerű szokásmegoszlásként értelmezett rend-fogalmat célszerűnek látjuk alkalmazni a vallás egyik részterületére, az imádkozási szokásokra. Ezt kettős vetületben látjuk megvalósíthatónak. Egyrészt azt a rendet írjuk körül, ami az imádkozást, mint szabályozott, regulált cselekvést jelenti. Másrészt a népi imádkozásnak a kultúra adott szegmenseire való kiterjedtségi rendjét vizsgáljuk.

A néprajzi szakirodalomban az elszórt adat is igen kevés az imádkozás közbeni viselkedésre, az imádkozás módzataira, a test- és kéztartásra, az imádkozással kapcsolatos eszközök, helyek és szokáselemények bemutatására vonatkozóan. Erdélyi Zsuzsanna idevonatkozó megállapítása, hogy „az imámondás pózzal jár, s még munka vagy menet közben is átalakul az ember, kizökken önmagából, ki valóságából. Megváltozik testtartása, arckifejezése”. Az archaikus imádságok kísérő jelensége – Erdélyi Zs. megfigyelése szerint – „az egykori éneklés hangzását keltő deklamáló, recitáló mód, mely sokszor már szabályos dallamba csap át”. Kutatás tárgya lehet az archaikus imádságokon kívüli imák elmondásának-éneklésének zenei szempontú vizsgálata. Az oralitás szempontjánál maradvány – gyűjtési tapasztalataink szerint – azt tekintik „igazi” imádságnak, amit mozgó ajakkal, „susogva”, „rebegve” félhangosan mondanak: „Azt hallgatja meg a Jóisten. Isten ments, lecsukott nyelvvvel imádkozni.”²² E jelenség a kollektív, orális vallásgyakorlatra megy vissza, melyet a templomban a jelenben is, a családban pedig a múltban hagyományosan együtt, hangosan végeztek. A közös imagyakorlat megszűnése és a külső környezet deszakralizálódása során az eredetileg hangos, beszédszerű ima az egyedül imádkozók körében „susogássá”, „rebegéssé” változott. A fenti okokon kívül egyházi hatás is

befolyással lehetett a népi imádkozási gyakorlatra. Katolikusok esetében ugyanis, ha az imádsághoz búcsú elnyerése van köve, nem elég a gondolatbeli, hanem a szóbeli ima szükséges, vagyis az előírt ima szavait, ha csöndben is, de ki kell mondani.³⁴ A kisgyermekektől rögzült szövegek verbális automatizmusa ellenére, szükséges az imádkozásra való odafigyelés: „Imádkozni is lelkileg kő. Nemcsak úgy mint a szajkó, hogy tudom ezt a verset aztán egyformán elmondom. Mindig úgy tartottam, hogy még olvasni is mindent másképp kő. Az újságot is másképp kő elővasni mint a testamentomi füzeteket (...)” – vallja Erdélyi Zs. egyik adatközlője.³⁵ Az odafigyelést, koncentrációt segíti elő imádkozás közben a becsukott szem: „Azt nem lehet, hogy lesnek ide is, oda is. Ha csukva van a szemem, mégiscsak jobban megy az imádság.” Az imádkozás testtartását illetően gyűjtési tapasztalataink szerint egyöntetű felfogás a hagyományörző, vallásos rétegnél, hogy az imádkozás fekvő helyzetben még reggel – este, sőt betegség esetén sem elfogadható: „(...) fekvé nem érvényes az imádság, sem ágyban. Ott nem beszélgethetünk úgy az Úrjézussal, mint állva vagy térdelve”. A vizsgált idős korosztálynak betegség, gyengeség miatt sokszor gondot jelent az ülve való imádkozás, mégis ragaszkodnak e formához. Van, aki operáció után inkább elhagyta az addig megszokott imádságokat, csak fohászzkodott: „Drága Szűzanyám, látod, hogy nem vagyok képes...” Harmadnapra ültetett csak fel és csak akkor tért vissza szokásos imarendjéhez.³⁶ E norma erősségét mutatja a következő adat is: „(...) hogyha fekvé imádkozunk, akkor a halottaké imádkozunk, meg a vízbe fulladtaké (...)”³⁷ Ülve, állva és esetenként térdelve való imádkozás fordul elő. A térdelés a múltban általánosabb volt, előfordult a család együttes térdelő imádkozása. Imádkozás közben a bekulcsolt kéztartás az általános és ennek különböző változatai fordulnak elő. Ülbe ejtett, mellkasra, szívre tett vagy kinyújtott összetett kéz, amelyet esetleg az ajkakhoz érintenek. Az imádkozással kapcsolatos hagyományos rend változása, de ugyanakkor mégis rend-jellegű továbbélése jól megfigyelhető az imakönyvhasználat általánossá válásával kapcsolatban. A vallásos megnyilatkozások hagyományos előszavas formái, kollektív jellege letűnésével párhuzamosan erősödött az írás-olvasás terjedése következtében az imádságos és énekes könyvek alkalmazása a hívők széles körében. Az imakönyvek az imádkozás megkönnyítését szolgálják, és az egyház az általa helyesnek tartott és egységes imádkozási gyakorlatot erősíti. Az imakönyv használata és az ezekből tanult szövegek háttérbe szorították az egyéni imákat, vagy a hagyományozódás útján örökölt archaikus imaanyagot. Imakönyvhöz fűződő a következő hiedelem: „Ez a könyv az enyém és a szomszédasszony elvitte. Ha ebből a könyvből imádkozik ő, értem imádkozik, mert a könyv az enyém”³⁸

A katolikusok körében a legkedveltebb ájtatossági forma a rózsafüzér imádkozása. Az egyház számos búcsút fűzött a szentolvasóhoz. Radó Polikárp írja útmutatóul: „Hogy ezeket el lehessen nyerni, ahhoz paptól megáldott rózsafüzért kell használni. Ha a rózsafüzért eladják, vagy darabokra szakadt, a búcsú nem nyerhető el vele. (...) Ha dolgozunk vagy bármely más okból nem tarthatjuk kezünkben elegendő, ha a rózsafüzér nálunk van, hogy elnyerhessük a búcsúkat.” Az ezekhez a kitételekhez való viszonyulás gyűjtési tapasztalataink szerint vegyes. Megszentelt olvasót használnak, a hozzákapcsolódó búcsúnyerés hite is többnyire él, de az olvasót nem mindenki hordja pl. utazás vagy fagyolmenetközbeni imádkozásnál magával. Más viszont ragaszkodik a megszentelt tárgyhoz: „Mindig ott van a táskámban, a nélkül nem megyünk egy lépést sem. Ugyanakkor szemléletes felfogásbeli jellegzetesség figyelhető meg a rózsafüzér vonatkozásában a tárgyak megszenteltségével kapcsolatban. A nép, miközben általában elengedhetetlennek és föltétlen tiszteltben állónak tartja a pap szakrális szerepét, a körülményektől függően él a paraszti önellátással is. Így a rózsafüzér megszenteléséhez a szakralitással való kapcsolat az elengedhetetlen, de ez elérhető közvetlen papi részvétel nélkül is, például a tárgy templomi szenteltvíztartóba való bemártásával. Ez jelzi az imádkozási szokások vallásosságán belüli rendjének mágikus vonatkozásait.

Az ima hatékonyságát fokozó eljárások közé tartozhatnak még további archaikus szertartások, előírások: Egy érsekadvarkerti idős férfi (...) minden reggel kigyűtt és az mindig napkelet felé fordult, és még mielőtt föl nem kelt a Nap imádkozott. Meg este is az Úrangyalát, kiment már az udvarra mondani. (...) azt mondta, az az igazi imádság az ég alatt.”; „Este a csillagos ég alá menni, az a legghatásosabb.”; „Ház sarkára menni imádkozni. Este, mikor már harangoznak.”³⁹ Egy szandai asszony eljárása a következő volt: „A szent kilencedet végeztem a tiszta ég alatt. Tiszta ég alatt. Minden este 9 Úrangyalát végeztem el 9 este. Azt tudom egyszer nagyon-nagyon nagy eső esett, úgy nyár vót. Jaj, de nagy eső esett. Istenem, azt a tiszta ég alatt akartam én, hogy ott végezzem, oszt a fejem így kitetem az esőre. A víz úgy csurgott rám, de a fejem legyen a tiszta ég alatt.(...)”⁴⁰ A keletre tájolttság, a szabad ég, a sötétség, a harangszó mind nem mellékes körülmények az ima hatékonyságának fokozása

érdekében. Ezenkívül hagyományosan a templomban mondott imádságnak országszerte nagyobb erő tulajdonítanak, s betérnek a templomba magánima végzése céljából is.

Az imádság megjelenése a kultúra különböző összetevőiben nem izoláltan történik, hanem valamely ima egyszerre több területhez is tartozhat. A csoportosítás alapjául szolgáló gyűjtött anyag – szakirodalmi áttekintés és terepmunka tekintetében – csupán részleges, és az eddigi anyaggyűjtésnek megfelelően elsősorban Nógrád megyei adatokra épül. A következő tipológia így természetesen nem teljes, az imádkozásra vonatkozó további ismeretek függvényében a kultúra szélesebb körét vonhatjuk ide. E tipizálás során a népi műveltség teljességét figyelembe kívánjuk venni, s ezért nem csupán egy adott közösség vagy terület kultúráját vonjuk a vizsgálat körébe, hanem a paraszti kultúra táji-történeti tagolódásának megfelelően elvileg az egész magyar néprajzi területet. Az első két csoportba tartozó anyag korábbi tanulmányaimban részletezésre került. A további kategóriáknál, rövid értelmezés, esetleg szemléltető példák közlése következik.

1.) Kronologikus időben megvalósuló imádkozási rend

- a.) Nap
- b.) Hét
- c.) Hónap
- d.) Év³⁸

2.) Az emberi élet mentén megvalósuló időbeliség

- a.) Születés
- b.) Gyermeek- és ifjúkor
- c.) Házasság
- d.) Felnőtt- és öregkor
- e.) Halál
- f.) Kritikus időszakok (betegség, háború, természeti csapások stb.)³⁹

3.) Gazdasági élet

A munka és a kultusz kapcsolatát illető kutatások a hagyományosan élő közösségeknél megállapították, hogy a parasztság gazdasági tevékenységéhez ugyanúgy hozzátartoznak a vonatkozó varázscselekmények, kultikus cselekedetek, mint a fizikai értelemben vett munka.⁴⁰ Elfogadva a magyar parasztság munkaszokásainak rendszerezésében adódott rendező elveket⁴¹, egyrészt a paraszti gazdasági élet egészének rendszeréhez kapcsolódó imák, imádkozási szokások föltérképezését tartjuk célszerűnek, másrészt a különböző foglalkozásokhoz fűződő imádkozás számbavételét. E számbavétel során a munkaszokások egyéb ritmusaihoz hasonlóan elkülöníthetők az egyéni, titokban végzett imák és a közösségi imavégzések. A paraszti gazdasági élet egészébe ágyazódó munkákat az alábbiakban csoportosítottuk:

a.) Állattenyésztés

Például a házhoz került új jószágot többfelé szenteltvízzel hintették meg, illetve évente az istállót is megszentelték, miközben hol imádságként, hol ráolvasás funkcióban az isteni segítséget kérték.⁴² Hasonlóképpen történt ez az állatok rontástól való óvásaként, a tejhaszon biztosításáért, különféle állatbetegségek gyógyításakor. stb.

b.) Földművelés

Mezőgazdasági munkára szekérrel történő induláskor elterjedt szokás, hogy „az ökör elé keresztet vetettek ostorral (...) Uram Jézus segéj!”⁴⁴ A legnagyobb mezőgazdasági munkaként számontartott aratáshoz az ország különböző területeiről vannak imádkozásról szóló adatok. Például Göcsejben mielőtt az aratók munkába fogtak volna, térdepelve imádkoztak.⁴⁵ A terényi településcsoport falvaiban is különösen aratáskor, de általában a különböző mezői munkák kezdetekor is földjük végében imádkoztak, hol közösségi ájtatosság formájában, hol egyéni fohászként: „Kezdték, hogy Jézus segéj! Akkor mondtuk a Miatyánkot, Üdvözléte, Úrangyalát. Emberek, meg aki nem imádkozott föl-emelte a kalapját.”⁴⁶

c.) Foglalkozások

(bányászok, építőmesterek, halászok stb.) Például sóbányászok imádkozási szokását ismerjük Erdélyből⁴⁷, és szénbányászok Szent Borbálát kérő imádságait Nógrádból⁴⁸ stb.

d.) Közmunkák

Például forrástisztításhoz is kapcsolódhatott imádság, mint ahogy a Mátraverebély-Szentkút búcsújáró útvonalai mentén több faluban a búcsúszokor menetéhez igazították a munkákat, stb.

e.) Házimunkák

A szakirodalom különböző házimunkákról (vajköpülés, kenyérsütés, kendermunka, mosás stb.) általában ráolvasás funkciójú szövegeket tart számon. Ezek közt azonban imának számító szövegek is találhatók, például vajköpülés sikere érdekében Szent Margithoz fohászkodtak.

4.) Kereskedelem

Nyáry Albert még leírja 1906-ból a vásár megkötésekor való imádkozás szokását a mátraaljai palócság köréből,⁵⁰ bár ezen alkalmakhoz fűződő imaalkalom a hagyományos vásározás szokásával együtt már kiesett. Új tárgy vásárlása vagy valaminek eladásá esetén egyszerű fohász ismert: „Hála Istennek”, de egy göncruszkai (B-A-Z megye) idős asszony révén még az erkölcsi veszélyforrásnak is tekintett televízió vásárlásakor mondott imádkozásra és szentelt vízzel való meghintésére is van példánk stb.

5.) Közlekedés

Ismerünk adatokat az otthon elhagyása esetén való imádkozásra, fohászkodásra, és buszon végzett rózsafűzésre, bár utóbbi esetében nem egyértelmű ennek az utazás sikerét szolgáló funkciója, lehet, hogy inkább csak a szabad idő felhasználásakénti alkalmi kötődésről beszélhetünk. A katolikus imádkozás jellegzetes eszközének a rózsafűzérnek az autók belső visszapillantójára akasztása⁵¹ viszont már egyértelműen az utazás sikerét biztosítani hivatott szokás.

6.) Társadalmi kapcsolatok

a.) Családi élethez kapcsolódóan idetartoznak azok a hagyományos köszönési formák, amelyeket a vendég házhoz érkezésekor és távozásakor használnak. Gyakori a családtagokért, vagy egyes kritikus helyzetben lévő családtagért mondott alkalmi vagy rendszeres imádkozás. Vannak olyan, a családi élethez kapcsolódó imádkozási alkalmak, amelyek a kultúra más területeihez is besorolhatók, például a családért végzett, Karácsony vigíliáján való imádkozás, a névnapi köszöntő fohások, a válás elkerülését szolgáló imafűzér.

b.) Társulatok

A vallásos társulati élet történelmileg és tájilag igen változó mértékben érintette a magyar falusi lakosságot. Például a barokk idők egyik főbb társulati formáját a ferences rend kordástársulatai alkoták, melyek gyakorlatilag minden társadalmi réteg, így a paraszti lakosság előtt is nyitva álltak. A társulat jellegzetes áhítati formája az újhoid vasárnapi körmenet volt, mely utáni hétfőn az elhunyt tagokért tartott énekes misén az olvasni tudó tagok a halotti zsoltoszmát, a többiek a rózsafűzért imádkozták. Ehhez hasonlóan a többi vallásos társulatnak is megvoltak a maga már kialakult imádkozási szokásai. A társulati élet főként a rózsafűzér-társulatok révén máig sem szűnt meg, de publikálásra kerültek olyan közelmúltbeli megfigyelések is, mint a tállyai Fáklyás Társulat ájtatos szokásai⁵².

7.) A település különböző körei

a.) Határ

Itt elsődlegesen a szakrális célú határbeli építményekhez (keresztek, szobrok, kápolnák) és a nem ritkán előforduló lokális zarándokhelyekhez fűződő imádkozási szokások számbavétele szükséges. Ez esetben fokozottan jelentkezik a tanulmányunk elején fölvetett, imádkozás, mint a gondozást stb. magában foglaló komplex vallási jelenség problematika. Az imádkozási alkalmak nagyrésze a területen túlnyomórészt más kulturális csoporttal is összefügg, mint például a határbeli szakrális helyeknek a barokk időkben történt vasárnapi fölkeresése, a nagybőjti keresztjárás, a keresztjáró napok és a búcsús zarándoklatok a kronológiai idő szerinti imádkozási jelenségek közé is sorolhatók. Hasonlóképpen van ez a

b.) *településen belüli* szabadtér szakrális építményei (templom, temető, kálvária, keresztek, kápolnák, szobrok) esetében is. A gazdasági élet sikerét segítő patrónus-szentek kultusza pedig az ennek megfelelő csoportba is besorolható.

c.) Ház világa

A házon belül általában – történetileg változó – meghatározott terület szolgált vallásos funkció betöltésére. Évszázadokon át a lakószoba kultikus sarka volt a búcsúkról hozott kegytárgyak helye, és az ájtatos cselekmények fő színtere. Több recens közösségi ájtatosság (Szentesaládjárás, Lourdes-i jelenések emléknapi, Mária eljegyzése stb.) is házi imádkozási összejöveteleként tartható számon. Megemlíthjük még a vízkereszt-i házszentelést, amely sokfelé népi megáldással történt, templomból hozott szenteltvízzel.

8.) Táplálkozás

Az étkezés imaalkalma hagyományosan a család együttes imádkozását jelentette. A gyakorlatot az imakönyvek előírásai és szövegei is erősítették. Kenyérsütés, kenyérszégés során találkozunk a ke-

resztvetés közismert szokásával. Általánosan elterjedt volt a földre esett kenyérdarab vagy tészta felvételekor, annak megcsókolása. Ide kapcsolódhat a kenyértartó ruha vallásos jellel való díszítése stb.

9.) A test tisztántartása, gyógyítása

A test tisztántartása témakörében az országosan szórványos adatközlések mélyen a vallásban gyökerező jellege és nagy földrajzi távolsága történetileg nagyobb kulturális szerepre utalnak. BÁLINT S. gyűjtése során Kalocsán „egy jámbor öregasszony (...) arra a kérdésre, hogy volt-e beteg, így válaszolt: nem, sohasem, mert minden reggel mosdás után imádkozni szokott. Beborulva a törülközőbe, elmond egy Úranyalát az Úrjézus véres verejtékéhez, hiszen Veronika is kendőt nyújtott a szenvedő Megváltónak.”¹ Saját gyűjtési tapasztalatunk szerint a gyimesyölgyi Jávárdi-patakan is szokás volt külön a mosdóvízre és külön a törülközőre imádságot mondani.² A paraszti gyógyítók jellemző módon, általában a racionális eljárásokkal és mágikus gyakorlatokkal összefonódva, imádság útján gyógyítanak. Az egykor igen híres ősi javasember Megyesi József és a jelenleg működő somoskőújfalui gyógyító asszony pedig szinte kizárólag az imádkozást használja gyógyszerként.³

10.) Öltözködés

A ruházkodással kapcsolatos ájtatossági szokások a néprajzi gyűjtések időszakában már csak szórványosan és inkább csak survival-ként voltak adatolhatók, így többfelé például Szeged környékén az új ruhát először a templomba vették föl. A régi liturgia szerint ugyanis külön benedíkiót alkalmazott a papság az új ruhára. Ismerünk néhány, más területtel összefüggő adatot is. Az emberi élet fordulói mellett a kiemelkedő eseményekhez kötődő ruházkodás szakrális jelentőségével függ össze, hogy a menyasszonyi öltözetek, különösen régebben fogadalmi felajánlások tárgyaivá váltak, nyilván imádsággal kapcsolódva. A menyegzős ruhából miseruha és oltárterítők készülhetett⁴, vagy mint a Nyugat-dunántúli parasztság esetében, a múlt század utolsó harmadától, a menyasszonyi koszorúk házioltárok kegyszobrainak tartozékaivá váltak. A másik életfordulóhoz, a halálhoz kapcsolódóan, azt a középkorban elterjedt szokást ismerjük, hogy szerzetesi ruhában temették el magukat az illető rend kegyelmeiben való másvilági részesedés céljából.⁵ A gyógyítással függ össze az a göcseji szokás, hogy a nyavalyatörős gyereket elviszik valamelyik kegyhelyre, ahol új fekete ruhát vesznek neki és azt addig hordatják vele, míg baja el nem múlik. Ez Bálint S. szerint az iméntiekhez hasonló régi épületes szokás maradványa, amikor a beteg gyermeket fogadalomból szintén szerzetesi ruhába öltöztették, megfelelő szertartás keretében, általában valamely búcsújáróhelyen, hogy a rend mennyei pártfogói minden bajtól megoltalmazzák a gyermeket.

A történetiség további rétegeit szemlélteti Tertullianusnak a II. sz.-ból származó összefoglaló jellegű feljegyzése, mely szerint ha a hívek otthonukból eltávoztak vagy hazatértek, ha öltöztek, mosdottak, ettek, sőt ha leültek, felálltak vagy társalogtak, „vagy bármit műveltek, homlokukra a kereszt jelét szokták vonni”. Ezenkívül különféle edényekre, valamint síremlékeikre már ekkor is vallásos jeleket, Krisztus-azonosítókat tettek.⁶ E korai, a kereszt krisztusi mintáját követő gyakorlat a népi kultúra legtöbb területén is megtalálható, az áttekintett imádkozási szokások között pedig a mosakodásnál idézett adat illik bele kifejezetten e mentalitásba. Az imádkozási szokások idevonatkozó általános jellemzője, hogy katolikus népiünk körében leginkább azok az imádságok használatosak, amelyek a kereszténység kezdetét jelentő bibliai időkre vonatkoznak, így a Krisztus által meghagyott Miatyánk, Gábor arkangyal és Szűz Mária szavait tartalmazó Üdvözlégy, illetve Úrangyala imádság, valamint a „keresztény mítosz”-t összefoglaló Hiszekegy.

A paraszti imádkozással összefüggésben fölvezolt rend-fogalom alkalmazásában jelen tanulmányunk csak a kezdeti lépést jelentette. Az imádkozási szokások kulturális tipológiájának megalapozottabb és teljesebb körű föltérképezését követheti majd e jelenségek közötti kapcsolatok vizsgálata és e viszonyok struktúrájának pontosabb föltárása. Ehhez az eddig megjelent publikációk teljes körű számbavételére és a recens gyűjtések folytatására van szükség.

Jegyzetek

¹ Bálint S. 1937; Erdélyi Zs. 1976; 1988; Lovász Irén kommunikációelméleti vizsgálatai e téren, ismereteim szerint még nem kerültek publikálásra.

² Pócs É. 1979. 626-627.

³ Pócs É. 1986. 33-34.

⁴ Pócs É. 1979. 626-627.

⁵ Pócs É. 1985-1986. I. 149.

- ⁶ Limbacher G. 1991., 1993/a-b.
- ⁷ Eliade, M. 1987; 1993; Jung, C. G. 1993.
- ⁸ Limbacher G. 1993/a 196.
- ⁹ Weber, M. 1992. 110-111.
- ¹⁰ Karsai G. 1937.
- ¹¹ Tüskés G. 1986. 12.
- ¹² Pócs É. 1981. 304.
- ¹³ Luby M. 1935.
- ¹⁴ Bálint S. 1943.
- ¹⁵ Bálint S. 1943. 248.
- ¹⁶ Bárh J. 1990.
- ¹⁷ Bartha E. 1992.
- ¹⁸ Eliade, M. 1987. 157-159.
- ¹⁹ Adatközlő: Szaniszló Istvánné sz.: Varga Mária (1894-1991) Terény.
- ²⁰ Limbacher G. 1991. 262., 255.
- ²¹ Limbacher G. 1991. 266.
- ²² Eliade, M. 1987. 107., 157. és Uő. 1993. 10-57.; Limbacher G.: Egy nógrádi javasasszony életútja, gyógyítónővá válása és különböző képességei c. e kötetbeli tanulmánya.
- ²³ Bourdieu, P. 1978. 186-194.
- ²⁴ Geertz, C. 1994. 5-21. Köszönetem fejezem ki a szakirodalmi földolgozásban nyújtott segítségért Limbacher Gábornak.
- ²⁵ Erdélyi Zs. 1976. 35-36.
- ²⁶ További adatok erre vonatkozóan: Erdélyi Zs. – Tóth Margit: Muzsika 1972 III. 9-14. p.
- ²⁷ Adatközlő: Szaniszló Istvánné Varga Mária, sz. 1894. Terény. róm. kat.
- ²⁸ Radó P. 1957.
- ²⁹ Erdélyi Zs. 1976. 83. 79. sz. jegyzet.
- ³⁰ Szaniszló Istvánné Varga Mária, Terény, 1894-1991. róm. kat.
- ³¹ Petrás Józsefné, Terény, róm. kat.
- ³² Krátki Veronika, Terény, 1920, róm. kat.
- ³³ Limbacher G. 1991. 281. Adatközlő: Tóth Jánosné, Koplányi „Márton” Teréz sz. 1916. Szanda. róm. kat.
- ³⁴ Kiss Boldizsárné Pongrácz Veronika, Terény, 1906, róm. kat.
- ³⁵ Radó P. 1957.
- ³⁶ Petrás Józsefné, Terény, róm. kat.
- ³⁷ Limbacher G. 1991. 264.
- ³⁸ Lengyel Á. 1989; 1991.
- ³⁹ Lengyel Á. 1994.
- ⁴⁰ Gunda B. 1946.
- ⁴¹ Magyar Néprajzi Lexikon 1980. 3.köt. 664.
- ⁴² Pócs É. 1986. 65., Lengyel Á. 1991. 295.
- ⁴³ Pócs É. 1986. 71. 73.
- ⁴⁴ Lengyel Á. 1989. 357.
- ⁴⁵ Bálint S. 1977. II. köt. 21.
- ⁴⁶ Limbacher G. 1991. 274.
- ⁴⁷ P. Madar I. 1988. 224.
- ⁴⁸ Sztremi Béláné, Kvacsek Ilona, sz.: 1927. Karancseszti
- ⁴⁹ Pócs É. 1986. 81. 4. sz. szöveg
- ⁵⁰ Nyáry A. 1906
- ⁵¹ Lengyel Á. 1989. 359.
- ⁵² Limbacher G. 1991. 279.
- ⁵³ Barna G. 1990.
- ⁵⁴ Bálint S. 1989. 391.
- ⁵⁵ 60 év körüli asszony Gyimes, Jávárdi-pataka (Románia) 1988.
- ⁵⁶ Limbacher G. 1994.
- ⁵⁷ Bálint S. (1943) 171
- ⁵⁸ Varga Zs. 1970. 127.
- ⁵⁹ Bálint S. (1943) 184.
- ⁶⁰ U.o. 116.
- ⁶¹ Lonovics J. 1865. III. 79-80.
- ⁶² Lengyel Á. 1989. 365.

BÁLINT SÁNDOR

1937 Népünk imádságai. Regnum

1943 A paraszttélet rendje. In.: Bartucz Lajos (szerk.) A magyar nép. 201-248. Budapest

1977 Ünnepi kalendárium I-II. Budapest. 1989 Karácsony, Húsvét, Pünkösöd. Budapest Sacra Hungaria Kassa é.n. (1943)

BARNA GÁBOR

1990 A tályjai fáklvás társulat szerepe a község életében. Budapest 62-76.

BARTHA ELEK

1992 Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban. Debrecen

BÁRTH JÁNOS

1990 A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. In.: Magyar Néprajz VII. köt. (főszerk.: Dömötör Tekla) Budapest 331-424.

BOURDIEU, PIERRE

1978 A vallási mező kialakulása és struktúrája In.: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. 165-236. Budapest.

ELIADE, MIRCEA

1987 A szent és a profán. A vallási lényegről. Budapest

1993 Az örök visszatérés mítosza. Budapest

ERDÉLYI ZSUZSANNA

1976 Hegyet hágek, lőtöt lépék – Archaikus népi imádságok. Budapest

1988 Archaikus népi imádságok In.: Magyar Néprajz V. (Főszerk.: Vagyas Lajos) Budapest. 692-748.

GEERTZ, CLIFFORD

1994 Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások. Budapest

GUNDA BÉLA

1946 Munka és kultusz a parasztságnál. Kolozsvár

ISTVÁNFFY GYULA

1896 A borsodi matyó nép élete. Ethnographia 364-373

JUNG, CARL, GUSTAV

1993 Föld és lélek. Az archaikus ember.

KARSAI GÉZA

1937 Hittudomány és néprajz. Budapest

LENGYEL ÁGNES

1989 Fejezet egy Nógrád megyei falu (Terény) vallási néprajzából. Napi imarend. A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. Salgótarján

1991 Fejezetek egy Nógrád megyei falu (Terény) vallási néprajzából II. A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. Salgótarján 285-304.

1994 Életkori szokásokhoz kapcsolódó imádkozási gyakorlat és vallási cselekmények egy Nógrád megyei település csoportjánál. Nagy Iván Emlékkönyv, Balassagyarmat.

LIMBACHER GÁBOR

1991 Máriácska káponkája. Vázlat a népi unio-mystica egyik tárgyi megjelenéséről. A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve Salgótarján 245-282.

1993 Mária-kápolnák és az öltöztetős Mária-szobrok kultusza Nógrádban. Néprajzi Értesítő LXXV. 181-205.

LONOVICS JÓZSEF

1865 Népszerű egyházi archeológia.

LOVÁSZ IREN

1991 „Szent szó, szent beszéd...” Az archaikus népi imádságok megértéséhez. Vigilia 5-6 334-335.

LUBY MARGIT

1935 A paraszttélet rendje. Budapest

NYÁRY ALBERT, BÁRÓ

1906 Mihály-gerge népe. Ethnographia, 1906. 288-298.

P. MADAR ILONA

1988 Adalékok a parajdi sóbányászathoz és sókereskedelemhez. Ethnographia XCIX. 213-236.

PÓCS ÉVA

1979 „ima” Magyar Néprajzi Lexikon II. köt. 626-627. Budapest

- 1981 „ráolvasás” Magyar Néprajzi Lexikon IV. köt. 304-305. Budapest
 1985-1986 Magyar Ráolvasások I-II. Budapest
 1986 Szem meglátott, szív megvert. Magyar ráolvasások. Budapest
- RADÓ POLIKÁRP**
 1957 Az egyházi év. Budapest.
- TÜSKÉS GÁBOR (SZERK.)**
 1986 „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Budapest
- TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA**
 1992 Vallások társulatok Magyarországon a XVII-XVIII. században. 1992. Néprajzi Látóhatár 8-36.
- VAJKAY AURÉL**
 1947 Az ősi ember imádságai. Ethnographia 237-238.
- VARGA ZSUZSANNA**
 1970 Néprajzi Értésítő I,II. A hagyomány gyűjtemény gyarapodása. 123-129.
- WEBER, MAX**
 1992 Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/1. Budapest

Resümee

ÁGNES LENGYEL:

Die Bauernbetordnung Systematisierungsgesichtspunkte und Probleme

Die Autorin beschäftigt sich zuerst mit den Begriffsforschungsproblemen im Zusammenhang mit dem Thema. Sie deutet an, daß das Bauernbeten eine typisch komplexe Erscheinung ist. Es kommt zum Beispiel vor, daß die Liturgie „der Beschwörung“, „des Gebetes“, „des Wasserwurfes“ und andere magische Tätigkeiten zusammen die kleinste selbstständige Einheit der an das höhere Wesen gerichteten Aktion bilden. Ein anderes Problem bilden die verbalen Erscheinungen, so z.B. die Thesen – und genaue Bestimmung, die die Beziehung der Beschwörung und des Gebets zueinander betrifft. Mit der Verallgemeinerung der erwähnten Probleme und mit der Undifferenziertheit der sakralen Gegenstand – und höheren Wesenansicht hängt das Problem der bei der Definition des Gebets im kommunikationstheoretischen Sinn verstandenen Skizzierung zusammen. Es scheint die Schaffung so einer nuancierten und systematisierten Bildes zweckmäßig zu sein, in dem im Rahmen der Aktion in die Richtung der Sakralität und in den Zusammenhängen die bisherige ungarische ethnographische Bestimmung des Gebetes einen Platz bekommt.

Nachher beruft sich die Autorin auf frühere Forscher, die die Kategorie der Ordnung für die globale Charakterisierung des Bauernlebens geeignet gefunden haben. Aus der ungarischen Fachliteratur durchblickt sie hauptsächlich den Begriffsgebrauch von Sándor Bálint und Margit Luby, und bei der internationalen und anthropologischen Literatur schöpft die Autorin aus den Essays von Mircea Eliade, Pierre Bourdieu und Clifford Geertz. Zur Ausgestaltung des Begriffs Ordnung, der in der ethnographischen Untersuchung adäquat zu gebrauchen ist. Dementsprechend faßt sie den Begriff Ordnung aus dem Gesichtspunkt des Themas folgenderweise zusammen: die Ordnung ist von Weltbildbedeutung, eine regelmäßige Brauchverteilung, die aus der Struktur der mythischen Muster göttlichen Ursprungs, anderen symbolischen Wirkungen und verschiedenen wirtschaftlichen, gesellschaftlichen Verhältnissen stammt.

Der weitere Teil des Aufsatzes ist als erster Schritt der Anwendung dieses Ordnungsbegriffes auf einem Teilgebiet des Volksreligiosität, auf dem Gebiet der Gebetbräuche zu betrachten. Das geschieht in zweierlei Projektion. Die Betordnung wird einerseits als eine vorschriftmäßige reguläre Tätigkeit (Körper- und Handhaltung, die Arten und Weisen des Gebets, verbundene Mittel, usw.) vorgezeigt, andererseits prüft die Autorin die auf die gegebenen Segmente der Kultur ausgedehnte Ordnung des Gebetes.

Egy nógrádi javasasszony életútja és gyógyítóná válása*

Összehasonlító néprajzi elemzés

Limbacher Gábor

Az egyéniségkutatás a magyar folklorisztikának nemzetközileg talán legszámottevőbb áramlata volt, amely főként a mesekutatásban nyert teret, illetve bizonyos fokig a népművészet, a népzene és néptánc vizsgálatában kapott szerepet. Célszerűnek látjuk e módszer alkalmazását a népi vallásosság, a néphit és a népi gyógyászat érintkező területén is, mellyel kapcsolatban hivatkozhatunk néhány korábbi példára a magyar néprajztudományon belül. Munkánk az e téren folytatott egyéniségkutatás újabb fejleményének is tekinthető, elsősorban VAJKAI Aurél Megyesi Józsefről és más javasokról, BÁLINT Sándor Orosz István-ról, FÉL Edit Czibor Istvánnéról, MANGA János később JÁDI Ferenc és TUSKÉS Gábor Csépe Kláráról, GRYNAEUS Tamás Dóczi Istvánról és Engi Tüdő Vincéről, DÖMÖTÖR Tekla Dallos Laci Ferdinándról, KÜLLÖS Imola ifj. Badó Ferencnéről szóló kutatásai nyomában.¹ Másrészt ide soroljuk a halottlátók vonatkozásában DIÓSZEGI Vilmos Hegyi Józsefnéről, BARNA Gábor Mészáros Mihályról és borsodi tudósasszonyokról valamint CZÖVEK Judit halottlátókról összefoglalóan írt földolgozását.² Nógrádi vonatkozásban báró NYÁRI Albertnek a pilinyi halottlátóról szóló frására, a hasznosi Csépe Kláráról szóló fentebb jelzett művekre, LENGYEL Ágnesnek és e sorok frójának néhány tanulmányára hivatkozhatunk. A jelen dolgozatunkban központi szerepet kapó „somosi asszony”-ról eddig két publikációnk készült el. A téma első, átfogó megközelítéseként jelent meg tanulmány az 1994. évi Nagy Iván Évkönyvben „Gyógyító-asszony a Karancshegy lábánál a 20. század utolsó évtizedében” címmel. A Néprajzi Értesítő 1994. évfolyama számára „A gyógyítás színhelyei és tárgyi világuk egy nógrádi gyógyítónál a jelenben” címmel írtuk meg a téma egy részterületét. Most egy másik résztemaként szólunk a Somoskőújfaluban (Nógrád m.) működő gyógyítóasszony sajátos tevékenysége szempontjából megközelített életútjáról, „mennyei kiválasztása”-ról, és különböző készségeiről.

Verbális adatainkat magnófelvétel és -lejegyzés útján képeztük, melyek cédula anyaga a balassagyarmati Palóc Múzeum Néprajzi Adattárában megtalálható. A magnetofon jegyzetfűzetpótló gyűjtési segédeszközként működött, ezért a hiteles ismeretszerzés érdekében erről adatközlőinket többnyire előre nem tájékoztattuk, ez esetben a személyes adatoktól eltekintettünk. Adataink hitelességét részint szintén befolyásolja az a kép, amit a jelenség résztvevői a gyűjtőről alkotnak, s amelyet igyekeztünk minél célszerűbbé formálni, oly módon is, hogy az egyik gyógyító zarándoklaton a szerző betegként vett részt. Nem lényegtelen azon körülmény sem, hogy gyűjtőtevékenységünkkel nem kis feladat elé állítottuk a gyógyítóasszonyt, központi adatközlőnkét. A rászoruló tömeges jelentkezése folytán rendre túlterhelten, a hosszabb felkészülés, átgondolás lehetősége nélkül, többször várakozó betegek közepette állítottuk, olykor egyáltalán nem egyszerűen megválasztható kérdések elé. E körülmény hozzá tartozik a gyógyítóasszony megnyilatkozásainak értékeléséhez, mégha igyekeztünk is a több alkalommal történő visszakérdezés elvét érvényesíteni adataink gyűjtésekor. A gyógyítóasszonyt 1991. augusztus óta mintegy tucatszor kerestük föl, és hasonló arányban végeztünk gyűjtést a vonzás-körzete különböző településein.

* Köszönet a Nógrádi Mecénás Alapítványnak azon kutatási program költségeinek anyagi támogatásáért, melynek a jelen frás az egyik résztanulmánya (A szerző)

Özvegy Karman Istvánné Katona Mária szülei apai ágon a szegényebb paraszti réteghez tartoztak, felesmunkát vállaltak és summába is eljártak. Édesanyja a községen belül módosabb családbeli volt, így a szülők gazdaságilag szerény megalapozottsággal kezdhették házasságukat, majd édesapja gyarapodást hozó vállalkozásba kezdett. Cementlapkészítő üzemet létesített, melyben mozaiklapok, tetőcserepek, kútgyűrűk készültek. Árvaikat vett gondozásba, élelmüket és ruházatukat biztosította, s ők alkalmazottként dolgoztak nála. Az üzem mellett két hold földet birtokoltak. Mária a három fiú- és három lánytestvér közül másodikként született, jelenleg hárman élnek. Családja összességében közepes módúnak számított falujuk társadalmában. Szülei vallásossága nem emelkedett az átlag fölé, apja nem is járt el minden vasárnap templomba.

A gyógyítóasszony 1922. május 7-én, elmondása szerint éjfélkor született a Nógrád megyei Dorogházán. Születése 7-es dátuma és éjféli időpontja mellett – kérdés alapján – további megkülönböztető jegyként említette szűrös tekintetét: „Mikor én megszülettem, olyan szűrös vót a szemem, hogy nem tudtak szembe nézni velem.” Személyiségét, vallásosságát egyaránt sajátosan alakította, hogy elmondása szerint *kicsi kora óta mindig voltak misztikus élményei*: „...de én természetesnek vettem. Búcsúba mentem [Mátraverébély-Szentkútra] és olyan gyönyörű szépséget mutattak, meg égi dolgot, mindent”. Mint mondotta édesanyjától hét éves korában kapta első imakönyvét „Szent Vagy Uram!” címmel. Ez a kultúra, az emlékezet hagyományos szerveződéseként tartható számon, a néphit világában kiemelkedő személyiségeknél gyakran előforduló hét éves kori fordulópont vonzásaként, a néphit egyik szent számának megfelelően. Ugyanis bár tájékozódásunk szerint valóban a „Szent Vagy Uram!” című imakönyvet kaphatta, azonban ez csak két évvel később, 1931-ben jelent meg először. Hét esztendő korát transzcendens érzékelése szempontjából is kiemelkedő jelentőségűnek tartja: „Má hét éves koromba éreztem, hogy (...) az előkről (...) tudtam beszélni, sorsáról. (gy: Már a jövőjükről is?) – Persze. (...) ...mindent megmondtam. Én tetőtől talpig megmondtam mindenkiről.”

Apja a leghatározottabb szigorúsággal igyekezett elejét venni Katona Mária ezen irányultságának, és előfordult, hogy meg is verte „különlegességéért”. Viszont amikor édesanyjának beszélt látomásairól, „Ő (...) csak mosolygott, megcsókolt, oszt ment tovább. Kislányom aszongya nagyon boldog vagy”.

Kilenc éves korában életre szóló baleset, betegség éri. Otthoni játék közben elesik egy kőrakáson, és farcsonttörést szenved. A kisterenyei orvos megállapította, hogy munkaképes már többé nem lesz. Édesapja, hogy leánya számára mégis munkalehetőséget biztosítson, szatócsüzletet nyitott, melyben Mária eladóként dolgozott férjhezmeneteléig. Szülei építettek számára egy szoba-konyhás, éléskamrás és fürdőszobával ellátott lakást. „Azt mondták, hogy kis hajlékot csináltatnak nekem, kis lakást, hogy nem mehetek férjhez, mer nekem nagy baj van. kihánytam minden ételt, nem bírtam táplálkozni sokáig.”

Tízennégy-tizenhat éves kora táján látta Szűz Máriát, aki a rózsafüzér imádkozására figyelmeztette őt. Amikor ezt édesanyjának elmondta, imakönyvet kapott tőle, hogy abból imádkozza el és tanulja meg a rózsafüzér imarendjét. „Így tanultam meg a rózsafüzért, mind a hármát.” (1. kép)

Az 1940-es évek második felében, a *hasznosi búcsújáróhely* létesülésekor édesanyja mellett kivezettké a Mátrába, mennyei segítséget remélve betegségből való gyógyulásához. Ugyanezért a karancsi kegyhelyre is elvitték.

Egy dorogházi legénnyel már jegyben jár, amikor ifjúkori kedvesével, Kovács Istvánnal, a katonaságban és fogságban töltött távolléte után találkozik, és 23 évesen hozzámegy feleségül. Férje azonban két és negyed év után meghal. A gyászidő leteltével, egy év múlva újra férjhez megy, és – szemben az előzővel – második férje már nem ellenzi, hogy sorslátó készségét mások számára alkalmazzza. Ekkor költözött jelenlegi lakhelyére, amely szolgálati lakás volt, a MÁV-nál dolgozó férje révén. Az 1980-as évek végén elhunyt férjére nagyon jó emberként emlékezik, aki „még a szélnek se hagyott megfújni”. (2. kép)

Időközben újabb betegségek érik. Férjhezmenetele előtt agyhártyagyulladás kap, majd első férje halálát követően szívével betegeskedik, budapesti klinikára kerül. Ezt követően székéről esett le, akkor a „hátingerincem megcsúszott ötödik-hatodik csigolya közt. Befektettek a kórházba, deszkára. Azt mondta az orvos (...) hogy *számíjjanak rája, nem marad meg.*”

Elmondása szerint még fiatalasszony korában *mérges gombától* 13 évig volt beteg, a mentő hordozta. „Hányszor mondott le rólam az orvos. A *koszorút is gyűjtötték rám a lakók.*” A füle vérzékeny volt majd tíz évig, és idegösszeroppanással kezelték Salgótarjánban.

Az édesapja általi gyermekkori viselkedés-mintának is szerepe lehetett abban, hogy később a gyermekszülésre nem vállalkozható Karman Istvánné összesen nyolc fogadott gyermeket nevelt, fokozatosan, részben a rokonságból. A gyermekgondozással részint ő segített másokon, ugyanakkor viszont a gyerekek is segítették őt, mert „nagyon nagy beteg voltam, én nem bírtam menni, (...) a gyerekekkel kapaszkodtam”. Mint mondotta, *hasonló helyzetben volt, mint a most hozzá folyamodók*.

A hét esztendős korában érzett egyfajta beavatottsági élményét – mások sorsába látást – követően, sajátos betegségek mintegy próbatételei után, újabb, a továbbiakat meghatározó fordulópont következik az életében. Élményei szerint az égiek lényegében beavatják és képessé teszik a ráváró, kiemelkedő feladatvállalásra. Az alábbiak emlékeztetnek a hagyományos, lokális közösségekből ismert vezető személyiségek kiválasztódására, az átstrukturált modern kori körülmények deformáló hatásaitól átszűrten is. E kapcsolatokra még utalni fogunk.

Beavatásának mintegy előzményeként, elmondása szerint 1973. május hetedikén ötvenegyedik születésnapján, az addig fekvőbeteg asszony ágyánál Jézus jelent meg, és „életvizé”-t adott, amit ő megivott. Ezt követően már tudott járni.

„1975. május tizenötödikén délután három óra tizenöt perc”-kor, fülészeti kezelésről jövet Salgótarjánban, a Ferenc rendiek acélgyári templomában „beálltam egy kis imára, s ott vártak engemet, az Úrjézus előtt (a tabernákulumnál). Akkor az Úrjézusnak az emléki előtt várt engem három pap. Papi ruhába. Szentlélek Egyistenem, Égnek Ura azaz Szentatyám, és az Úrjézus. Hárman.” Tiszta fehér köntöst viseltek arany gombokkal, „gyönyörű fehér ing rajtok,” a lábukon sarut látott. Több alkalommal is kértük Karman Istvánnétól a mennyei alakok jellemzését, s a válaszok következetesen azonosak voltak.

Ezek szerint a „Szentlélek Egyistenem” két méter két centi magas, búzakék szeme körül égszínkék. Arca kerek, hátrafésült haja világos gesztenyebarna, és „egy kis szőrme [szakáll] meg bajusza is van neki. Nagy erős, mint a hatalom (...) gyönyörű szépség, kimondott erős, hatalmas termete. Szigorú nézése (...) azt nem lehet elmondani a szépséget, úgy sugárzott a szeme.”

Az Égnek Ura „száznyolcvanöt centiméter magas, világoskék szeme, nagy szép kerek szeme, kecske arca”, kicsi szája, hosszú szőke hátrafésült haja van, aranykorona a fején. Középen piros csillag, „szent fia fájdalmára, vele szembe két tigris nézett. Zömök, ügyes forgású.”

Az Úrjézus két méteres, zöld szeme körül búzakék, arca hosszúkas, homloka négyszögletes, ajka előreáll. „Az Úrjézus olyan lelki jóssággal nézett rám, olyan jóssággal. (...) az Úrjézusnak meg van, hogy le vót stuccolva, úgy is mutatta magát, úgy viselte, maj harminc éves korában meghagyta a haját”. Mindhármuknak fiatal arcuk van. „Gyönyörű szépek”, és „nagyon szépen beszélnek hozzám”.

A Szentlélek Egyisten a fő, Égnek Ura azaz Szentatyá, a helyettesítője. Erről a gyógyítási modell felvázolásakor részletesebben szólnunk. Jézust Mennyei Atyának hívja. „Azt mondta (...) mikor a kegyet megkaptam, hogy mától fogva, mer Istenkémnek hítam, (...) én neked Mennyei Atyád vagyok.”

Ez a látomásos különös entitás Karmánné számára végeredményben a Szentháromságot jelenti, amit leírásukkal együtt mutat, hogy házi szentélyében, ahol a gyógyítás történik, az „oltár” fölött fő helyen a Szentháromság faliképe látható, és viszont Karmánné szerint az egészséget lényegében az imént jellemzett szent személyek adják vissza.

Az acélgyári templomban kérte őt a három személy, hogy válasszon közülük: „Atya Fiú Szentlélek Isten szent nevébe. Melyikönket választod? – Én a Szűzanya szent Fiát, az Úrjézust, az Istenkém. – Jó gondold meg, mer nagyon sokat szenvedsz. Adunk neked gondolkodási időt egy hetet. (...) Azt mondták, nagyon sok áll előtted, úgy készül el.”

A templomban „égi manna” kapott, és ezután „má én röpiitem haza felé”. A templomból kijövén háromszori megpróbáltatás érte. Ahogy kilépett az útra, egy autó csaknem elgázolta. Másodszor egy láncaltapas erőgép ütötte el csaknem, harmadszor az induló vonat ütközői közé rántotta egy részeg ember. „Megörzött a Jóistenkém megint.”

Másnap „eljött” hozzá Jézus, szélesszájú üveget hozott, s mondta: „Mária nyisd szét a szádat!” „Életvizé”-t adott neki, letette az asztalra és elment. Majd jött megint minden nap. Egy hét múlva a templomba „várták” megint, és följajánlották, hogy válassza valamelyik szentet. Ő azonban kitartott, megismételte korábbi választását, bár figyelmeztették, hogy Jézust választva sokat fog szenvedni. „Azt mondták, majd találkozunk [ezentúl] saját lakásodon.” Elhivatást kapott, amely mellett minden „világiról” le kell mondania. „És lemondtam mindenről az emberekér.”

Égi pártfogói „elrendelték”, hogy csak fehér ruhában beszélhet velük, ezért gyógyításai, zarándoklatai alkalmával mindig így öltözik.

Étkezését is megszüntették, ezért csak „vékony ételeket”, tejberizst, tojásos túrót, levest és hasonlókat eszik, húst egyáltalán nem. A Szentlélekistene azt „mondta”, hogy *ő már égileg van „berendezve”, nem földileg.*

Kiválasztását követően *kilenc hónapig rendkívüli módon fájt a karja.* Házuk udvarán Jézus „megszóliottta”: *„A Szentlélek Istene adta ezt rád, ezzel a karral betegeket gyógyítasz.”* Az 1975. évi gyógyulását hozó elhivatását követően, ismerőseivel időnként följárta imaórát tartani a közeli Karancs-hegy búcsújáró kápolnájához. Imaórák alkalmával karfájása megszűnt.

Ezután születésnapján – 1976. május 7. – *túlvilági utazásra „vitték” őt,* megmutatták neki a „gyehennát” azaz a poklot, a tisztítótüzet és a mennyországot is. *Fehér létrán vitt föl az útja,* és láthatat-ahogy vizsgálják a lelkeket.

A gyógyítást, mint mondotta, valójában nem ő, hanem *égi pártfogói* végzik, ő csak besegít, „mint egy asszisztens”. Az 1975. évi elhivatását követően őt esztendeig Jézus gyógyított, majd ezt átvette az „Égnek Ura”. 1981 úrnapiján a Karancson, a remete-kunyhó előtt találkozik a „Szentlélek Egyistenem”-el, aki „gyönyörű fiatalként” jelent meg, fekete papi ruhában, hátraférsült hajjal, és a következőket mondta: *„Mária, a Szentlélek Egyistened vagyok. Mától fogva az enyém vagy, Jézus az én szent fiam. És kiválasztottalak még anyád méhében úgy, ahogy még senkit az élők közül.”* Mély álmot adva rá, megmutatta, hogy a Karancs-hegy fölött van „lakosztálya”. *„De ekkor elragadtatás vót rajtam, nem, szóval nem vótam itt mindég. Mind aki elalszik mélyen, oszt vittek. Fogták a kezem, oszt vittek föl.”* A Szentlélekegyistene búcsúzásakor „mint a madár” emelkedett föl, megjelenése helyét zöld fű jelezte. Ebben, a somosi-asszony kiválasztottsági tudatát jól tükröző csodás élménysorban, végsősoron a Szűz Máriával való szerepazonosság is látszik, amelyről majd további adatok szólnak. E csodás jelentéssel a Szentlélekegyistene is bekapcsolódik a gyógyításba, és azt az Égnek Urával közösen végzi.

A „somosi asszony” elhivatásával és gyógyító gyakorlatával kapcsolatban fölmerül a kényszer motívuma is. Naplójának egy részlete szerint, „ha Mária néni nem végezn[e sic!] azt, amit az égiek mondanak, akkor hosszú betegséget kapna, vagy halált.”

Férje az 1975. évi történekek hatására orvossal megvizsgáltatta „Mária nénit”, akinél azonban ez is az égi kiválasztás és elhivatás folyamatába illeszkedett: Azt mondta az egyik idős orvos Salgótarjánban, „haggyatok [neki] békét, mert Salgótarján közelibe Mária nevű asszony, ő lesz az, ő látja, akinek a Szentlélek Istene megjelenik, ő az. *Ami meg nem történt, amióta a világ fennáll.* Ne bántások! El akartak vinni, természetesen.” Elmondása szerint egy favágó az erdőn, favágótkén talált egy *égi levelet,* s már abban ott volt jövődölésképpen a Salgótarján melletti „Mária nevű asszony” neve. E levél az idős orvos dédanyjának a padlásán „volt”.

A fentiekben túl naplója is tartalmazza elhivatásának, feladatvállalásának kiemelkedő jelentőségét: „Mária néni [sic!] múlik az egész világ sorsa”.

Gyógyítóvá válása óta látomásos kapcsolata szinte állandósult égi kiválasztóival. Általában ők jelennek meg nála, de elmondása szerint tizenkilenc alkalommal elragadtatása is volt. Betegeinek tömeges jelentkezése óta – 1990-től – elragadtatásai abbamaradtak.

Túlvilági látomásai antropomorf képet tükröznek. Elmondása szerint az isteni személyek az emberi szokással azonos módon „tárgyalnak” a földi dolgokról. Egyik élményében Szűz Mária, népe érdekében, még ellenkezett is a Szentlélekistennel. 1981. évi jelenésekor „...Szentlélek-istenemnek adtam székét”, hogy le tudjon ülni a karancsi kápolnában. Hasznosi zárandoklata alkalmával szintén Ő „ült” egy széken, amit üresnek gondolván el akartak vinni, mire „Szentlélek-istenkém olyat ugrott a székről, de visszaült aztán”, mikor Karmanné kérte, hogy hagyják ott. Ég és föld hasonlóságára vonatkozó adalék egyik saját énekének első sora: *„Zúglatok csak harangok égen és földön.”* Másfelől viszont egyik elragadtatásakor az égből a földre nézván azt látta, hogy fiatalok „bikinibe táncolnak, sötét [azaz kislányú] lámpa mellett”, és mikor a poklot mutatták neki, ugyanezt látta, ami azt jelentette számára, hogy „megnyílt a sátán kapuja”. A sátánt szintén emberi alakban „csinos gyermek”-nek látta egyszer saját lakásában is, és akkor az odaérkező Szentlélekegyistene is emberi módon reagált rá, mondván „űnj el!”

Szűz Mária gyakran a gyógyításhoz kapcsolódva jelenik meg. Haja hosszú aranyhátra, amit olykor egészen fölcsavarva, máskor leeresztve hord. Pici szája, kis arca, domború homloka és rövid dereka van, „gyönyörű szépség”. A szentek a gyógyításban nem vesznek részt, de időnként megjelentek már neki többen, így Szent Anna, Szt. József, vagy éppen Szt. Alajos. 1993. Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepén karancsi zárandoklatakor Szent István „szépen beszélt” hozzá.

Szagrális kommunikációjának gyakori alkalma az éjszakai nyugalom ideje. Az utóbbi két évben azonban e gyakorlat a megnőtt keresettség, túlterheltség következtében megritkult.

A rászorulóknak fogadására a lakása háziszentélyébe „érkező” égiek jelenlétét folyamatosan érzékeli. Látja ahogy elhelyezkednek, és ahogy – vele interaktív viszonyban – levezetik a gyógyítást. A nála lévő beteget mozgásában irányítja, nehogy ott lévő pártfogójába ütközzék. Karancs-hegyi zárandoklásakor minden alkalommal látja, ahogy az út egyik kanyarulatánál a Szentlélekgyistene várja őt, ahonnan „együtt mentünk föl a kápolnába”. Egy ilyen alkalommal tolmácsolta nekünk, a „Szentlélekgyistene” kéréseként, hogy fényképezzük le (3. kép). E sajátos túlvilági érzékelései során van, hogy erről való közvetítése szinkron jellegűvé válik, és az égiek tolmácsolásából „Mária néni” hangja mintegy égi hanggá azonosul, azaz általa maguk az égiek szólnak: „A Szentlélekistenkém ideáll, igen, azt mondja felemeli a drága szent kezét, Atya Fiú Szentlélek Egyisten szent nevébe megáldalak titeket! (...) És ne féljetek, bátrak legyetek, veletek leszek. Szentlélekistenem nyilatkozik.” Mászor mennyei szövegeket, próféciákat tolmácsol, és egyáltalán lényegében minden közösség előtti megnyilvánulása az általa folyamatosan „érezkelt” égi valóság közvetítése a körülötte lévők számára. Ezen értékelés kereteibe beletartozik, hogy még az egyes zárandoklatok időpontjait is az égiek jelölik ki. Ezek alapján a „somosi asszony” égiekhez fűződő viszonya – elragadtatásain kívül – tekinthető a megszállottság egyfajta különös eseteként, ahol az égiek többnyire *nem belé*, hanem *hozzá* költöznek.

Fölfogása szerint a vallásos ábrázolásokhoz kötődnek, „ott vannak” maguk az ábrázolt alakok is. A karancsi és a hasznosi kegyhelyen egyaránt tapasztaltuk, ahogy az összes képet, szobrot végiglátogatta és az ábrázolt szentek mindegyikével élőként elbeszélgetett, simogatta őket, érintkezett velük. Az 1993. év Szt. István (aug. 20.) és Szt. Mihály (szept. 29.) napi hasznosi útján, a megkötözött kezű Jézus szobránál egyaránt azt látta, hogy „vért könnyezett az Úrjézus”. Utóbb az összes szobornál tapasztalta ezt. Máskor Jézus a szoborban azt kérte Karmannétól, hogy őt – vagyis az ábrázolást – vitesse vissza a régi kápolnabeli helyére, mert kívül nem jó helyen van.

Az egyházi év ünnepei is inspiráló hatással vannak látomásaira. Naplója szerint „1987. ápr. 12. virág vasárnap látom az Úr Jézust számaron jött és leszáll a számarról Szent Lélek Egy Élő Isten várta és néztek a föld felé mind a ketten és pálma ág volt a kezében az Úr Jézusnak.” (4.-5. kép)

Látomásainak egy része chiliastikus vonatkozásokkal függ össze, amelyekről később külön szólnunk.

A „somosi asszony” képzetei és gyógyítóvá válásához vezető életútja szinte minden főbb pontján többé-kevésbé hagyományos mintákba ágyazódik, párhuzamait megtaláljuk a magyar néphit, népi vallásosság kiemelkedő egyéniségeinél. Ennek ellenére, elmondása szerint más gyógyító specialistát nem ismert, és a múlt század második felében a szülőfalujában működött „dorogházi tudósasszony”-ról¹⁰ sem hallott. Születésének hangsúlyozott éjfél-i időpontja és a kezdetűl föltűnő szűrő tekintet a különleges születési attribútumaiként egybe vág a gyógyításra vonatkozó néphittel. 10/a Gyermekkori misztikus élményei kapcsolatba hozhatók az igen sok ponton hasonló jelenségekört képviselő ősi javas ember Megyesi József „harmadfél éves kori” érzékelésével. Mindketten már kisgyermek korban részesítésé válnak a transzcendens világ megnyilvánulásának, illetve fontosnak vélik e lépcsőfok számoltartását.

Karmanné kiemelte a hét éves korában észlelt sorslátó készségét. A hagyományos társadalmakban, az égi erők és a földi szükségletek közti mediátori szerepet betöltő természetfeletti erejű személyeknél, így a magyar népi hitvilág táltosánál, halottlátójánál és szentembereinél szintén több esetben előfordult, hogy a hét éves kor a későbbi tevékenységükre utal, és kiemelkedő jelentőséggel bír. Továbbá megtalálható e sajátosság helyenként a hagiográfiai irodalomban, ponyvanyomtatványokon, sőt a lőrcinci (v. Nógrád ma Heves m.) halottlátó révén ismerjük párhuzamát a jelenben is.

Tizennégy-tizenhat éves kori rózsafüzéres Mária-látomásához hasonló élmény érte a jászladányi szentember Orosz Istvánt tizenhetedik évében, csak egészen drámai körülmények között. Mindenesetre mindkettejüknél az ájtatos rózsafüzérezést serkentette Szűz Mária csodás „megjelenése”. Tipikus motívum ez a Mária-látomások sorában, mint ahogy az egyik leghíresebb és a kultusz részévé vált Fatimai jelenésekben – Portugália, 1917. év – is Mária többször a rózsafüzér naponkénti végzését kívánta a pásztor gyerekektől. Mintaadó lehetett a másik leghíresebb jelenés, a lourdes-i is – Franciaország, 1858. év – amelyben Szűz Mária szintén tizennégy esztendősné lánynak – Bernadett – jelent meg.

A „somosi asszony” beavatása, tudományszerzése többrétűen és széleskörűen illeszkedik a tradicionális jelenségek sorába. Az őt beavató égi lények jelenése „Jézus”-hoz máskor „Jézus emléki”-hez vagyis az Oltáriszentség(tartó)-hez kötődően a templomban, szélsőséges megnyilvánulása a népi val-

lásosság történeti és recens sajátosságának, amikor Krisztus testeként az ostyá különböző formájú megelevenedését érzékelik.¹⁴ Az égiek megjelenésekor – a verbalitás szintjén – a külsejükre, külső leírásukra koncentráció is hagyományos motívumnak tekinthető, miként a halottlátók is rendre elmondták a megjelenő halott külsejét, és más szentemberek is általában hangsúlyt helyeznek a külső jegyekre.¹⁵

A tudományszerzés isteni eredeztetése a táltosok, halottlátók, népi gyógyítók körében általános jelenség.¹⁶ Az Alföld leghíresebb halottlátó-gyógyító embere, a csépai Mészáros Mihály tudományát magától Jézus Krisztustól nyerte. A Szeged-alsótanyai Engi Tüdő Vince gyógyító erejét Szűz Máriától kapta. Az ősi Megyesi József egyszer aratás idején „valami fényt” látott, és attól kezdve gyógyított. A Szeged-fehértói gyógyítóember Dóczi István tudásának eredetét, forrását az őrangyalok adták, akik éjjeli álmában megmondták, hogy „így meg így gyógyíjji”. Egy baranyai füvesembernek, Dallos Laci Ferdinándnak álmába egy fehér ruhás alak jelent meg és szólította föl füvekkel történő gyógyításra, a tápéi gyógyító Miklós Janó Istvánt alvásából fölébresztve „egy ősz öreg ember áldotta meg nagy tudományal. A náluk később, századunk közepén működött szőregi (Csongrád, v. Torontál m.) halottlátó-gyógyító Vidács Mihálynak is valószínűleg maga az Atyaisten – egy fehér lepelbe öltözött körszakállas férfi – adta gyógyító tehetségét. Nála még az elhivatáskori karfájás motívuma is megvan, a templomban ő is látomást élt át, Jézus jelent meg két tanítványával. Mindezt beavatottságaként értelmezte ő is, hogy ez „annak a jele, hogy összeköttetésbe vagyok vele. Először álomban, aztán nappal is összekapcsoltak engem.” Gyógyítóasszonyunk égi mannájához hasonlóan, mikor Vidács Mihály halott édesanyjával „találkozott”, az anya is „mennyei eledelt” vett magához, hogy megerősödjék. A „somosi asszony” Jézustól kapott életvize, amely majd gyógyítási elképzeléseiben is fontos szerepet kap, Vidács Mihály látomásaiban is megjelenik. Meghalt kislánya és társai „élet vízzel” oltották szomjukat.¹⁷

A kiemelkedő egyéniségek esetében gyakran nagy betegséggel és túlvilági jelenéssel, utazással jár beavatásuk, és ilyen motívumokat a középkori látomásirodalomban, barokk és népies irodalomban is találunk.¹⁸ A „somosi asszony”-nál ilyen betegségnek karfájása és a később részletezendő mély álma tekinthető, de farcsontbaja, gombamérgezése és fülvérzése is idetartozik, amennyiben a beavatása egyfelől e betegségekből a gyógyulásba történő átmenetnek tekinthető, majdani gyógyító tevékenységének fizikai feltételeként. S e betegségek a szakirodalombeliekhez hasonlóan olyan mértékűek voltak, hogy „a koszorút is gyűjtötték rám a lakók”. A novaji halottlátóhoz vagy a csépai Mészáros Mihályhoz egészen hasonlóan ő is végigjárta a túlvilági tartományait, a fehér létrán fölvívó útja pedig elterjedt, különböző népek kultúrájában megtalálható mitológemára emlékeztet, és ilyen funkcióval a létra a sámán- és táltosfá egyik változata.¹⁹

Az acélgyári templombeli első jelenését követő háromszori megpróbáltatásának sokféle népi párhuzama közül leginkább talán a gyógyító „Tápai Pista” esete kapcsolható ide a múlt századból, aki az öt álmából felkeltő ősz öreg embőr harmadik hívása után kapja meg tudományát.²⁰

A „somosi asszony”-nak még anyja méhében „történt”, az egész világon élők körében első számú kiválasztottsága – későbbi adatainkkal – a Szűz Máriával való szerepazonosság érzését tükrözi. Az ilyen favorizáló önértékelése összefüggésbe hozható azon hagyományos hiedelemmel, mely szerint a tudósok, táltosok, rontók vagy gyógyítók ereje-hatalma nem egyforma, és gyógyítani csak az erősebb hatalmú tud.²¹ E hiedelem működésére utal hogy a lőrinci tudósasszony többeket irányított tovább a „somogyi asszony”-hoz, másrészt gyógyításai között adatoltunk már – e hiedelemkörben történő mozgását dokumentálva – rontásos eredetűnek minősített betegséget. Kiválasztottságának a működési idejét megelőző visszarendeztetése pedig hasonló az ősi Megyesi József fölfogásához, aki tudományát szintén még „fogantatása előtt” nyerte Istentől.²²

E motívum előképe látható Jeremiás próféta elhivatásában, akihez szintén az Úr szólott, és hasonlólt mondott, mint amiről Karmanné is beszélt. „Mielőtt megalkottalak anyád méhében már ismertelek, mielőtt megszületnél volna, fölszenteltek, és prófétául rendelték a nemzetek javára.” (Jár 1,4-5) Másfelől önértékelése igen hasonló a jászladányi szentember Orosz Istvánnéhoz, aki magát, ha nem is Máriához, de az ájtatos nép édesatyjaként Mózeshez hasonlított, és akinek „becses” neve „nagy költő”-ként úgy ragyog éneklésükben, „mint a szövetben a drága gyöngyök”. Akinek szava „angyalcsengő” és kegyes”, illetve aki „mint egy mennyei angyal” ajánlotta fel a népet az égiek oltalmába.²³ Hasonlatos a hasznosi Csépe Klára látomásaiból kicsendülő önértékelése, akinek Szűz Mária azt „mondta” hogy bejárta az egész világot, de csak őt találta tisztaszívűnek. Máskor két angyal tartott koronát fölötte, és közölték, hogy meg van koronázva, az égiek előtt, ő szent.²⁴ Itt még a „somosi

asszony”-éhoz hasonlóan Máriával való szerepazonosságra, a Szűz Anya égi megkoronázásának analógiájára is gondolhatunk.

Gyógyítóasszonyunk kiválasztottságának kijelentésekor részint egyik vizsgálóorvosa jövődölést tartalmazó „égi levelére” hivatkozott. E motívumnak a hagyományba való beágyazottságára vonatkozóan megjegyezzük, hogy a vallásos ponyvairodalomban többféle „égi levél” is elterjedt, így például a románból fordított „Szent levél” vagy az olyannyira népszerű, több kiadást megért Szent Mihály levele, mely szintén úgy „találatott”, mint a „Mária néni”-ről „szóló” jövődölés. Egi levelek majd még Karmanné további műföködek is jelentőséget kapnak.

Táplálkozásának égi befolyásolására, szervezete égi berendezettségére, Csépe Klárától ismerünk idekapcsolódó vonatkozást. Neki Jézus egy látomásában azt mondta, hogy azon naptól kezdve semmi ededet ne vegyen magához, csak a Szentosztyát. Általánosabb szinten a „somosi asszony” e fölfogása illeszkedik a népi táplálkozás rendjéhez, főként a nagybőjti táplálkozáshoz – palócok negyvenölése –, amikor az égiekre koncentráció és az étkezés szegényes, sovány jellege közti összefüggés nyilvánvaló. Az égiekkel történő találkozáshoz – s így a betegekhez is – történő fehér ruhába öltözés, az égi rendelet-jelleg mellett világos párhuzama a papság liturgikus öltözékének.

Látomásai terén az a mennyei elragadtatása, amikor fehér létrán fölérve láthatta, ahogy vizsgálják a lelkeket, kapcsolatba állítható a FÉL Edit által vizsgált Czibor Istvánné Cseh Julianna egyik látomásával. Őt a mennyországba érve Jézus a mennyei Atyához vezette, aki nagy könyvében megmutatta a megbocsátható és a meg nem bocsátott bűnöket. De tipológiai alapon párhuzamba vonható a bibliai Jákobbal is, aki látomások és álmok révén szintén állandó kapcsolatban volt Istennel, és akinek szintén megjelent az eget a földdel összekötő létra, melyen keresztül Isten szólt hozzá, és szintén küldetésre hívta el őt. A „somosi asszony” számára főként az éjszakai nyugalom ideje volt az, amikor szakrális kommunikációját hosszabban folytathatta, miként a századfordulón a pilinyi (Nógrád m.) Kővágó Bokra is a hozzáérkező lelekkel éjjeleken beszélgetett. Gyógyítóasszonyunkkal analóg módon Orosházán is az Istent ismerik a betegségek hatásos orvoslójaként, és ami lényeges, ők is három védő-gyógyító hatalmasságként. Ráolvasásaikban azért külön hívják segítségül a Szentháromság egyik vagy mindhárma személyét. Tápén a járni tanuló, de elindulni nem merő kisgyereken hasonló fölfogással segítettek: „Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevébe induj!”

Az eddigiekben a néphit és népi vallásosság kiemelkedő egyéniségeinek többféle rétegére – táltos, halottlító, szentember, jvas és annak különböző specialistái – egyaránt utaltunk. Külön is szólnunk arról az értelmezési lehetőségről, hogy a „somosi asszony” életútja megfeleltethető a magyar táltos alakjának, a táltossá válás jónéhány tipikus vonásával.

Ilyen nála is meglévő vonás, hogy a táltos-jelölt hivatása felsőbb rendelés, már ilyenként születik. Szinte mintha Karman Istvánnét hallanánk a debreceni táltos, Balási Erzsébet 1725. évi vallomásakor, aki szerint a leendő táltost „az Isten anyja méhében úgy formálja”. Ő is a közönséges gyermekektől eltérő módon viselkedett, patológikus tünetek jelentkeztek rajta, látomásokat élt át olyannyira, hogy azt hitte, az a természetes. E tünetek további fokozódásával hét éves korától már mások sorsát is látja. A táltos képbe illeszve is értelmezhető apja viszonyulása, aki hét esztendő leányának e kiválasztását, „különlegességét” mindenképpen igyekezett megakadályozni, még verés útján is. A táltossá válni nem engedett jelölt eseteként tekinthető a kilenc éves kori megnyomorodása, farcsonttörése apja udvarbéli kórakásain, és ily módon szemlélhető a Rima menti, sántává lett Boda Károly párhuzamaként, vagy akár az ellenálló sámánjelölt megnyomorítására is gondolhatunk a rokon népek köréből. Az 1975-ben és az 1980–1981-ben vele történtek – életvázétól, égi mannától gyógyulás, látomásos és mély álom melletti elhivatás, majd a „segítő-szellemeknek” egymást váltása, elragadtatásai – tekinthetők a gyermekkori megakadályozott és „sikertelen” elhívás második, immár sikeres – önmagában is kettős – lépcsőjének. Egyben utalunk a vizsgált palócöldi térségben az elragadtatás révülés értelmű jelentésére. A történetet kétféle beavatásként értelmezve, az újabb és újabb betegségei tekinthetők a sámánizmusból ismert ama jellegzetesség elhúzódó szakaszának, hogy a szellemek az erre ítélt minden lehetséges kínzásnak alávetik. Nála is érvényesül a tudományszerzés módjának DIÓSZEGI Vilmos által kimutatott passzív etnikus sajátossága. További tipikus jellemzője, hogy – amint még látni fogjuk – természetfeletti gyógyító ereje nem őbenne magában, hanem az őt kiválasztó „segítő szellemekben” van, akik a „rendelkezésére” állnak. Ők „szik ki” a betegségeket, ők sugalmazzák vagy esetében szájába is adják a válaszokat mindazokra a gyakran ki se mondott, meg se várt kérdésekre, amelyekkel tisztelői és „ügyfelei” hozzá fordulnak. A „szellemek” nélkül, akárcsak a táltos illetve a sámán, ő is erőtlén. A „somosi asszony” éltrendjében a tejtermékek és a tojás kialakult hang-

súlya is összefüggést mutat a táltos táplálkozásával. Ezek mellett a táltos tevékenységi körének is általában egyik jellemzője a gyógyítás.³⁸

Ezen értelmezési lehetőséghez ugyanakkor hozzátartozik e hiedelemréteg római katolikus vallásba nőtt, beleolvadt jellege. Ennek megfelelően a megjelenő természetfeletti lények nem ló vagy bika alakjában, hanem a kereszténységnek megfelelő módon jelennek meg. Segítő-szellemi szintén módosultak, a kereszténység legfőbb kultikus lénye(i)ként vesznek részt gyógyító tevékenységében. A valóság összetettségéhez tartozik, hogy a táltoshoz kapcsolódó hiedelmek egy része a garabonciás, tudós és halottlátó alakjánál is megtalálható. Ezenkívül a keresztény hitvilág domináns jellegét már fölváztuk.

A táltos-hiedelemkör és a „s mosi-asszony” által képviselt jelenségkör közötti összefüggés megállapítását nemcsak a hagyományos paraszti kultúrához való viszonya szempontjából tartjuk szükségesnek. Fontos azért is, mert ez gyógyító gyakorlatának leíró értelmezésekor több vonatkozásban magyarázatként szolgálhat, olyan sajátosságok esetében, amelyek egyébként érthetetlenek maradnának. Így például, amint majd a továbbiakban is látható lesz a Szentháromsághoz fűződő viszonyában jellegzetes, hogy egyrészt az három önálló lényként jelenik meg, másrészt az élete szinte minden megnyilvánulásában segédkező-segítő-kisegítő szerepet látnak el oly módon, hogy mintegy öhozza alkalmazkodnak. E sajátosságok a táltos-hiedelemkör alapján – beágyazván egész tevékenységi körének értelmezésébe –, mintegy helyükre kerülnek és értelmezhetővé válnak.

Végül a hagyományos mintákhoz való viszony terén még a biológiai, szociális vonásokra utalunk. Gyenge, heteges testalkatával a „s mosi asszony” a szakirodalomból ismert kiemelkedő egyéniségek többségéhez tartozik. Azon jellemzői, hogy idősebb korban – 53 évesen – vált gyógyítóvá, hogy gyermektelenként, de férjezettként, hogy származása és jelen gazdasági módossága szerény közepes-ként értékelhető, hogy római katolikus, hogy elemi iskolát végzett, nem különösek az irodalmi – egyébként nem egységes – adatok tükrében. A csersegtomaji jvas Vak Lina révén még gyógyítóasszonyunk fogadott gyermekek tartására is találunk párhuzamot.

A „s mosi asszony” különböző képességei

Égi pártfogói Karmannét gyógyító tevékenységre „választották ki”, a neki küldött levelek 30 és egyéb adataink szerint azonban a hozzá folyamodók jelentős része egyéb szükséghelyzetben is igényli a segítségét. Résztvevő megfigyeléseink során előfordult, hogy kifejezetten, mint sorslátót illetve jósnőt, halottlátót vagy lelkigondozót, -tanácsadót keresték föl. Többnyire azonban e készségei gyógyító tevékenységével összefüggésben jelentkeznek, sok esetben annak hatékonyságát segítően. E tehetségeit is lényegében égi pártfogóinak működéseként tartja számon.

Halottlátóként „tud” beszélni a túlvilágra kerültekkel, akik „járnak” hozzá. Ha Szentlélekistenre „érkezik”, „kiparancsolja” a lelkeket. A halottak lebegnek, el vannak változva, egymással sivalkodnak. Üveg ajtón nem tudnak bejönni, faajtó, fal nem akadály. Karmanné korábban elhunyt testvére is „volt” már nála. Naplója szerint: „1982. okt. 1-én 5 óra 35 perckor személyesen fent volt Mária [Karmanné] és úgy látta a meghalt édesanyját hófehér arccal nagy fényességben megcsókolgatta 3-szor (...) mondta az édesanyja Máriának engedelmeskedjél az Egy Élő Istenednek mert el veszünk élők és holtak.” A halottakról általában nem beszél, mert égi „pártfogói” szerint nem szabad – „legalábbis egyenlőre” – ezzel foglalkoznia, csak a gyógyítással, amely önmagában is túlterhelést jelentő feladat. A gyógyulást segítő – a „páciensek” hitét fokozva – azért olykor beszél halottaikról. Például egy először jött madarasi (Bács-Kiskun m.) asszonynak mindjárt fogadásakor előljáróban megmondta, hogy meghalt a fia és emiatt nem múló, nagy bánata van. Magavezette zárandok'atai alkalmával az öt követő száz-kétszáz fős sokaság előtt, égi üzenetként, apokaliptikus keretbe ágyazottan beszél a halottakról, különös aktualitással. Eszerint a közeli jövőben először „...a túlvilágról jön két nő és egy férfi [saját hozzátartozói!]. Ezek má meghaltak ugye (...) jönnek vissza. Utána egy hónapra, akinek szerettei vannak, hogy van hova jönni, támadás, föltámadás is lesz (...). Azt mondja a *Szentlélekistenem*.” 1993. szeptember 14-én, születőfaluja búcsúnapján, a mintegy száz követőjével együtt megtett dorogházi zárandoklatán a közellevők hallották, amint magában mondogatta: „ne tekintgess, nem tekintetek”. Kérdésre elmondta, a Szentatyja utasította, hogy az ott is végzett gyógyításra figyeljen, és ne a hozzátartozóik mellett „megjelen” halottakra tekintgessen.

A somosi asszony, tevékenysége alapján nagyrészt *vallási vezetőként* illetve *népi prófétaként* értelmezhető. Ilyenként sajátos értelemben Isten tolmácsa, isteni küldetése tudatában, látnoki észlelési-

vel az „égi akaratot” közvetíti a köré csoportosulóknak. Karancs-hegyi próféciáinak sorában például 1993. pünkösdjén, előbb interaktív módon égre emelt kommunikatív tekintettel állott (6-7. kép), majd közönségéhez fordulva mondta: „Szentlélekistenem asszonya hozzátok szól. Vagyis, az egész világhoz. Ne ijedjete meg asszonya, közeleg felénk (...) égi jelenet (...) ez nem a világ végi, hanem ez egy égi jelenet lesz, megpróbáltatás sajnos, mit csináljunk. (...) Akkor [Szentlélekistenét] mindenki megnézheti, és azt mondja le lehet fényképezni. Szentlélekistenemet senki nem látta, de ő lesz legelő. Két méter két centis, az Égnek Ura száznyolcvanöt centis, az Úrjézus kétméteres. És a Szűzanyám százhatvanöt centiméter magas. Ezt mindenki lássa egy óra hosszaig. Két óra hosszaig morajlik a föld, csattog, villámlik, eső nem lesz. És besötétedik a föld, tizenöt percig. (...) Nyugodtan legyetek, nem a világvége és kész. De ennek meg kell lenni, mer baj van. Köszönöm szépen.”

Emellett Karmanné prófétai módon, visszatérően ígéri és ébren tartja a Messiás újra eljövetelének reményét. Azonban ezt a keresztény világképhez képest sajátosan a karácsonyi kisdedhez hasonlóan ismét gyermekszületésként jöendőli. E jöendőlését jelentőségelti misztikum lengi át, és ez irányú „transzcendens ismeretét” az őt felkeresők – a hozzá vonzódás intenzitása szerinti – különböző körök között különféle mértékben osztja meg. A zarándoklatain résztvevőknek elhivatása óta beszél erről. A körülményekkel kapcsolatban a konkrétság különböző szintjein mozog. Jézus anyjára vonatkozóan olykor annyit mondott, hogy „a Kiszjúzuka a Magyar Földön fog megszületni és világra szól”. Máskor ezt a Karancs környékére lokalizálja, és egyik zarándoklatán azt is tudatta, hogy a Jézust újra megszüülő anyja a körülben van, és majd tizenkét hónapi terhességet követően szüli újra meg a Messiást. időnként azt is megemlítette, hogy „az asszonka má nem fiatal, egy idős néni”. Belsőbb körben még tovább pontosította: hatvannégy évesen fog szülni, miközben „égi utasításra” saját valódi életkorát titokban tartotta. A kis Jézus újra eljövetelét szinte elhivatása óta aktuálisnak tartja, a közelmúltban pedig konkrét időpontot mondott: a születés időpontja 1993. május 7. éjféli, a keresztelő pedig pünkösd napja. Helyszíné a Karancs-hegyi, mennyei segítői által „égivé nyilvánított” kegykápolna. Aki ekkor megérinti Jézus pólyáját, „meggyógyul”. Háziistentéjében hűsvét táján elhelyezte a kis Jézus csceszemő-kelengyét, melyet többen csókolgattak, és legközelebbi híveinek saját köntösét is széttárta, látni engedvén „előrehaladott állapotát”. Karmanné e mentalitásának alapja az 1975. évi elhivatásig nyúlik vissza, amikor templomból történő távozáskor

Szentlélekgyistene még „megszóltotta”: „... fordulj vissza! Gyermeked fog születni asszonya, aki világ megváltója, Jákob lesz a neve”. *Ezután a templomban „eldőt”, sokára tért magához, és akkor „esett” teherbe.* A születendő gyermek nevét később az „égiek módosítására” Krisztiánnak mondta. Naplóbejegyzése szerint „ha a gyermek megszületik azonnal új világ lesz. Mérgeskígyó sáska járás lesz olyan bogarak ami az égből jön és vér csöpög belőle nem szabad megfogni azonnali halált okoz, be kell ásní a földbe ha találunk ilyet.” Az 1993. május 7-i születés elmaradt, „az égiek másképp rendelték el. (...) majd várni kell még egy kicsit”. Ugyanez év Szent Mihály napon (szept. 29.) a hasznosi zarándoklatán megjelenteknek elmondta, hogy mostmár az égiek nem engedik búcsújáró helyekre, csak „ha a kis Jézuska megszület. Má pedig nemsoká itt lesz, vagyis azt mondja, hogy ebből az évből má nem megy ki. De decemberbe nem lesz, a biztos, azt mondja Szentlélekgyistenem. (...) Csak az édesanyja, aki szüeti, a szája lesz, semmi több. Haja, szeme, arca, mindenje a jóságos Szentlélekgyistenemre hasonlít. Mer tőle kapta az asszonyka. (...) Hozza a földre a nagy örömet és boldogságot és az igazságot. Nagyonszépen köszönöm.”

Karmanné keresztény alapon álló, ugyanakkor egyfajta sajátos, konkrét helyzethez-igazodó erkölcsi- és képvisel a hozzá forduló körében. Mindezt közvetlenül, transzcendens interakciója szerint megéltén valósítja meg, nem valamilyen elméleti megfontolás vagy élethetapaszlatok eredményeként. Megfigyelhető volt, amikor egy családi válsággal küzdő asszony tanácsot kért, hogy szabad-e elválnia a férjétől vagy továbbra is tűrjön, és maradjon a férjével. E kéréssel Karmanné a házi oltára felé, égi pártfogóihoz fordult: „Szentatyám, bocsánatot kérek, Szentlélekistenem. Ez az asszonyka tudni akarja (...) hogy a férjével maradjon továbbra is, vagy elváljon tőle, hogy ez nem élet, asszonya”. Szentlélekistenem azt „válaszolta”, hogy rossz most, de még rosszabb lenne egyedül. Egy másik krízishelyzetben az általános iskolai végzettségű, huszonnyolc éves salgótarjáni férj immár nyíltan párkapcsolatot folytatott egy tizenhét éves középiskolás lánnyal. Problémájukra Karmanné úgy reagált, hogyha a feleségét házastársul fogadni jó volt, akkor titokban kellett volna szeretnie a leányt, és nem nyilvánosságra hozva, amibe felesége belebetegedett. „Mer ha ő megtanulta a kislányba magát, ha szeretete, a szeretet nagyon nagy dolog. Még az égiek is a szeretetre vágnak. (...) És szépen, megértően kéne elvální, ha el akarsz.” A somosi asszony tehát adott helyzetben megengedhető megoldásnak tartja a

házaságon kívüli párkapcsolatot, és a válást sem utasítja el egyértelműen, miként a katolikus egyház. Megintcsak sajátos módon, egy ötven év körüli, tataházi (Bács-Kiskun m.) férfi káromkodós rossz szokásáról azt tartotta, hogy az megbocsátható bűn. Ezzel szemben az a súlyos bűn, ha valaki az öltözködésért megy templomba, vagy színlelt ájtatoskodása közben más presztízs-javain, anyagi gazdagságán jár az esze.

Prófétai szerepében nemritkán kifejezetten, mint tanító lép föl, és hirdeti például, hogy a betegségek ellenére, de még az elragadtatott mennyei boldogság saját tapasztalata mellett is „az életből arany kincs egy perc is”. Tanítását jobbra a neki „megjelenő” természetfeletti lényekkel folytatott kommunikációjából meríti. (8-9. kép) Több éve a Szűz Anya jelenésben „történet” utasítására, a hozzá jövő népek azt közvetíti, hogy mindenki fehér rózsafüzért vegyen magának, mert Szűz Máriának az a legkedvesebb. E felhívás hatékonyságát több esetben magunk tapasztaltuk.

Lelkigondozói feladatvállalása során volt, hogy elvált öngyilkos-jelöltet vezetett vissza kiegyensúlyozott életvitelhez oly módon is, hogy segítette egymásra találni egy betegsége miatt elhagyott és nála meggyógyult asszonnyal. „Két seb ugye egyre talál. És itt má huszonegy vót ilyen. Mer számolom, akik összegyűttek.”

Mint *tudós*, általában racionális úton szerezhető ismeretek nélkül, rendkívüli, természetfeletti tekintet módon ismeri föl a valóság tényeit és összefüggéseit. Így például meg tudja mondani, mi történt pácienseivel hozzáérkezésük előtt. Az egyik sorra kerülő beteget így fogadta: „hozd be a szegfűt, amit elhagyítottál!” A sírvafakadt nő, mivel a gyógyítóasszony csak, lehetőleg fehér virágnak örül ajándékként (10. kép), ilyet vásárolt, de útközben összetörődött, és ezért be sem hozta a lakásba. Ezügyben jelezte Karmanné, hogy tud a virágról, és ha ideszánta, törődött is be kell hozni. Mászor egy asszonyt elutasított, mondván, „te kíváncsiskodni gyűtté ide, fogd a virágodat, lenn a férjed vár az autóbba, menj Isten hírével”. Képes volt már *elveszett dolgok* megtalálására is, mint mondta, „égi útmutatással”. Egy alkalommal elveszett – elszökött – falubeli gyerek hollétét mondta meg a segítséget kérő hozzátartozóknak. Egy herencsnéyi (Nógrád m.) asszony eltűnt baromfija után érdeklődött, és Karmanné útmutatása alapján megtalálta azt az egyik közeli portán. „Az égvilágon mindent megmond. (...) ... mikor én beléptem a szobába a múltkor [elöszörre], azt mondja énnem, hogy jaj, maga de sok könnyet hullatott életébe (...) és igazat mondott! És mikor rám nézett, mindjárt megmondta, hogy a belső részem teljesen odavan. A hátgerincem odavan, a lábaim odavannak. Én azóta egészen jó érzem magam.” Ehhez hasonlóan, tudósi működése többnyire kifejezetten a gyógyító tevékenységébe ágyazódik. Az egyik jellegzetes eset, amikor a betegre váró műtét szükségtelességét mondja meg előre: egy nógrádmegyeri asszony unokáját hat évesen kancsalságra műtötték azzal, hogy néhány hónap múlva szemlencsét ültetnek be neki. „Oszti Marika néniho ugye én kigyöttem közbe, azt aszonta, hogy ne vigyük sehova a gyereket, mer úgyse műtik a gyerekek a szemet. Há mondom Marika néni, má ki van írva a kisgyerek (...) a nap meg minden ki van tűzve. Azt mondja, hogy hát vigyék el, aszongya, de majd amikor az orvos a műtétého akar fogni, akkor lesz a kezi megköve az orvosnak, és nem fogja megműteni a gyereket. (...) ...tényleg, még azt mondtuk, hogyha ez igaz lesz, akkor valóba tud. És úgy történt. (...) Három éve történt, azóta se műtötték.”

„Tudalmas asszony”-ként *praktikus dolgokról* is véleményt formál, a legkülönbébb bajokból való gyógyulás és a helyesnek, egészségesnek tartott életmód érdekében. Például a műanyag flakonokról azt tartja, hogy a fehér és sárga „üvegek” nem jók, mert „rákot nevelnek”. A zöld ecetes flakont viszont ártalmatlannak tekinti. Balassagyarmaton, egy lakótelepi lakásban a bejárati ajtókilincsre csavart rózsafüzér függ. Mint megtudtuk, Karmanné tanácsolta ezt, mintegy biztonsági zárként, az éjjeliőrként is dolgozó férje mellett gyakran egyedül lévő fiatalasszonynak.

Megfigyeltük, hogy Ipolybalogról és Ógyalláról (Balog nad Iplom, Hurbanovo; Szlov.) való főiskolások „*erősítésre*” járnak a somosi asszonyhoz, amiktől elmondásuk szerint jobban tudnak tanulni, összpontosítani, és magabiztosabbak lesznek, vizsgafélmük elmarad. Egy nagycsalomjai (Čalomia, Szlov.) orvostanhallgató vizsgaidőszakok idején rendszeresen eljár, mert ez „az erősítés nagyon sokat tesz.” A fentiekben említettük már, hogy Karmanné hét éves kora óta tud beszélni az élők sorsáról. 1975. évi kiválasztásakor, ezzel kapcsolatban az égiek azt „mondták”: „ha akarom folytatom, ha akarom nem. Minek. Úgyis tudok mindent, amit mondanak az Arany Kincsek, akkor minek.” Ennek ellenére *sors- és jövőlátó képességének* megnyilvánulásait az életmód elégkülönbébb területre vonatkozóan dokumentálhattuk. Néhány éve saját férje halálós betegségét mondta meg előre. E lehetőségével összefüggésben peres ügyekben is kérték már tanácsát, ezekben azonban általában nem bonyolódik. Elmondása szerint egy alkalommal németországi vendégmunkás visszautazásával kapcsolatban

„jeleztek” halasztást az égiek. „Ő visszament, nem hallgatott rám. Már *nem rám, hanem Szentlélekistenemre*. És jött a papír, hogy meghalt”. Az etesi (Nógrád m.) kántor papjuk elhelyezése miatti kesergésére, „azt mondta a Mindenható [Karmannénak], hogy mondja meg neki, nemsokára lesz papjok. És nem öreg pap lesz, hanem fiatal”.⁴⁰ A jövődőlés hamarosan valóra vált, miként egy balassagyarmati fiatalasszony esetében is, akinek munkanélkülivé válásakor megmondta, hogy három hónapon belül lesz állása.⁴¹ 1993. nyarán történt beszélgetéskor Karmanné földézte, hogy a február 2-i, Karancs-hegyi zárandoklatukon fölfelé menet „... a jószágos Szűzanyám megjelenik fekete ruhába, palást iniden, kisgyereket mutat a kezibe. Hű, mondom, valami baj lesz a gyerekekkel valahol” – utalt a február 12-én, Pörbőlynél bekövetkezett vasúti gyermektragédiára. A tömegkommunikációból szintén ismert történés – sertéspestis – jelent meg Karmanné egy másik „jövődőlésében”, amikor pestisjárvány kitoréséről szolt az öt felkeresőknek, és kiválasztottsági tudata tükröződött abban, hogy „aki itt vót, az nem kapja meg”.

A „somosi asszony” különböző készségeinek megnyilvánulásaiával kapcsolatban a szakirodalomból számos párhuzamra hivatkozhatunk. Így a modern társadalom felől érzékelhető minden különösége és az átlagos viselkedéstől való szembeötlő eltérése mellett is Karmanné tevékenysége lényegében a hagyományos minták követésének szélső eseteként tekinthető. A „somosi asszony” erkölcsi tanításaihoz hasonlót találni a híres ősi gyógyfőtnál, aki megengedhetőnek tartotta a csupán polgári házasságot is, mondván, az Isten a szeretetet nézi. A Karmanné ajánlotta fehér olvasó motívuma megtalálható a hagyományos hitélet világához tartozó vallásos ponyván, és ilyen fehér rózsafűzér található a pásztorgyerekeknek megjelent híres, Fatimai Szűz Anya kezében is. Miként a „somosi asszony” fölismeri a nem őszinte érkezőt, és kérdés vagy minden további nélkül diagnosztizál, úgy például a tápai tudósok is ránézést megmondták, kiben mi lakozik, vagy, hogy mi a betegsége. Hasonlóan képesek az ellopott holmi hollétének kiderítésére. Az ősi javas embert is fölkeresték ilyen ügyekben, sőt miként Karmannét, perekkel kapcsolatos jóslás végett is. A főiskolások erősítéséhez hasonlóan, Megyesit egy színésznő látogatta meg nagyobb fellépései előtt.

A magyar népi gyógyászat és népi vallásosság kiemelkedő egyéniségeinél nem ritka, hogy többféle képességgel rendelkeznek, illetve a feléjük irányuló igények többreütők. A halottlátók többnyire gyógyítók is, és például a novaji halottlátó jövődömondó tehetségét is számontartották.⁴² Az ősi javas embert, Megyesi Józsefet a múlt század végén új prófétának nevezték, akit a polgári társadalom felől szemlélve valami egészen különös, ködös, magateremtette, az elmebetegre emlékeztető vallásosság hatott át. Különféle állításai lényegében nem kevésbé különösek a racionalista megközelítés számára, mint Karmanné képzetei Jézus újra eljövételéről, mert ilyen értelemben a képtelenség hasonló nagyságrendjét jelenti, amikor Megyesi befolyásolhatatlanul állítja, hogy ő már Krisztus keresztye alatt is ott állt, hogy mindennap reggel kilenc órakor az Istennel beszélget, éjjel féltizenkettőkor pedig a mennyországban ül Krisztus mellett. Idevonható a kárpátaljai Badó Ferencné, aki hite szerint a Biblia harmadik testamentumát írta le, stb. A népi vallásosság egy másik kiválasztottja, a hasznosi Csépe Klára, Karmannéhoz hasonlóan szintén „égi utasításra” esett „állapotba”, ha nem is a kis Jézussal. Miután családi munkaerőként Jézus stigmáit habozott elfogadni, azt „mondta” az Úr: „...no, akkor gyermekek születik. Állapotba estem.”⁴³ Másrészt a második évezred vége táján, a somosi asszony apokaliptikus hangulatú messiási képzetéinél nyilvánvaló a kerek szám vonzása és az időközűb ingerlő hatása. Ugyanakkor ez egy sajátos én-orientációval illetve a Szűz Máriával való szerepazonosulással kombinálódik. Jézus újra születésének az esztendőn belüli időpontja – május 7. éjfélt – ugyanis egyezik Karmanné saját születési idejével, másrészt istenszüldői státuszát nyilvánította ki „közeli követő”-nek, gömbölyödő állapota megmutatásával. De ezen túl is, amellet, hogy Karmanné általában elhallgatta életkorát, belsőbb körben az terjedt el róla, hogy hatvannégy esztendő. Márpedig a vallásos ponyvairodalomból is ismert apokrif adat szerint Szűz Mária hatvanhárom évet élt a földön, ami a tizenkét hónapi terhességgel együtt hatvannégy esztendő.

E jelenség és összefoglalva az egész téma szélesebbkörű értelmezéséhez a magyarországi néprajzi gyűjtemésekből vett párhuzamok mellett szükséges általánosabban is a hagyományos társadalmak néhány idevágó jellemzőjét figyelembe vennünk. A természeti népeknél, de jelentősrészt a népi kultúrákban is a mindennapi automatizmusokat meghaladó, értelmes cselekedetek rendre hagyományos, archetipikus mintákat követnek, melyek a mitikus időbeli teremő cselekedeteket ismétlő megnyilvánulások, és a premodern kultúra embere számára képesek megidézni a mintaadó mitikus cselekedetek teremő erejét. E közben a szertartások viselkedés eredményeként, a rítus ELIADE-i értelemben vett paradoxona révén a rítus tárgya – amire a rítus vonatkozik – megegyezik a mintául szolgáló archetif-

pussal, és a cselekmény konkrét ideje is kivetítődik a mitikus időbe. A nógrádi népi vallásosság tanulmányozása során találkoztunk már e szemlélet működésével a hagyományos ünnepi lét dokumentálásakor, és a rituális alapú szakrális szoborszemlélet megfigyelése során.⁵¹ A katolikus liturgia is Krisztus életének és szenvedésének pontos követésével végsősoron szintén újra jelenvalóvá teszi az evangéliumi időket. Amint vázoltuk, elhivatása óta Karmanné egész életét rituális létmódként éli meg, és ily módon a fentiek értelmében több életmegnyilvánulása egybeesik a keresztény mitológia vonatkozó mintáképeivel. Az egyik legmeghatározóbb ilyen élménye az elhivatásakor „kapott” Jézus újrászül(et)ésének programja, amelyet azóta folyamatosan képvisel, gyógyító tevékenységével is összefüggésben. Az acélgyári templombeli észleléseinek tulajdonított, az unio mystica kereteibe tartozó jelentőség következtében azt végsősoron csak a mítosz kategóriáival azonosítva tudja elmondani. E fölfogás megfelel a népi képzetlet és emlékezet ELIADE által leírt működésnek, amelyet az események helyett *kategóriák*, a történeti személyiségek helyett pedig *archetipusok* határoznak meg. A Jézus-foganási élmény – a Szentlélektől megáldott Szűz Mária nyomán – Karmanné számára hierogámiaként jelentkezett, mely az ókori kultúrákban, Észak- és Közép-Európa szerte mintaadó példának számított a világot megújító, egyetemes termékenységet és bőséget előidéző, szertartásos nemi egyesülés számára. Karmanné képzeteiben a világ megújulásának programja szintén szerepet játszik. A Megváltó születése a keresztény időtörténetben központi jelentőségű, s noha Jézus az egyházi tanítás szerint nem teremtmény, a betlehemi történetek, mint a keresztény teremtéstörténetben a teljesség helyreállítása Ádám vétke után, párhuzamba állítható más kultúrák teremtményfiktuszaival. Archaikus fokon pedig e teremtményfiktusok – példaadó mintaként – szerepet kapnak minden olyan szertartásban, ahol valamely teljesség – többek közt az emberi egészség – helyreállítása a cél. Ahhoz, hogy a beteg meggyógyuljon, még egyszer meg kell születnie, s a születés ősi mintája a kozmogónia. Ezért volt szokás hajdan a teremtményfiktust elszavalni gyógyítás során, és ehhez egészen hasonlóan a „somosi asszony” Jézus kisdedkenti újraeljövételéről szokott beszélni gyógyításai, gyógyító zárandoklatai közben. E jelenségben, a Szűz Máriával való egyéb szerepazonosságai esetében és Karmanné nagyrészt chiliastikus jellegű tanításaiban az az archaikus fölfogás tükröződik, hogy az archetipusok utánzása és a paradigmatis cselekedetek ismétlése nem csupán utánzás, hanem az őseredeti mitikus pillanattal való azonosulás is illetve a mitikus történetek jelenvalóvá válása. A másik jellegzetesség, hogy a – Karmanné szerinti – karancsi kápolna „égivé nyilvánítása”, „világraszóló” jelentősége, sőt a Karancs-hegy fölötti tér isteni lakhellyé válása szintén elterjedt motívum a hagyományos kultúrában, amelyet az európai parasztság is képviselt a legutóbbi időkig, a kereszténység kozmikus liturgiakénti befogadásával. Már a környékbeli hagyomány is mitikus időbeli történetek credményeként tartja számon a Karancs-hegy és a kápolna keletkezését, az archaikus hagyományban pedig egészen elterjedt egyes hegyeknek az ég és föld találkozásaként, a világ közepén, Szent Hegyként való fölfogása.

Végül még röviden kitérünk a „somosi asszony” szerepvállalásának vallásszociológiai értelmezésére. Fenti leírásunk és a témában közölt korábbi publikációink azt mutatják, hogy Karmanné rendelkezik prófétikus képességekkel, szerepvállalása kapcsolatban áll a prófétai státus több jellemző vonásával, másrészt tevékenysége nem függetleníthető teljesen a varázsló típusú szereptől sem. Szociológiai értelemben Karmanné is olyan magánvállalkozó, aki a szervezett formákon kívül minden intézményes védelem és biztosíték nélkül gyakorolja hivatását azzal együtt is, hogy zárandoklatain – más híveihez hasonlóan – időnként egy pap is részt vesz. A prófétai státussal szemben a varázsló típusához áll közel abban, hogy egyenként szolgálja a hozzá folyamadóknak részleges és közvetlen igényeit, beszédét pedig lényegében a test egyik gyógyítási technikájaként alkalmazza. Bár tevékenységében vannak az egyházi gyakorlatot mintázó, de az egyházi rendtartással ellenkező megnyilvánulásai – karancsi megszentelt kövön pap nélkül gyónás és mannavételkénti áldozás, stb. –, inkább rituális jellegű tevékenységével nem törekszik az egyházzal szemben a vallási hatalom – hívei részéről tekintett – legitím gyakorlására, tanításait és egyéb közléseit nem a szimbolikus hatalom eszközeként használja. Ezek a tanítások nem képeznek filozófiai jelentőségű, kifejezetten rendszerezett tant, inkább csak a gyógyítást szolgáló implicit hit fokozását célozzák. Viszont a varázslóval szemben, a prófétai szerepnek megfelelően jellemzi őt a nyereségről való lemondás, és az a képesség, hogy ki tudja fejezni és kezelni tudja hívei számára egyrészt a betegséget és az egyéni élet más problematikus jelenségeit, másrészt az évezredvégi történelmi jelent, mint rendkívüli helyzeteket vagy válság-szituációkat. Összességében Karmanné komplex egyéniségnek tekinthető, aki a hagyományos, nem szekularizált népi vallásosság világát élteti tovább a jelenben, szélsőséges formában.

Jegyzetek

- ¹ VAJKAI Aurél 1936., 1939.; BÁLINT Sándor 1942.; FÉL Edit 1943. (In: MANGA János 1962.); MANGA János 1962.; JÁDI Ferenc – TÜSKÉS Gábor 1986.; GRYNÆUS Tamás 1956., 1974., 1991.; DÖMÖTÖR Tekla 1984.; KÜLLŐS Imola 1991.; valamint lásd a „Szentemberek” című, 1992. szept. 11-13. között Szegeden rendezett konferencia megjelenés alatti kötetét (szerk. BARNA Gábor), és további irodalom HOPPÁL Mihály 1990. 714.
- ² DIÓSZEGI Vilmos 1956.; BARNA Gábor 1973., 1982.; CZÖVEK Judit 1987.
- ³ NYÁRY Albert (Dr. báró) 1908., LENGYEL Ágnes 1992., LIMBACHER Gábor 1988., 1991., 1992.
- ⁴ Születési idejét a „somosi asszony” többszöri kérdésünkre is elhallgatta, azt közvetett úton tudtuk meg, az éjféli időpontot később hallottuk tőle. Az elhallgatás okáról később még szó lesz.
- ⁵ Somoskőújfalui Kilátó u. 40. Fsz. 1.
- ⁶ Ezért elviselte, hogy férjének más nővel lett viszonya, akit azonban annak idején „szívesen” fogadott, és ellátott.
- ⁷ Kiemelkedő élményeiről vázlatosan naplót vezet, egyenlőre azonban magán jelleggel. Egy meggyógyult, közelivé vált ismerőse másolatából ismertük meg néhány oldalas részletét.
- ⁸ E történet tartalmazza a 9. jegyzet
- ⁹ Részletesebben: „No aztán, ő is vért könnyezett, az Úr Jézus. A megköötözött kezű Jézus, ott ódalt. Mondom neki, mondom mennyei Atyám bocsánatát kérek mondom, ez valami nem jót jelenthet. Égiek, akármőre nézek, mindenik sírt [a szobrokban]. Még itt valami nagy baj lesz. Aszongya, hogy édesem. Ez világra szól, nem pont Magyarföldre. Ezzel befejezte, többet nem szólt.
– Jaj, Istenem, Istenem! [sóhajt egy „kezelésre” várakozó asszony]
- ¹⁰ – Menek vissza, Szentlélekistencemnek mondom, hogy a ünnepély a kápolnába lesz. Aszongya, hogy nem, a keresztné lesz. Mondd meg jószágos Szűzanyádnak, menj be [a kegyzoborhoz]. Bemegyek, hát jószágos Szűzanyám átötözött gyönyörű palástba, jött ki a kápolnából, és letérbetyült a Szentlélekisten elejbe, hogy mentse meg a népit. (gy: A kereszthez?) – A kereszthez. És akkor azt mondja, hogy – Állj föl! Azt mondja Szentlélekistencem. Aszongya nem állok, míg feleletet nem kapok! Azt mondja, hogy állj föl, mondja neki. Akkor átnyalábolta a kereszt tövit jószágos Szűzanyám, csupa vér lett ott minden, még a köntös is, ruhája, minden. És akkor nagyon sajnáltam (...) és, akkor Szentlélekistencem odament (...) és akkor Szűzanyámat ő megcsókolta. De mind, mind a Szentlélekistennek a mellje csupa vér lett. (...) Hiába, égi dolog, nagy dolog.” (1993. aug. 26.)
- ¹⁰ MORVAI Judit 1981. 200.
- ¹⁰ PÓCS Éva 1990. 604., MORVAI Judit 1981. 199.
- ¹¹ A folyamatosság bausingeri kritériumainak megfelelően – BAUSINGER, Hermann 1982. 131. – nem feledjük, hogy itt a leírt tág értelemben vett összefüggésről van szó, és gyerekkorukra vetített szerepeik nem azonosak, hiszen a „somosi asszony” látomásos élményei majd sorslátó képessége nem mindjárt gyógyító tehetség, mint Megyesinél.
- ¹² Például lásd DIÓSZEGI Vilmos – NAGY Ilona 1982. 168.; NYÁRY Albert 1908. 94.; ESTERÁS Pál 1904. 149-153.; GRYNÆUS Tamás 1991. 147.; A lőrcinci halottlátóról megjegyezzük, hogy hét éves korában első halottlátása mellett ő is a jövőlátás képességét észleli. Részletesebben LENGYEL Ágnes 1992.
- ¹³ BÁLINT Sándor 1942. 44-45.; Mi történt Fatimában? Szalázi művek. 11. (az imafüzet belső címlapja hiányzik); SZÉCSI Ignác é. n. 7.
- ¹⁴ BARNA Gábor 1990. 20.; LIMBACHER Gábor 1992. és 1993., valamint a palóc kutatás keretében PÓCS Éva, Cs.-HOPPÁL Mihály 1970. 72.
- ¹⁵ BARNA Gábor 1982. 341.; JÁDI Ferenc – TÜSKÉS Gábor 1986. 532-533.; LIMBACHER Gábor 1993.; MANGA János 1962. 372. szerint Csépe Klára 1947. évi Örök Atya látomását azonos szerkezetben mondja, mint Karmanné. Előzmények után külső formai (látványos) jegyek hangsúlyozása (kéztartás, szakáll-szín; haj, annak fésültsége, hossza; szem-szín. Ruhája, fényessége). Majd közlése, „parancs” jellege „mert ez az ő parancsa”, miként az Karmannénál is megfigyelhető.
- ¹⁶ BARNA Gábor 1973. 111. és Vö. 1982. 348.; CZÖVEK Judit 1987. 63.; DIÓSZEGI Vilmos 1967. 29-30.
- ¹⁷ BÁLINT Sándor 1942. 19-21.; DÖMÖTÖR Tekla 1984. 274.; GRYNÆUS Tamás 1991. 147-152.; VAJKAI Aurél 1938. 358.

- ¹⁸ DIÓSZEGI Vilmos 1956. 60.; BARNA Gábor 1973. 111.; FEKETE József 1910. 291.; BÁLINT Sándor 1942. 21.; GRYNÆUS Tamás 1991. 147-151.; LIMBACHER Gábor 1992.
- ¹⁹ BÁLINT Sándor 1942. 21.; FEKETE József 1910. 291.; TOKAREV, Sz. A. 1988. 167.; DIÓSZEGI Vilmos 1967. 87-95.
- ²⁰ GRYNÆUS Tamás 1991. 147.
- ²¹ GRYNÆUS Tamás 1971. 764.
- ²² VAJKAI Aurél 1938. 348.
- ²³ BÁLINT Sándor 1942. 38-39.
- ²⁴ JÁDI Ferenc – TÜSKÉS Gábor 1986. 533., 535.
- ²⁵ Szent levél, melyet a mi Urunk Jézus Krisztus csudálatosképpen az ő földön lakó népeihez küldött. Románból fordította Rusz János. Budapest, Nyomtatott Bagó Márton és fiánál. 8.; Szent Mihály levele. Egri Nyomda RT. é.n., a Palóc Múzeum néprajzi gyűjteményében 92. 36. 9. lsz-on.
- ²⁶ JÁDI Ferenc – TÜSKÉS Gábor 1986. 534.
- ²⁷ MANGA János 1962. 382.; TOKAREV Sz. A. 1988. 241.; NYÁRY Albert 1908. 92.; GRYNÆUS Tamás 1965. 366. és Uő. 1971. 762.
- ²⁸ DIÓSZEGI Vilmos 1967. 29-37.; DIÓSZEGI Vilmos – NAGY Ilona 1982. 168.; PÓCS Éva 1990. 583-592.
- ²⁹ VAJKAI Aurél 1939. 196.
- ³⁰ Vö. LIMBACHER Gábor 1994/b.
- ³¹ Szlobodnyik Oszkárné (Szalai Mária, sz. 1943. Herencsény Liskó-pusztá) herencsényi lakos közlése.
- ³² Zsidai Gáspárné (Szilágyi Etel, sz. 1908. Litke) karancseszi lakos közlése.
- ³³ Sorra kerülésük előtt velük beszélünk, majd távozásuk után Karmannét kérdeztük, hogy miként viszonyult a problémájukhoz.
- ³⁴ Óberkes Jánosné 65 év körüli, Madaras Zrínyi u. 54. sz. lakos közlése.
- ³⁵ A helyi (somoskőújfalui), 53 éves szociális gondozónő közlése.
- ³⁶ Szlobodnyik Oszkárné (Szalai Mária, sz. 1943. Herencsény Liskó-pusztá) herencsényi lakos közlése.
- ³⁷ Ötven év körüli madarasi asszony közlése.
- ³⁸ Holes Istvánné (sz. 1937.) nógrádmegyeri lakos közlése.
- ³⁹ Szalai Gáborné (Szlobodnyik Elvira, sz. 1968. Herencsény, Liskó-pusztá) Balassagyarmat, Madách-ligeti lakos magyarázata a látottakra.
- ⁴⁰ Agócs Jánosné (Majoros Rozália, sz. 1920) szandai lakos közlése.
- ⁴¹ Szalai Gáborné (Szlobodnyik Elvira, sz. 1968. Herencsény Liskó-pusztá) Balassagyarmat Madách-ligeti lakos közlése.
- ⁴² Óberkes Jánosné, 65 év körüli, Madaras Zrínyi u. 54. sz. alatti lakos közlése.
- ⁴³ VAJKAI Aurél. 1938. 355.
- ⁴⁴ A világ legnagyobb csodatörténete vagy: az Égből leszállt olvasó és három új ének a besnyői búcsú emlékére. Kiadja Gyömbér Bácsi. Jászberény, é.n. Palóc Múzeum néprajzi gyűjteménye, 92. 36. 4. lsz-on. Tartalma szerint jelenésben Mária fehér olvasót ad a jámbor asszonynak, hogy adja tovább az égi ajándék hírt.; Mi történt Fatimában. Szalézi Művek. h. és é.n. 10. oldal. Palóc Múzeum néprajzi gyűjteménye, még lsz. nélkül.
- ⁴⁵ GRYNÆUS Tamás 1971. 761.; VAJKAI Aurél 1938. 354.
- ⁴⁶ DIÓSZEGI Vilmos 1956. 70.; GRYNÆUS Tamás 1971. 761., 763.; BARNA Gábor 1982. 344., 348.
- ⁴⁷ VAJKAI Aurél 1938. 346., 348.; BÁLINT Sándor 1942. 19.
- ⁴⁸ KÜLLÖS Imola 1991. 342.
- ⁴⁹ JÁDI Ferenc – TÜSKÉS Gábor 1986. 522.
- ⁵⁰ BAUSINGER, Hermann 1982. 134.
- ⁵¹ LIMBACHER Gábor 1991. 273-274., 1993/b. 192-203.
- ⁵² ELIADE, Mircea 1993. 26-72., 1987. 167-168.; BÁLINT Sándor 1989. 333.
- ⁵³ Vö. BOURDIEU, Pierre 1978. 202-219.
- ⁵⁴ A „s mosi asszony” különböző képességei közt a gyógyító adottsága a legmeghatározóbb, amely területi okból külön tanulmányként várhatóan az Ethnographia c. néprajzi folyóiratban fog megjelenni.

IRODALOM

BÁLINT SÁNDOR

- 1942 Egy magyar szeptember. Orosz István önéletrajza. Budapest
1989 Karácsony, Húsvét, Pünkösd. Budapest

BARNA GÁBOR

- 1973 Halottlátók Borsodban. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 12. Miskolc 109-113.
1982 Mészáros Mihály, a csépai halottlátó. In: Barna Gábor (szerk.) Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népéletéből II. 335-362. Eger-Szolnok
1990 Búcsújáró és kegyhelyek Magyarországon. Budapest

BAUSINGER, HERMANN

- 1982 A folyamatosság algebrája. In: Verebélyi Kincső (szerk.) – Voigt Vilmos (vál.): Az újra rajzolt nép. Folkloristica 7.

BOURDIEU, PIERRE

- 1978 A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Budapest

CZÖVEK JUDIT

- 1987 Halottlátók a magyar néphagyományban. Debrecen

DIÓSZEGI VILMOS

- 1956 A novaji tudósasszony (Hegyi Józsefné Nagy Katalin, 1869-1919, Novaj, Borsod megye). Néprajzi Közlemények I/1-4. 58-77.
1967 A pogány magyarok hitvilága. Budapest

DIÓSZEGI VILMOS – NAGY ILONA

- 1982 Táltos. In: Magyar Néprajzi Lexikon 5. Főszerkesztő Ortutay Gyula 128-169. Budapest

DÖMÖTÖR TEKLA

- 1984 Egy baranyai füvesember arcképe. In: Kiss Mária (szerk.) Folklor és Tradíció I. 271-277. Budapest

ÉBNER SÁNDOR

- 1931 A zselici „csontrakók” és „öntőasszonyok”. Ethnographia XLII. 146-148.

ELIADE, MIRCEA

- 1987 A szent és a profán. Budapest
1993 Az örök visszatérés mítosza. Budapest

ESTERÁS PÁL

- 1904 A boldogságos Szűz Mária szombatja. 16. kiadás. Budapest

FEKETE JÓZSEF

- 1910 Tudós asszonyok. Ethnographia XXI. 291-294.

FINDURA IMRE

- 1885 A palócokról. Földrajzi Közlemények XIII. 191-206.

GÖNCZI FERENC

- 1905 Az emberi betegség és gyógyításai a Göcseji s hetési népnél. Ethnographia XVI. 345-361.

GRYNAEUS TAMÁS

- 1965 Népi orvoslás. In: A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 1963-64. Orosháza. 337-438.
1971 Népi orvoslás. In: Juhász Antal (szerk.) Tápié története és néprajza. 759-783. Tápié
1991 „Látomások” – túlvilági élmények a magyar szájhagyományban. In: Erdélyi Zsuzsa (szerk.) Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből. 143-180. Budapest

GRYNAEUS TAMÁS – HOPPÁL MIHÁLY

- 1980 Népi gyógyászat. Magyar Néprajzi Lexikon 3. 725-726.

GRYNAEUS TAMÁS – HOPPÁL MIHÁLY – NAGY ILONA

- 1979 Gyógyító. Magyar Néprajzi Lexikon 2. 363-365.

HAAG, HERBERT

- 1989 Bibliai Lexikon. Budapest

HOPPÁL MIHÁLY

- 1990 Népi gyógyítás. In: Dömötör Tekla (főszerk.) Magyar Néprajz VII. (Népszokás, néphit, népi vallásosság) 693-724. Budapest

JÁDI FERENC – TÜSKÉS GÁBOR

- 1986 A népi vallásosság pszichopatológiája. Egy hasznosi parasztasszony látomásai. In: Tüskés Gábor (szerk.) „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. 516-556. Budapest.

JÁKY FERENC

- 1887 Szent rózsafüzérek könyve. Negyedik kiadás. Budapest

KELEMEN ANDRÁS

- 1978 A sámánizmus pszichoszociális alapjai. In: Hoppál Mihály – Istvánovics Márton (szerk.)
Előmunkálatok a magyarság néprajzához. 3. 143-147. Budapest.

KÜLLŐS IMOLA

- 1991 Borku Mariska, egy parasztproféta tevékenysége és hatása a Kárpátalján. (Esettanulmány). In: Dankó
Imre – Küllős Imola – Molnár Ambrus (szerk.): Vallási néprajz. V. 339-362. Debrecen

LENGYEL ÁGNES

- 1992 Halottlátó Lőrinciben
1992. In: Barna Gábor (szerk.) Szentemberek. Az 1992. szeptember 11-13. népi vallásosság konferencia
előadásai. (Megjelenés alatt.)

LIMBACHER GÁBOR

- 1988 Öltöztetett Mária-szobor nyomában. Egy dejtári fafaragó emléke. In: Múzeumi Mozaik. 65-71.
Salgótarján.
1991 Máriácska káponkája. Vázlat a népi unio-mystica egyik tárgyi megjelenéséről. I. Nógrád Megyei
Múzeumok Évkönyve XVII. 245-283.
1992 „Magyarországnak egy külön védőszentje” – Szurdokpüspökből. In: Barna Gábor (szerk.)
Szentemberek. Az 1992. szeptember 11-13. népi vallásosság konferencia előadásai. (Megjelenés
alatt.)
1993/a A népi unio mystica, mint a vallási néprajz értelmezési szempontja. In: Küllős Imola – Pócs Éva
(szerk.). Extázis – Álom – Látomás. Az 1993. április 16-19-i tudományos konferencia előadásai.
(Megjelenés alatt) Budapest
1993/b Mária-kápolnák és az öltöztetős Mária-szobrok kultusza Nógrádban. Néprajzi Értesítő LXXV. 181-
205.
1994/a Gyógyítóasszony a Karancs-hegy lábánál a 20. század utolsó évtizedében. Nagy Iván Történeti Kör
Évkönyve. 201-230. Balassagyarmat
1994/b A gyógyítás színhelyei és tárgyi világuk egy nógrádi gyógyítónál a jelenben. Néprajzi Értesítő
LXXVI. (Megjelenés alatt).

MANGA JÁNOS

- 1962 A hasznosi tömegpszichózis. (A búcsújáróhelyek és a „hasznosi csoda” összefüggései). Ethnographia
LXXIII. 353-383.

MORVAY JUDIT

- 1981 Asszonyok a nagycsaládban. 2. kiadás Budapest

NYÁRY ALBERT (DR. BÁRÓ)

- 1908 A halottlátó. Ethnographia XIX. 91-96.

ÖRY MIKLÓS – SZABÓ FERENC – VASS PÉTER (VÁL.)

- 1983 Pázmány Péter. Válogatás műveiből. Budapest P.H.
1899 A szalacsi halottlátó. Ethnographia X. 171-172.

PÓCS ÉVA

- 1990 Néphit. In: Dömötör Tekla (főszerk.) Magyar néprajz VII. (Népszokás, néphit, népi vallásosság).
527-692. Budapest

PÓCS ÉVA, CS. – HOPPÁL MIHÁLY

- 1970 Kérdőív a palóc néphit és népi gyógyászat gyűjtéséhez. (Palóc kutatás – Módszertani közlemények
II.) Eger

SZÉCSI IGNÁC, KOMLÓI

- Én. Az igaz jóhívő keresztény katolikusok számára készült lurdies ájtatosság. Az Isten anyja,
boldogságos Szűz Mária tiszteletére. Eger.

SZŰCS SÁNDOR

- 1941 Javasok a Nagysárréten. Ethnographia LII. 265-274.

TOMKA MIKLÓS

- 1991 Magyar katolicizmus 1991. Budapest

TOKAREV, SZ.A. (SZERK.)

- 1988 Mitológiai enciklopédia I-II. Budapest

VAJKAI AURÉL (DR. WAGENHUBER)

- 1936 Rándulás és mérés. Ethnographia XLVII. 294-298.
1938 Az ősi-i javasember. Ethnographia XLIX. 346-373.
1939 Cserszegtomaj. (Egy Nagyközség élete) Néprajzi Értesítő XXXI. 170-204.
1940 A csatkaí búcsú. Ethnographia LI. 50-73.

VARGA ZSUZSA

- 1974 Népi funkciójú képek és szobrok kutatásáról. Ethnographia LXXXV. 454-465.

Der Lebensweg einer Nógráder Quacksalberin und ihre Veränderung zur Heilerin

Der Autor wendet die sogenannte Individuumforschungsmethode auf dem betreffenden Gebiet des Volksglaubens, der Volksreligiosität und der Volksheilung beim Fall einer Nógráder Heilerin an. Bei der Darstellung des Lebensweges werden die bei ihrer Geburt erscheinenden Merkmale und die Ereignisse in ihrem siebenjährigen Alter betont, besonders die Tatsache, daß sie von diesem Alter ihre mit anderen Leuten verbundene schicksalschende Fähigkeit wahrnahm. Danach, nach einigen Visionserlebnissen und nach etwa Prüfungen eigenartiger Krankheiten mit dem Erreichen ihres 50 jährigen Lebensalters kommt ein Wendepunkt in ihrem Leben. Ihren Erlebnissen nach weihen sie die Himmlischen ein, und machen sie sie zu der Heilerinrolle, die auf sie wartet, fähig, dann wurde sie auf eine Reise im Jenseits mitgenommen. Es wurde ihr die Hölle, das Fegefeuer und auch das Himmelreich gezeigt. Nach fünf Jahren, im Jahre 1981 ist vor ihr der heilige Geist „erschienen“ und teilte er ihr mit: „Ich habe dich schon im Mutterleib so wie noch niemanden von Lebenden ausgewählt.“ Ihre oft vorkommenden Visionen spiegeln ein antropomorphes Bild zurück. Ihrer Ansicht nach knüpfen sie sich an religiöse Darstellungen, und „da sind“ auch die dargestellten Figuren selbst. Die Daten, die sich auf den Lebensweg der Heilerin, auf ihre Berufung und Auffassung beziehen, passen sich überwiegend in die in der Fachliteratur beschriebenen Sachkenntnisse, die sich auf den Volksglauben, Volksreligiosität und auf andere hervorragende Persönlichkeiten beziehen, hinein.

Ein bedeutender Teil derjenigen, die die Heilerin aufsuchen, nehmen ihre Hilfe auch in anderen Notsituationen in Anspruch. Nach Beobachtungen der Teilnehmer kam es vor, daß sie ausgesprochen als Schicksalscherin beziehungsweise Wahrsagerin, Totenbeschwörerin oder Seelenfürsorgerin, Ratgeberin aufgesucht wurde. Es erscheinen diese Fähigkeiten auch im Zusammenhang mit ihrer Heilerintätigkeit, deren Wirksamkeit helfend. Wie ihre Heilerintätigkeit, betrachtet sie auch diese Fähigkeiten im Grund genommen als die Mitwirkung ihrer himmlischen Beschützer. Sie übermittelt in Mediatorrolle. Über die Toten – wegen ihrer Überlässigkeit in der Heilerintätigkeit – spricht sie im allgemeinen nicht, aber als Hilfsmittel bei der Heilung – den Glauben der Patienten verstärkend – spricht sie manchmal doch über sie. Als Religionsleiter beziehungsweise als Volksprophet teilt sie oft Vorhersagen chiliastischen Charakters mit, und daneben verspricht sie wiederholt und hält die Hoffnung des Wiederkommens des Messias – eigenartigerweise wieder als Kleinkind – wach. Von diesem Programm spricht sie in verschiedenen Kreisen der Kranken mit unterschiedlicher Detailliertheit. Ihren nächsten Anhängern teilte sie auch mit, daß sie selbst nach 12 monatlicher Schwangerschaft den Messias wiedergabären wird, worauf sie sich, auf Grund der Mitteilung der Himmlischen bei ihrer Berufung, seit fast 20 Jahren vorbereitet. Als Seelenfürsorgerin kam es vor, daß sie einen geschiedenen Selbstmordkandidaten ins Leben zurückführte. Als Volkswissenschaftlerin erkennt sie auf als übernatürlich betrachtete Weise die Tatsachen der Wirklichkeit. Ihre Schicksalsseher- und Zukunftseherfähigkeit war auf die unterschiedlichsten Gebiete der Lebensweise beziehend zu dokumentierend.

In der abschließenden Zusammenfassung kommt – neben den aus weiteren ungarischen ethnographischen Materialien entnommenen Analogien – auch eine Analyse weiteren Bereiches an die Reihe. Vor allem die religionshistorische Forschungen von Mircea ELIADE verwendet kommt die Tätigkeit der Heilerin mit der Kultur archetypischer Richtung, rituellen Charakters der premodernen Gesellschaften in Zusammenhang. Von anderer Seite betrachte bekommt sie auch unter den religionsoziologischen Type einen Platz. Ihre Figur ist so eine komplexe Individualität, die in sich teils auch einige Attribute des Zauberers und des Propheten schmelzend, bringt hauptsächlich die Geistigkeit der herkömmlichen Volksreligiosität, vertritt sie in der Gegenwart.

A gyógyítóasszony tizennyolc évesen

A gyógyítóasszony ritualizált cselekvése közben

Szagrális kommunikáció (Karancs-hegyi zarándoklat)

Szagrális kommunikáció (Karancs-hegyi zarándoklat)

Megkésett emlékezés Liphay Bélára, Nógrád megye első természettudományos múzeológusára

Hir János – Mészáros Zoltán*

1892. május 28-án született a bánáti Lovrinban főnemesi család gyermekeként. Középfokú tanulmányait a nagymultú bécsi Theresianumban végezte. Érdeklődése már ekkor a természettudományok – főleg a növénytan és az állattan – felé fordult. Ugyanakkor – szülői nyomásnak engedve – a Zürichi Egyetem műszaki fakultására iratkozott be. Ezt a tévedését hamar megbánta, de a természettudományi karra való ájtjelentkezését keresztelte az első világháború kitörése.

Az akkori elvárásoknak megfelelően önkéntesnek jelentkezett és a háborút csaknem elejétől végig a fronton töltötte.

Leszerelése után, 1918. november 30-án vette feleségül Odescalchi Eugeniet. Akkor, amikor a monarchia összeomlott és a lovrini birtok előbb szerb, majd román megszállás alá került. Egyetemi tanulmányokról most már szó sem lehetett, ennek ellenére nem adta fel tudományos ambícióit. A lepkék szenvedélyes gyűjtésébe, tanulmányozásába fogott.

A második világháború alatt érlelődött meg benne az elhatározás (döntő módon legidősebb fia hősi halála után), hogy birtokcsere útján áttelepül Magyarországra. Ezért vásárolta meg a szécsényi kastélyt. Átköltözésük 1944 húsvétja előtt zajlott. Vagonokba rakott ingóságai között ott volt a féltve ővott 40 ezer darabos lepkegyűjtemény is.

Nem sok időt hagyott számukra a sors arra, hogy belakják új otthonukat. 1944. decemberében Szécsényt is elérte a front. A kastély pincéjében több mint 300 embert fogadott be és részesített ellátásban. Amikor tudomására jutott, hogy a németek a levegőbe akarják röpíteni a malmot – ahol a település teljes liszt-készletét raktározta – felkereste a parancsnokot és sikerült kikönyörögnie, hogy álljanak el a robbantástól. Az egyszerű emberek szemében ezek voltak legemlékezetesebb tettei.

Néhány év és a Rákosi-korszak évei következtek, amikor arisztokratának lenni eleve főbenjáró bűn volt. Protekcióval múzeológusként elhelyezkedhetett a balassagyarmati Palóc Múzeumban havi 200 Ft. tiszteletdíjért. Bár hivatalosan csak részmunkaidőben alkalmazták, ő is 8 órát dolgozott minden nap. Járandóságát akkor emelték fel 400 Ft-ra, amikor szovjet küldöttség járt a múzeumban és az általa rendezett kiállítás igen elnyerte tetszésüket. Munkakedve és egyszerűsége kora előrehaladtával sem lankadt. A lepkéken kívül 1200 db.-os ősnövénytan gyűjteményt állított össze. Ezeket 4-5 darabonként hátizsákban robogóján szállította be az ipolytarnóci és a Párizs-völgy lelőhelyekről. Tasnádi Kubacska András professzorral együtt tervezték az ipolytarnóci lábnyomos homokkőpad bemutató-hellyé való kiépítését. Nem rajzuk múlt, hogy ennek megvalósulását egyikük sem érthette meg.

Mindezen felül kiállításokat rendezett és a múzeum adminisztratív ügyeinek intézéséből is jócskán kivette részét. Mint „osztályidegen” azonban soha sem nyerhette el munkája valódi elismerését.

Liphay Béla a lepkék kutatója

A hatvanas évek első felében a Természettudományi Múzeum lepkegyűjteményében dolgoztam, ahol a nem sokkal korábban megszervezett országos fénycsapda-hálózat rovaranyagának feldolgozására ún. Identifikációs Csoport alakult. A csoport munkájában a Növényvédelmi Szolgálat, a Nö-

* A szerző a Kertészeti Egyetem Rovartani Tanszékének vezetője, a Magyar Rovartani Társaság elnöke.

vényvédelmi Kutató Intézet és az Erdészeti Főigazgatóság állományába tartozó szakemberek vettek részt, a működés dolgi feltételeit a Természettudományi Múzeum Állattára biztosította. A csoport szakmai vezetője az akkori magyar lepkészet egyik legismertebb alakja: Kovács Lajos volt.

A Múzeum lepkegyűjteménye akkor is – épp úgy mint korábban és ma is – a magyar lepidopterológia központja volt. Ennek a szakmai központnak – talán iskolát is mondhatnék – két vezéregyénisége volt: Kovács Lajos (az ún. nagylepkék tudója) és Gozmány László, a molylepkék specialistája.

A magyar lepkészek – hivatásosak és amatőrök, budapestiek és vidékiek – sorra-rendre megfordultak a Múzeum lepkegyűjteményében. Köztük Liphay Béla is. Csendes, szerény alakja nem keltett feltűnést, engem Kovács Lajos mutatott be neki.

Kovács Lajos minden órányi időt sajnált, amelyet nem a lepkék között töltött. Ennek ellenére a Szécsényből érkező Liphay Bélát mindig szívesen fogadta, nemcsak kellemes egyénisége miatt, de azért is, mert látogatásai mindig lepkészeti csemegékkel is szolgáltak.

Liphay Béla lepkékkel nem Szécsényben kezdett foglalkozni. Az első világháború után a bánáti Lovrinban kezdte meg lepidopterológiai tevékenységét. Lovrini kastélyuk udvarán Antal fivérével együtt felépítettek egy harminc méter magas fémvázastornyot, a tetején kis terasszal, ahová esténként felvittek egy gáz-lámpát és éjszakákon át ott gyűjtötték a lepkéket, a környék lakóinak megdöbbenésére. A kastély egy nagyobb szobájában rovar-tani laboratóriumot rendeztek be, ahol kis ketrecekben nevelték a hernyóként gyűjtött fajokat.

A magyar lepkészet egyik bölcsője Herkulesfürdő volt. Liphay Béla gyakran tartózkodott és munkálkodott Herkulesfürdőn. A Kovács-villában lakott, amelynek toronyszobájában egész éjszaka nyitva voltak az ablakok, égett a villanylámpa, s várta a lepkéket, amelyek közül számos fajt a Kárpát-medencéből elsőként ő mutatott ki. Nappal a környező hegyeket, a híres-nevezetes Domogledet mászta, s fáradhatatlan energiával gyűjtötte a déli-Kárpátok endemikus nappali lepkéit. Idézem egykori gyűjtőtársát, a Temesváron élő König Frigyeszt: „Volt az én gyűjteményemben egy példány *Hydraecia leucographa* (*Gortyna borelli*), amelyről Abafi Aigner Magyarország lepkéi című könyvében az áll, hogy hazánkban csak a Domogleden fordul elő, Herkulesfürdőn. Általában Európában mindenütt ritkaságnak számít ma is. Az én példányom Temesváron egy városzéli utcalámpáról származott, 175 km távolságra Herkulesfürdőtől, itt a Nagyalföld tükörsima sarkában, 90 m tengerszint felett. Nem valószínű, hogy ilyen messze elkóborolt volna... Amikor néhány évvel később megint egy egészen friss példány ült reggel egy lámpaernyőn, biztossá vált, hogy itt tenyészik. Utoljára a tápnővényen sikerült hernyókat és bábokat gyűjtenem a kocsord (*Peucedanum*) gyökereiből szikes talajon. Közben Liphay Bélának is sikerült egyet gyűjtenie Lovrinban. Egy nőstény lepetézett nálam. Liphay beküldött Lovrinból egy parasztszekeret, hogy ássunk ki a kocsissal egy rakomány kocsord-gyökeret, ő azokat Lovrinban elülteti és a tőlem kapott petékből megpróbálja tenyészteni e fajt, ami később sikerült is, neki is és nekem is. Busásan megjutalmazott ezért. Beküldött nekem szekéren 100 db. 40x50 cm méretű vadonatúj gyűjteménydobozt luxuskivitelben. Mindkét fivér ügyes barkácsoló volt. Vásároltak egy vagon pácolt bükkfát, még két évig tartották szárítóban, aztán készítették különleges szerszámokat, berendeztek egy asztalosműhelyt, egy jókező sváb asztalosmesterrel készítették 500 gyűjteménydobozt, melymentesen záró üvegezett rámmal, fényesre lakkozva. Ezekből kaptam százat, amelyekbe azután a gyűjteményemet elhelyeztem.” Eddig az idézet, amely jól jellemzi Liphay Béla szakmai és emberi magatartását.

Ebben az alapállásban találjuk meg azt a „titkot”, ami őt képessé tette a második világháborút követő nehéz időkhöz való alkalmazkodáshoz, a vagyonról való lemondáshoz és az egyszerű emberek életmódjának legtermészetesebb módon való átvételéhez.

A muzeológusi „félállás” számára azt jelentette, hogy együtt maradhatott szeretett lepkéivel, és napi munkája után éjszakánként Szécsényben folytathatta azt amit Erdélyben abbahagyott: lepkéket gyűjtött. Ennek eredményeképpen gyűjteménye a következő évek során tovább gyarapodott: 60000 példányt számlált. Fáradhatatlanul dolgozott, preparált, gyűjteményt rendezett. Kis motorján hátizsákkal járta a környéket.

Gyakran megfordult nála az Állattár munkatársai, hogy munkáját „ellenőrizték”. Az ellenőrzés azonban többnyire egyenrangú emberek – szakemberek – disputájává vált.

Liphay Béla lepkéi – még feldolgozójuk életében – méltó helyükre, az állattár lepkegyűjteményébe került, s szolgálják a magyar és nemzetközi tudományt.

Mindenek előtt önkénytelenül adódik az a kérdés, hogy Lipthay hogyan és mikor került kapcsolatba az őslényattal. Ismereteink szerint az először a húszas években történt meg, amikor részt vett Nopcsa Ferenc dinoszaurusz-ásatásaiban a Hátszegi-medencében (KÖNIG F. 1994 szóbeli közlés). Később a Palóc Múzeumi állás elnyeréséhez döntő fontosságú volt Andreánszky Gábor és Tasnádi Kubacska András közbenjárása (ZÓLYOMI J. 1994 szóbeli közlés). Előbbi a magyarországi fosszilis flórák nagytekintélyű szakértője, míg az utóbbi neves gerinces paleontológus, aki az ipolytarnóci lábnyomos homokkő útjait már a húszas évektől kutatta. Közvetlen írásos bizonyíték nincs rá, de joggal feltételezhető, hogy a Lipthayval baráti viszonyban levő két kutató őt szakmailag is orientálta.

Az őslénytani gyűjtés technikájának elsajátításához ugyanakkor nem elegendő az általános természetudományos tájékozottság. Azt a gyakorlatban szakember irányítása mellett lehet csak megtanulni. Ebben Lipthay Béla tanítómestere Legányi Ferenc volt. Az a Legányi, aki Egerben az egyik leggazdagabb vidéki földtani gyűjteményt állította össze és aki talán minden idők legszorgalmasabb amatőr gyűjtője volt a magyar őslényattanak (KORDOSNÉ SZAKÁLY M. 1985, KORDOS L. 1985). (A Legányi gyűjteményt jelenleg a gyöngyösi Mátra Múzeumban őrzik.) Kettejük kapcsolatát egyrészt a Legányi által gyűjtött leletek bizonyították, melyek a Nógrádi Természettudományi Gyűjteménybe kerültek. Másrészt Legányi Ferenc naplójában erre vonatkozó utalásokat is találunk. (Legányi többkötetes kéziratos naplóját ugyancsak a gyöngyösi Mátra Múzeumban őrzik.)

Az ő lejegyzésében maradt fenn az a levél is, melyben őt hivatalosan kirendelték Ipolytarnócra Lipthayval közös kiszállásra:

„Ezen idő alatt Lipthay elvtársnak módjában lesz Legányi elvtárs nagy rutinnal rendelkező gyűjtési technikáját tanulmányozni, illetőleg azt részben elsajátítani. Az együttes kiszállás időpontjában a két elvtárs közvetlen levélváltás útján egyezzen meg. Erre vonatkozó soraimmal egyidejűleg a balassagyarmati múzeumhoz utasítást adok.

Kovács István sk. csoportvezető”

A közös kutatás minden bizonnyal eredményes lehetett., mivel utána Lipthay már egyedül folytatta a gyűjtést az ipolytarnóci lelőhelyeken. Erről Legányit a következő levélben tájékoztatta:

„Péntek délután kimentem egyedül a 3. vízműáshoz és ott igen szerencsésen sok pálmát találtam. Nem Typhák megvannak a levélszél kiálló kis rostjai is és megvan az összefüggés. Ha ezt előre tudom az egész blokkot begipszelem és alácsákányozás után kiemelem. Az érdekes eset után szombaton egész nap folytatás az öreg vasutassal. Az eredmény – ahogy sokszor szokott lenni – valamivel több a nullánál: néhány nagy ép levél, tökéletes típusa a borostyánlevélnek. Kartársam bizonyosan ismeri, érdekelne nagyon a véleménye.

Befejezem leveletem avval az ismételt köszönettel, hogy megadatott nekem egy olyan szakembernek segítséghez, mint ön. És köszönöm azt is, hogy rám pazarolt annyi útmutatást, egy hosszú kutatói múlt tapasztalataiból.”

Legányi a levél mellé írt megjegyzése szerint a következőképpen vélekedett Lipthayról:

„A kartársnak vannak növénytani ismeretei, de csak amennyit a rovarkártvevőkkel kapcsolatban, és talán a kertészkedéssel tanult. A gyűjtéshez nem sok tudomány kell, de sok türelem és fáradtságot nem kímélő munka. A kolléga még fiatal és az a bevezetésem, ha felébreszti buzgalmát, Nógrád sem lesz annyira elhanyagolva mint eddig volt. Mert eddig bizony nagyon elmaradt ezen tekintetben.”

A „még fiatal kolléga” összesen 295 db. ősnövényi lenyomatott gyűjtött az ipolytarnóci Botos-árokban a Nógrádi Természettudományi Gyűjtemény számára.

Az ipolytarnóci kövült flóra feldolgozottságának színvonala és rétegtani értékelése Lipthay Béla gyűjtései óta lényegesen változott. A leletegyüttes rétegtani helyzetének megítélése a hazai miocén sztratigráfiai rendszer fejlődésének függvénye volt. A régebbi leírások felső oligocén, vagy mediterrán korúnak említették, majd az alsó miocén burdigálai korszakába sorolták (NOSZKY J. 1940, HERMANN M. – EMSZT K. 1940, BARTKÓ L. 1961-62). A jelenleg elfogadott besorolás – amely a 70-es években kristályosodott ki – a riolituffaszórás idejét az eggenburgi és az ottani korszakok határára, vagyis az alsó miocénbe teszi. A lábnyomos homokkő, kora tehát eggenburgi és közterégtaniilag a zagyvapálfalvi tarkaagyag formációba tartozik. A növénymaradványok zömét adó „alsó riolituffa”, vagyis gyulakeszi riolituffa formáció kora ottangien. A tufa kora Balogh Kadosa K&Ar módszerrel végzett vizsgálatai szerint $19,6 \pm 1,4$ millió év (HÁMOR G. 1985; BARTKÓ L. 1985).

A Lipthay által gyűjtött leletanyag első feldolgozója RÁSKY K. (1959) volt. A közelmúltban

HABLY L. (1985) végezte el az ipolytarnóci flóra revízióját. (A munka átfogta mind a Természettudományi Múzeumban, mind az Állami Földtani Intézetben, mind pedig a Nógrádi Természettudományi Gyűjteményben őrzött anyagot.) A tőle átvett fajlistán +-al jelöltük azokat a taxonokat, melyeket Liphay is gyűjtött, és amelyek megtalálhatók kollekcióinkban.

Lobaria jablonszkyi
Woodwardia muensteriana
Pronephrium stiriacum
Dryopteris kümmerlei
Asplenium sp.
Libocedrites salicornioides
Pinus saturni
Pinus sp. +
Magnolia diana
Magnolia kristinae
Magnolia mirabilis
Magnoliaestrobis hungaricus
Magnoliaestrobis noszkyi
Persea braunii *
 „Persea” *speciosa* +
Daphnogene cinnamomifolia
Daphnogene cinnamomeifolia +
Daphnogene bilinica +
Daphnogene polymorpha +
Daphnogene spectabile +
Litsea ipolytarnocense +
Laurus princeps
Laurus primigenia +
Laurophyllum heeri
Laurophyllum pseudoprinceps +
Laurophyllum cf. *villense*
Mahonia sp.
Platanus neptuni +
Ulmus pyramidalis
Quercus apocynophyllum
 „Quercus” *cruciata* +
Dryophyllum furcinerve
Engelhardtia osbergensis +
Cyclocarya cyclocarpa +
Carya bartkoi +
Myrica sagoriana
Myrica hakeaefolia
Diospyros brachysepala
Diospyros cf. *rugosa*
Elaeocarpus palaelanceolatus
Spiraea sp. I.
Spiraea sp. II.
Cassia hyperborea
Cassia stenophylla
Podogonium oehningense +
Leguminocarpon pachyrhizoides
Kadsura protowightiana
Daphne ohningensis
Myrtophyllum sp.
Acer tricuspidatum
Oreopanax protomulticaulis +

Schefflera gaudini +
Schefflera protolucescens
Trycalisia protojavanica
Erythrospermophyllum ipolytarnocense
aff. Andromeda sp.
Smilax weberi +
Smilax aspera +
Smilax borsodensis +
Smilax sp.
Calamus noszki +
Sabal major +
Araceophyllum tarnocense +
Araceites hungaricus +

Az ipolytarnóci flóra ősföldrajzi rekonstrukciójában sokáig tartotta magát az a JABLONSKÝ J. (1914) által publikált elképzelés, miszerint az egykorú tenger melléki, mocsári környezetben élt. HABLY L. (1985) kimutatta, hogy ez a következtetés a „*Myrica lignitum*” faj tömeges jelenlétén alapult, amely azonban a revíziós vizsgálatok során téves határozásnak bizonyult. Ugyancsak hiányoznak a miocén mocsarakra általában jellemző *Taxodium* és *Glyptostrobus* nemzetségek. Sokkal megalapozottabbnak látszik TUZSON J.: (1901) feltételezése, miszerint a növénytársulások élettere a tengerrel távol egy folyó széles árterületén lehetett.

A flóra összetétele RÁSKY K. (1959) és HABLY L. (1985) egybehangzó véleménye szerint nedves, meleg szubtrópusi éghajlatot tükröz, ahol az évi minimumhőmérséklet is 0 °C fölött volt, az évi középhőmérséklet pedig 20 °C körül feltételezhető legalább 1000 mm csapadékkal. Ezt bizonyítják a nagyméretű levelek és a gyakori csepegtetőcsúcsok. Ez utóbbi bélyeg csak nagyon párás környezetben élő növények levelein alakul ki. A szubtrópusi klíma legpregnansabb bizonyítékai a tartós fagyot el nem viselő pálmák (*calamus noszkyi* és *Sabal major*), melyek a flóra összetételében 21%-al vannak jelen.

A nógrádszakáli Párizs-völgy anyaga az a másik paleoflóra melynek megismeréséhez Liphay munkássága nagymértékben hozzájárult.

A Párizs-völgy őslénytani kutatását Andreánszky Gábor és tanítványa, Kovács Éva kezdték el 1949-1950-ben. A jelenleg ismert leletanyag zömét – összesen 757 lenyomatot – Liphay Béla gyűjtötte be 1956 és 1962 között. A leltárkönyv tanúsága szerint a fajmeghatározásokat Kovács Éva végezte. A flóra első publikálója ANDREÁNSZKY G. (1959) volt. A nyolcvanas évek elején KORDOS-SZAKÁLY M. (1984) revideálta a Párizs-völgy és a többi Nógrádszakál-környéki lelőhely anyagát.

A Páris-völgy flórájának összetétele gyökeresen különbözik az ipolytarnócitól. Annál mintegy 6 millió évvel fiatalabb, a miocén bádeni korszakába sorolható (HÁMOR G. 1985). Években becsülhető kora kb. 14 millió. Az anyag túlnyomó többségét az Európában ma is élő növénynemzetségek adják. A pálmák ugyan még megtalálhatók, de nagyon ritkák, ugyancsak egyetlen lelet képviseli a trópusi rokonságú *Sapindus* nemzetséget. Az előforduló egyéb egzotikus elemek (*Zelkova*, *Pterocarya*,) kisázsiai, kaukázusi rokonsággal bírnak. Az egyetlen reliktuumszerű K-ázsiai elem a *Ginkgo*. A flóra fajlistája KORDOS-SZAKÁLY M. (1984) nyomán az alábbi. (A számok a Nógrádi Természettudományi Gyűjteményben megtalálható darabszámot jelölik)

<i>Equisetum parlatorii</i>	19
<i>Ginkgo adiantoides</i>	1
<i>Tetracolis brogniarti</i>	1
<i>Berberis sp.</i>	1
<i>Aristolochia nógrádensis</i>	1
<i>Platanus aceroides</i>	2
<i>Fabacea indet.</i>	1
<i>Acer paleotataricum</i>	111
<i>Acer sp.</i>	2
<i>Sapindus sp.</i>	1
<i>Cornus praeamomum</i>	61
<i>Viburnum cf. tinus</i>	2

<i>Lonicera liphayana</i>	1
<i>Phillyrea latifolia</i>	1
<i>Phillyrea</i> sp. fructus	1
<i>Fraxinus excelsior</i>	1
<i>Forsythia hungarica</i>	3
<i>Diospyros brachysepala</i>	1
<i>Ulmus bükkensis</i>	4
<i>Ulmus angustissima</i>	5
<i>Ulmus longifolia</i>	18
<i>Ulmus</i> cf. <i>scabra</i>	1
<i>Ulmus plurinervia</i>	7
<i>Ulmus zelkovaeformis</i>	5
<i>Ulmus drepanodonta</i>	1
<i>Zelkova ungeri</i>	94
<i>Alnus</i> sp.	3
<i>Betula</i> sp.	1
<i>Carpinus</i> sp.	1
<i>Quercus</i> cf. <i>hispanica</i>	2
<i>Quercus pseudoalnus</i>	1
<i>Quercus</i> sp.	1
<i>Juglans</i> sp.	1
<i>Carya</i> sp.	2
<i>Pterocarya denticulata</i>	13
<i>Pterocarya</i> sp.	9
<i>Cyclocarya cycloptera</i>	1
<i>Salix angusta</i>	14
<i>Salix</i> cf. <i>fragilis</i>	24
<i>Salix</i> sp.	72
<i>Populus balsamoides</i>	78
<i>Populus balsamoides</i> var. <i>obesa</i>	44
<i>Populus</i> cf. <i>tremula</i>	3
<i>Populus</i> sp.	122
<i>Fructus</i> sp. <i>ignotiae</i>	1
<i>Cyperaceae</i>	5
<i>Palmaceae</i> gen et. sp. <i>indet.</i>	2
<i>monocotyledonae</i> gen. et. sp. <i>indet.</i>	9

757

A flórából ANDREÁNSZKY G (1959) és KOVÁCS É. (1959) új fajként írták le az *Aristolochia nógrádensis*, *Forsythia hungarica*, *Cornus praemomum*, *Acer palaeotataricum*, *Populus balsamoides* var. *obesa*, *Lonicera liphayana* fajokat – az utóbbival örök emléket állítva a lelkes gyűjtőnek.

A Páris-völgyi flóra is vulkáni tevékenység következtében fosszilizálódtott: a legszebb példányok finomszemcsés andezittufitba ágyazódtak. A tufit betagozódik abba a főleg homokos és kavicsos rétegek váltakozásával jellemezhető üledéktömegbe, melyet a Páris-völgy meredek oldalai tárnak fel. Ennek keletkezése HAMOR G. (1985) szerint döntően tengerparti hullámveréssel magyarázható. Ugyanakkor TUBA L. (1985) törmelékmozgásokat feltételez, míg KORDOS-SZAKÁLY M. (1984) folyódelta környezetre következtet. A Páris-völgy kutatása még további eredményeket hozhat a földtudomány számára (HÍR J. 1993).

Liphay Béla nemcsak a szó valódi értelmében vett nemes ember volt, hanem olyan alkotó egyéniség, aki a legnehezebb körülmények között is hozzá tudott járulni a nógrádi táj tudományos megismeréséhez. Az általa összeállított leletanyag a Nógrádi Természettudományi Gyűjtemény alapja. Elsőrendű kötelességünk, hogy ezt értékének megfelelően megőrizzük, megismertessük és tovább gyarapítsa adjuk át a jövő kutatói és a tudomány iránt érdeklődő közönség számára.

In memoriam Béla Liphay

Twenty years ago Béla Liphay the excellent entomologist and palaeobotanist died. His name is memorable in the history of the Hungarian science for his butterfly collection consists of 60000 specimen. Another important activity of him was the foundation of a paleobotanical collection with 1200 specimen which is the basis of the natural scientific collection of the Nógrád County Museums.

He was born in 25.5.1892 in a noble family in Lovrin in the Banat. (This village is in the territory of Romania from 1919).

He was interested in the natural sciences from his childhood especially in the botany and the zoology. In spite of this fact he was registered in the Technical Faculty of the University of Zürich, because of the influence of his parents.

The outbreak of the First World War prevented him from completing his studies. During the war he serviced in the field. After the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy he got married and managed the land of the family. In his sparetime he began the collection and study of butterflies in the Banat and the alpine region of the Southern Carpathian Mountains. The specimen prepared by him were invented by the British Museum as well.

In 1944 the family repatriated to Hungary, and bought the Forgách Castle at Szécsény. During the communist regime Béla Liphay offered the castle for the state and found employment as museologist in the Palóc Museum at Balassagyarmat. His influential friend was Gábor Andreánszky, the famous scientist of paleobotany and András Tasnádi-Kubacska the vertebrate paleontologist. He began the collection of plant fossils under guidance of them. He managed the field works with rucksacks and travelled to the localities by his scooter. The memoirs of his widow (ODESCALCHI E. 1987) describes the private life of the family.

His first locality is Ipolytarnóc, which is a famous Lower Miocene paleoflora HABLY L. (1985). (At present it is an open-air geological museum demonstrating the plant fossils and animal footprints KORDOS L. 1985.A)

The other locality is the Paris Valley at Nógrádszakál. Béla Liphay collected 757 specimen from here. The material has Middle Miocene (Upper Badenian) age (KORDOS-SZAKÁLY M. 1984)

Before the death of him the butterfly collection was invented into the collection of the Natural History Museum of Budapest. The paleontological material stayed in Szécsény. In 1984 it was transported to Pásztó, and up to the recent times it is serviced by the first author of this article.

IRODALOM (REFERENCES)

- ANDREÁNSZKY G. (1959): Die Flora der sarmatischen Stufe in Ungarn. – Akadémiai Kiadó, Bp., p.1-360.
- BATKÓ L. (1961-62): A nógrádi barnakőszénterület földtani vizsgálata (Geological investigations of the browncoal area of Nógrád). – Manuscript, MÁFI adattár (Archivum of the Hung. Geol. Inst.).
- BARTKÓ L. (1985): Ipolytarnóc földtani vázlata. (Geology of Ipolytarnóc). – Geol. Hung. Ser. Pal., 44., p.24-71., Bp.
- HABLY L. (1985): Ipolytarnóc alsó miocén kori flórája (Early Miocene plant fossils from Ipolytarnóc, N Hungary). – Geol. Hung. Ser. Pal., 45., p.77-255., Bp.
- HÁMOR G. (1985): A nógrád-cserhádi kutatási terület földtani viszonyai (Geology of the Nógrád-Cserhát area). – Geol. Hung. Ser. Geol., 22., p.1-307., Bp.
- HERMANN M. – EMSZT K. (1940): Der untermiozäne Glaukonit-Sandstein von Ipolytarnóc. Annales Hist.-nat. Mus. Natn. Hung., 33., p.99-106., Bp.
- HÍR J. (1993): Presence of *Chalicotherium grande* (BLAINVILLE, 1849) (Mammalia, Peissodactyla) in the Paris Valley at Nógrádszakál (North Hungary, Nógrád County). – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 18., p.233-246., Salgótarján.
- JABLONSKY J. (1914-15): A tarnóci mediterrán-kori flóra (über die mediterrane Flora von Tarnóc). – Földtani Intézet Évkönyve (Annales of the Hung. Geol. Inst.), 22., 4., p.227-274.

- KOVÁCS É. (1959): Die Flora von Nógrádszakál. – in. ANDREÁNSZKY G. (1959): Die Flora der sarmatischen stufe von Ungarn, Akadémiai Kiad p.222-224., Bp.
- KORDOS L. (1985A): Lábnymok az ipolytarnóci alsó-miocén korú homokkőben (Footprints in Lower Miocene sandstone at ipolytarnóc, N Hungary). – Geol. Hung. Ser. Pal., 46., p.260-415., Bp.
- KORDOS L. (1985B): Legányi Ferenc munkássága az ősgércesek gyűjtésében. (Legányi Ferenc as a collector of paleovertebrates) – Flora Hist-nat. Mus Matraensis, 10., p.5-9., Gyöngyös.
- KORDOS-SZAKÁLY M. (1984): New data to the Miocene flora of Nógrádszakál (Hungary). – Annales Hist-nat. Mus. Natn. Hung., 76., p.43-63., Bp.
- KORDOSNÉ SZAKÁLY M. (1985): Legányi Ferenc munkássága a Természettudományi Múzeum Paleobotanikai gyűjteményének tükrében (The activity of Ferenc Legányi, as reflected by the Paleobotanical Collection of the Natural History Museum of Hungary) – Folia Hist-nat. Mus Matraensis, 10., p.1-4., Gyöngyös
- LIPTHAY B. (1961): Eine neue Chamaespecia-art (Lepidoptera: Aegeriidae). – Acta Zoologica Accad. Sci. Hung., 7., 1-2., p.213-219., Bp.
- NOSZKY J. (1940): A Cserhát-hegység földtani viszonyai. (Das Cserhát Gebirge) – Magyar tájak földtani leírása (Geologische Beschreibung Ungarischer landschaften), 3., p.1-284.
- RÁSKY K. (1959): The fossil flora of Ipolytarnóc (Preliminary report). – Journ of Paleont., 33., 3., p.453-461.
- ODESCALCHI E. (1987): Egy hercegnő emlékezik. – Gondolat, p.1-414., Bp.
- TUBA L. (1985): Földtani térképezés és szedimentológiai vizsgálatok a nógrádszakáli Párizs-patak völgyében és környékén (Geological mapping and sedimentological analyses in the Parizs Valley at Nógrádszakál and the surroundings.). – szakdolgozat (Master degree thesis, manuscript) p.1-113., ELTE Földtani Tanszék (Geol. Inst. of Eötvös Univ.), Bp.
- TUZSON J (1901): A tarnóczi kövült fa (Pinus tarnocziensis n. sp.) – természetrajzi Füzetek, 24., p.273-316., Bp.

Lipthay Béla tollrajza az általa leírt
Chanaesphesia sevenari lepkefajtaról

Liphay Béla Ipolytarnócon, a 60-as években

Vázlata az ipolytarnóci bemutató helyhez

Terepi munka Zólyomi József és egyetemi hallgatók társaságában

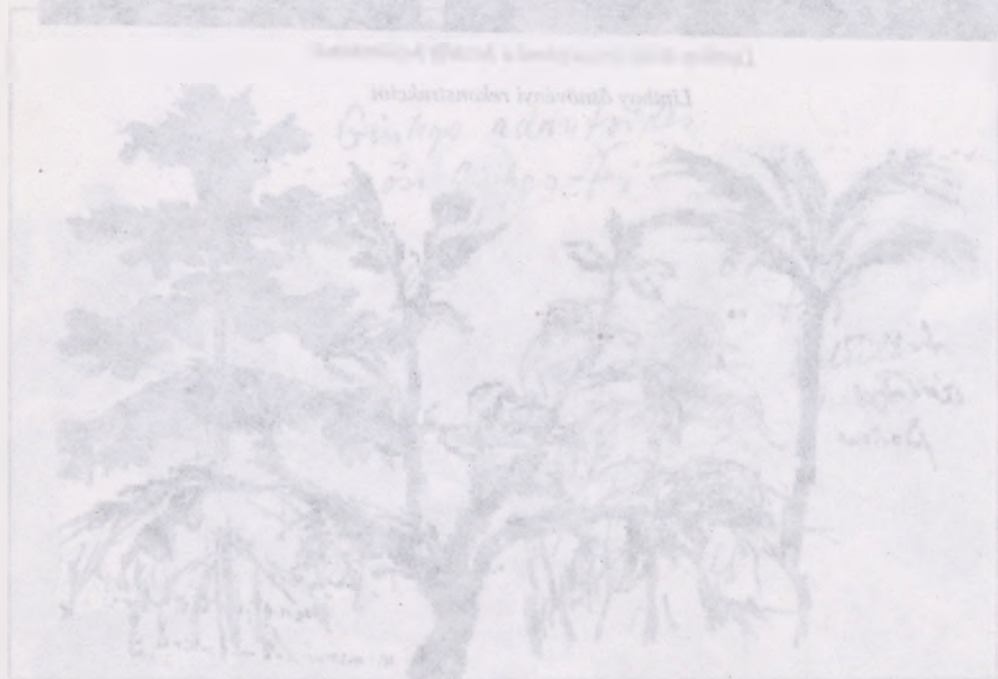

Lipthay Béla feleségével a kastély bejáratánál

Lipthay ősnövényi rekonstrukciói

330

400

500

600

700

800

900

1000

1100